

МОЎНЫЯ І
ЛІТАРАТУРНЫЯ
КАНТАКТЫ

Герман Бідэр (Зальцбург)

Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксле славянскага адраджэння

1. Дыскусія пра моўную рэформу на Беларусі

З 1986 г. да нашых дзён на Беларусі праводзіцца публічная дыскусія пра стан і будуча беларускай літаратурнай мовы. У час гэтай дыскусіі, у якой прымаюць удзел не толькі пісьменнікі, філолагі і публіцысты, але і больш шырокія колы інтэлігенцыі, абміркоўваюцца пытанні, якія датычацца нормы літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях. Дыскусія пра ацэнку нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы падзяліла інтэлігенцыю краіны на два лагеры — рэфарматараў, якія дамагаюцца грунтоўнага абнаўлення літаратурнай мовы, і традыцыяналістаў, якія абараняюць захаванне літаратурнай мовы ў сённяшній форме¹. За гэтымі рознымі ўяўленнямі нормы мабыць крыюцца розныя моўна- і культурнапалітычныя, а нават агульнапалітычныя ўяўленні, у якіх адбіваецца ситуацыя Беларусі паміж Усходам і Захадам.

Рэфарматары змагаюцца за паўторнае ўвядзенне дарэформавай літаратурнай мовы, якая ўжывалася да 1933 г. у Савецкай Беларусі і да 1939 г. у Заходній Беларусі, пэўны час на працягу Другой сусветнай вайны, а пасля яе заканчэння і далей ужываеца ў Заходній Еўропе і Амерыцы беларускай эміграцыяй. Рэфарматары адхіляюць скажоную і зрусіфіканую літаратурную мову, ablічча якой сфармавана палітычна матываванай моўнай рэформай 1933 г. і мэтанакіраваным распаўсюджваннем беларуска-расійскай двухмоўнасці ў час панавання таталітарызму. Сваім дамаганнем абнаўлення беларускай літаратурнай мовы рэфарматары ідэйна працягваюць моўнае планаванне 20-х гадоў, калі праводзілася нармалізацыя літаратурнай мовы на падставе прыкмет сяроднебеларускіх пераходных гаворак і паўднёвазаходніга дыялекту, адмежаванне нормаў беларускай літаратурнай мовы ад нормаў расійскай мовы і ў меншай ступені — ад польскай мовы. Цяпер рэфарматары дамагаюцца ў

¹ Крывіцкі А. А. Нацыянальная мовавтворчасць і мясцовая гаворкі // Беларусь: Шляхі абнаўлення і развіцця. Матэрыялы навуковай сесіі Аддзялення гуманітарных навук Акадэміі навук Беларусі. Мн., 1993. С. 263–269.

прыватнасці паўторнага ўвядзення арфаграфічна-фанетычных, марфалагічных і словаўтваральных нормаў, якія фіксаваліся падручнікамі Б. Тарашкевіча і братоў Язэпа і Антона Лёсікаў, і патрабуюць перагляду беларускай лексікі, фразеалогіі, тэрміналогіі, а таксама адраджэння беларускай антрапалогіі і тапаніміі. Часам прапанаваныя моўныя змены, асабліва ў галіне лексікі, фразеалогіі і стылістыкі, робяць уражанне адсутнасці яснай канцэпцыі моўнай рэформы.

Традыцыяналісты, з другога боку, апраўдаюць збліжэнне беларускай літаратурнай мовы з расійскай мовай за кошт размывання спецыфікі беларускай мовы. Звычайна яны бачаць сваю галоўную задачу ў захаванні стабільнасці моўнай нормы 30–50-х гадоў і асуджэнні ўсіх пазнейшых спроб змянення нормаў. У прыватнасці традыцыяналісты ажыццяўлялі інтэнсіўнае збліжэнне беларускай лексікі з лексікай расійскай мовы шляхам правядзення кампаній супраць так званай дыялектызацыі літаратурнай мовы, дыскрэдытаўні неалагізмы як штучныя ўтварэнні, выступалі супраць адраджэння старых слоў, паўторных запазычанняў з польскай мовы, у падтрымку лексічнага ўплыву расійскай мовы. У гэтым духу традыцыяналісты часта тлумачаць познія запазычанні з расійскай мовы як старую агульную спадчыну абедзвюх усходнеславянскіх моваў, у той жа час адмаўляюць усялякую сувязь паміж старабеларускім і новабеларускім моўнымі перыядамі.

Традыцыяналісты папракаюць рэфарматараў ва ўзнікненні крызісу формы і разам з тым блакуюць любыя спробы правядзення моўных рэформаў, што бачна ў запавольненні ўвядзення наспелых змен у арфаграфіі. У духу гэтай старой савецкай моўнай палітыкі традыцыяналісты асуджаюць патрабаванне рэфарматараў самастойнага развіцця беларускай літаратурнай мовы як праяву беларускага нацыяналізму і моўнага пурызму, як спробу паўторнай паланізацыі і мэтанакіраванага аддалення беларускага народа ад расійскага.

Каб паказаць, што такія папрокі традыцыяналістай у адрас рэфарматараў не маюць падстаў, пра што сведчыць вопыт іншых славянскіх культурных рухаў за нацыянальнае адраджэнне, мы паспрабуем ахарактарызаваць тыя ўյёленні і канцэпцыі, што інспіравалі гэтыя рухі народаў па-за межамі царскай Расіі і пазней — Савецкага Саюза, у прыватнасці, на тэрыторыі былой Габсбургскай манархіі і яе дзяржаў-наступнікаў.

2. Рухі нацыянальна-культурнага адраджэння славянскіх народаў у Габсбургскай імперыі

У шматэтнічнай і шматканфесійнай імперыі Габсбургаў моўная сітуацыя паасобных славянскіх народаў на пачатку нацыянальнага адраджэння ў канцы XVIII і пачатку XIX ст. была даволі своеасаблівая. Чэшская пісьменнасць на працягу XVII–XVIII стст. прыйшла да заняпаду, а яе функцыі былі моцна абмежаваныя. Славянская пісьменнасць XVI–XVIII стст. развівалася толькі ў некаторых вузкіх сферах. Харваты ўжывалі некалькі літаратурных моваў, якія

грунтаваліся на розных лакальных дыялектах, але не мелі агульнанацыйнальной літаратурнай мовы. Сербы карысталіся толькі сербска-царкоўнаславянскай пісьменнасцю, якая моцна адрознівалася ад сербской народнай мовы. Славакі ўсё яшчэ традыцыйна ўжывалі чэшскую літаратурную мову. Русінская мова, што ўжывалася на той час у Галіцыі, ужо не магла выкананы функцыі сучаснай літаратурнай мовы. Толькі палякі захавалі сваю стабільную літаратурную мову і развівалі яе насуперак падзелам краіны.

У XVIII ст. некаторыя славянскія народы ў выніку асіміляцыі страцілі не толькі частку насельніцтва з-за анямечання, але наогул былі вымушаны змагацца за выжыванне ў якасці самастойнага этнасу і захаванне моўнай супольнасці. Толькі ў першай палове XIX ст. паступова палепышылася іх этнічна-моўная сітуацыя, а на працягу другой паловы апошняга стагоддзя ім канчатковая ўдалася забяспечыць сваё існаванне.

У першай палове XIX ст. усе славянскія народы аўстрыйскай манархіі яшчэ стаялі перад праблемай нізкага грамадскага прэстыжу сваіх нацыянальных моваў у параўнанні з нямецкай мовай, якая тады ўжывалася па ўсёй імперыі не толькі ў якасці мовы палітыкі, адміністрацыі і арміі, асветы і навукі, але была таксама мовай вышэйшых грамадскіх славў у гарадах ненямецкіх тэрыторый. Нягледзячы на тое, прадстаўнікам амаль усіх славянскіх народаў Габсбургскай манархіі ўдалося з канца XVIII ст. да паловы XIX ст. распрацаваць ясныя канцепцыі адносна асноў і крыніц літаратурнай мовы, яе нармалізацыі і кадыфікацыі, а таксама яе ўвядзення ва ўсе грамадскія сферы жыцця. У другой палове XIX ст. урэшце шматлікім славянскім народам, якія жылі пера-важна ў розных адміністрацыйных адзінках імперыі, удалося стварыць агульнанацыйнальныя культурныя інстытуцыі, распрацаваць агульнанацыйнальныя літаратурныя мовы і дамагчыся іх ужывання ў школе, адміністрацыі і палітыцы, у прэсе і белетрыстыцы, і нават у розных галінах навукі. Славянскія нацыянальныя мовы манархіі настолькі развіліся да Першай сусветнай вайны, што яны змаглі функцыянуваць як паўнацэнныя сучасныя літаратурныя мовы і пасля распаду Габсбургскай манархіі.

Як у XIX ст. праводзілася рэалізацыя моўнага планавання, мне хочацца прадэманстраваць на прыкладзе развіцця чэшской лексікі і словаўтварэння Й. Юнгманам. Гэтыя славуты лексікограф выклалаў у сваёй працы “Slovesnost” (2-е выд. 1846 г.) прынцыпы стварэння чэшской лексікі, якая тады яшчэ мела вялікія недахопы, у прыватнасці ў галіне абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі. У тых выпадках, калі не знаходзілася адпаведнае слова ў пісьмовых помніках XVI ст., залатой пары чэшской культуры, або ў гаворках, Юнгман дапускаў запазычанні з іншых славянскіх моваў ці словаўтваральныя неалагізмы. Неалагізмы або ствараліся свабодна з чэшскіх марфем або рэпрадукавалі кампаненты чужога (звычайна нямецкага ці лацінскага) слова чэшскім моўным матэрыялам (напрыклад, žalozprěv з ням. Klaggesang). У сваім шматтомным

чэшска-нямецкім слоўніку (Прага, 1835–1839) Юнгман змясціў лексіку чэшскай літаратуры залатой пары і ранейших часоў, а таксама свае ўласныя неалагізмы. Для Юнгмана важней справай было пазбавіцца тых чужых элементаў, якія маглі прынізіць нацыянальную якасць і годнасць чэшскай мовы. Гэта дасягалася шляхам замены нямецкіх слоў перадусім чэшскімі, або прынамсі славянскімі словамі (напр., *handi* Юнгман замяніў сінанімічным *obchod*; *luft* замяніў русізмам *vzduch*). Пераважная большасць тэрмінаў Юнгмана трывала замацавалася ў чэшскай мове. Была створана спецыяльная наменклатура ў розных галінах навукі, асветы і адміністрацыі, так што з другой паловы XIX ст. можна было пісаць па-чэшску без цяжкасцей пра такія галіны, як хімія, батаніка, музыка, права і г. д. Уяўляе цікавасць, як хутка чэшская літаратурная мова дасягнула полівалентнага статуса і стабільнасці нормаў².

У апошніяй чвэрці XIX ст. у Чэхіі разгарнулася вострая кампанія за ачыстку мовы, асабліва за пазбаўленне ад усяго таго, што якім-небудзь чынам магло нагадваць уплыву нямецкай мовы. Гэтую кампанію арганізавала Чэшская Маціца (*Matice Česká*), якая апубліковала свае асноўныя правілы ў працы “Тачыла чэшскай мовы” (“Brus jazyka českého”) у 1877 г. Так званыя брусічы можа нават з празмерным стараннем пачаці ліквідоўваць апошнія ўплывы нямецкай лексікі і сінтаксісу з чэшскай мовы.

У паслядоўнай дэгерманізацыі чэхі — не выключэнне, бо і іншыя славянскія народы падобным чынам таксама ачысцілі сваю літаратурную мову ад нямецкага ўплыву ў лексіцы, словаўтварэнні і сінтаксісе. Славенскі моўны рэфарматар Ф. Левстык (F. Levstik), напрыклад, у другой палове XIX ст. не толькі адкінуў яўнай лексічныя германізмы, але і абмежаваў уплывы нямецкага словаўтварэння (калькі складаных слоў) і спецыфічныя канструкцыі нямецкага сінтаксісу³.

3. Нацыянальная палітыка ў Аўстра-Венгрыі і яе дзяржавах-наступніках

Развіццё большай часткі славянскіх літаратурных моваў у Аўстрыйскай імперыі не атрымала б такіх спрыяльных магчымасцей, калі б аўстрыйская моўная і нацыянальная палітыка, якая пачала праводзіцца пасля рэвалюцыі 1848 г., і асабліва з 1867 г. — года пагаднення Аўстрыі з Венгрыяй, не была даволі талерантнай. Асноўныя канцэпцыі нацыянальнай палітыкі аўстрыйскай і венгерскай частак імперыі былі, аднак, розныя. У той час, як аўстрыйская канстытуцыя 1867 г. трактавала Аўстрыю як шматэтнічную дзяржаву, венгерскі закон па нацыянальных пытаннях 1868 г. зыходзіў з ідэалу мадзьярскай гамагеннай нацыянальнай дзяржавы. Згодна з аўстрыйскай канстытуцыяй, усе народы дзяржавы былі раўнапраўныя, і кожны меў непарушнае права

² Auty R. Czech // The Slavic Literary Languages: Formation and Development. New Haven, 1980. P. 163–182.

³ Toporišić J. Zur sprachlichen Situation des Polnischen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert // Zeitschrift für Slawistik. 1984. Bd. 29. H. 6. S. 853–863.

на захаванне сваёй нацыянальнасці і мовы. Аўстрыйская канстытуцыя гарантавала раўнапраўе ўсіх карэнных моваў у школах, установах і грамадскім жыцці. Хоць нямецкая мова ў многіх адносінах дамінавала ў аўстрыйскай частцы імперыі, але яна ўсё ж не мела афіцыйнага статуса дзяржаўнай мовы. У Аўстрыі, акрамя таго, не было моцнага асіміляцыйнага націску; наадварот, паасобныя славянскія народы змаглі не толькі ўтрымаць свой колькасны склад, але нават павялічыць яго за кошт нямецкай мовы. Венгры ж з 1867 г. павялі барацьбу супраць усіх немадзъярскіх моваў у гістарычнай Венгрыі ў мэтах стварэння гамагенай мадзъярскай дзяржавы⁴.

З-за гэтай неталерантнай палітыкі мадзъярызыцы найбольш цярпелі славакі. Славацкаму нацыянальнаму руху трэба было весці барацьбу на двух франтах: перш-наперш, супраць чэхаў, а затым — венграў. Пасля стварэння і кадыфікацыі славацкай літаратурнай мовы Л. Штурам (L. Štúr) у 1846 г. (тады выйшла яго граматыка *Nauka reči slovenskej*) і прыняцця гэтай мовы моўным пагадненнем славацкіх лютэранаў і католікаў у 1851 г. (так званай рэформай М. Годжы і М. Гаталы), славацкаму нацыянальнаму руху трэба было абараніцца, з аднаго боку, супраць атак чэшскай культурнай і палітычнай эліты (Й. Юнгмана, Ф. Палацкага, К. Гавлічка-Бораўскага), якая лічыла славакаў часткай чэшскай нацыі, а з другога боку, супраць старэйшага пакалення славацкіх лютэранаў (П. Шафарыка, а перадусім Я. Колэара), бо і той і другі лагер асуздзіў так званае адшчапленне славакаў. Пасля аўстрравенгерскай угоды 1867 г. сітуацыя славацкай літаратурнай мовы і культуры пагорышлася радыкальна. У наступныя гады забаранілі Славацкую Маціцу, зачынілі ўсе славацкія школы, усе праявы славацкага нацыянальнага духу жорстка працедаваліся. У 70–80-я гады амаль прыпынілася ўсялякая палітычная дзеянасць славакаў у Венгрыі. Функцыі славацкай літаратурнай мовы да 1918 г. былі абмежаваны толькі белетрыстыкай⁵. Ды і ў міжваенны час славацкая нацыя і мова яшчэ вырапашлі проблему свайго існавання. Справа ў тым, што ў канстытуцыі незалежнай Чэхаславакіі 1920 г. гаворка ішла пра адзіную чэхаславацкую нацыю і чэхаславацкую мову, што на практицы азначала адмаўленне існавання славацкай нацыі і славацкай літаратурнай мовы. Тэндэнцыі моўнай уніфікацыі свядома культиваваліся з агульнапалітычных меркаванняў. Гэта знайшло адлюстраванне і ў кадыфікацыі літаратурнай мовы, асабліва ў Правілах славацкага правапісу (*Pravidlá slovenského pravopisu*) 1931 г. Іх аўтар, чэшскі лінгвіст В. Важны, даў перавагу тым формам і варыянтам, якія

⁴ Goebel H. Geschichte lernen und aus Geschichte lernen. Die altösterreichische Sprachenvielfalt und Sprachenpolitik als Modellfall für ein Europa von heute und morgen // Die slawischen Sprachen (Salzburg). 1994. Bd. 39. S. 5–42.

⁵ Durovič L. Slovak // The Slavic Literary Languages: Formation and Development. New Haven, 1980. P. 211–228.

былі бліжэй да чэшскай мовы, не зважаючы на тое, ці былі яны наогул прыняты ў славацкай мове, ці не. Ён дапусціў таксама лексічныя варыянты, якія не адпавядалі славацкай літаратурнай мове. Гэтыя правілы славацкага правапісу былі створаны, каб паскорыць зліцце славацкай мовы з чэшскай. Тэндэнцыя чэхізацыі славацкай мовы, аднак, выклікала аўтанамістычны супраціўны рух, які кіраваўся моўным узусам Славацкай Маціцы і ўрэшце паспяхова абараніў самастойнасць славацкай літаратурнай мовы. Толькі ў 1945 г. Другая Чэхаславацкая рэспубліка ў кошыцкай урадавай праграме признала існаванне славацкай нацыі з сваёй ўласнай мовай⁶. Прыклад цяжкага развіцця славацкай літаратурнай мовы павучальны тым, што ён мае дакладныя паралелі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.

4. Канцэнцыя далейшага развіцця нормаў беларускай літаратурнай мовы

Гэты кароткі эккурс у гісторыю абнаўлення славянскіх літаратурных моваў у Аўстра-Венгрыі перадусім паказвае, што тыя нацыяналістычныя і пурыйскія тэндэнцыі, у якіх папракаюць сёння традыцыяналісты рэфарматараву, у перыяд адраджэння славянскіх нацыянальных культур былі агульнапашыранымі, паслядоўна рэалізаваныя і апраўдаліся з пункту гледжання задач абнаўлення або стварэння славянскіх літаратурных моваў. Славянская нацыянальная рухі ў XIX ст. змагаліся за самастойнае развіццё сваіх нацыянальных моваў, абараняючыся, з аднаго боку, ад палітычнай і культурнай перавагі нямецкай, а пазней і венгерскай мовы, а з другога боку, правялі размежаванні паміж паасобнымі славянскімі нацыянальнымі мовамі.

Апрача таго, кідаецца ў очы, што беларуская літаратурная мова не была распрацавана мэтанакіравана прадстаўнікамі нацыянальнай інтэлігенцыі на аснове падрабязнай праграмы развіцця мовы, але яе нармалізацыя праводзілася (падобна як у ўкраінцаў) толькі пасля амаль стогадовага развіцця пісьмовай традыцыі ў белетрыстыцы і публіцыстыцы. Прычыны гэтай з'явы, як вядома, у жорсткай русіфікатарскай палітыцы царскай Расіі да 1906 г., дзе афіцыйна ўжывалася толькі расійская дзяржаўная мова і амаль кожная нацыянальная мова была забаронена ў грамадскім жыцці.

Вынікі адсутнасці канцэнцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. адбіліся на ёй негатыўна, таму што не ўсе магчымыя падставы літаратурнай мовы, у прыватнасці, літаратурныя і публіцыстычныя працы, дыялектныя матэрыялы, народная паэзія і гістарычна пісьменнасць былі выкарыстаны. Паскоранае выданне кароткай версіі беларускага гістарычнага слоўніка, а таксама агульнабеларускага дыялектнага слоўніка ў форме сінтэзу

⁶ Gladrow A. Tendenzen der literatursprachlichen Entwicklung in der Slowakei nach dem Ersten Weltkrieg // Zeitschrift für Slawistik. 1986. Bd. 31. H. 4. S. 552–555.

шматлікіх рэгіянальных дыялектных слоўнікаў змагло б значна палегчыць выпрацоўку лексічных сродкаў на базе гэтых патэнцыяльных крыніц беларускай літаратурнай мовы.

Шырокое выкарыстанне дыялектных, фальклорных і гістарычных крыніц змагло б прывесці да рацыянальнага ўзбагачэння агульной і абстрактнай лексікі, а таксама неафіцыйнай тэрміналогіі, у той час як афіцыйныя спецыяльныя тэрміналогіі павінны быць распрацаўаны пераважна шляхам выкарыстання міжнароднай лексікі і стварэння неалагізмаў. Аднак трэба было выкарыстаць як гістарычныя і фальклорныя тэксты, так і дыялектныя матэрэялы з пункту гледжання нацыянальнай самабытнасці беларускай лексікі і не разлічваць на пазнейшыя чужыя моўныя напластаванні, у першую чаргу матэрэяльныя запазычанні, а таксама механічныя калькі з суседніх моваў.

Абнаўленне, аднак, павінна закрануць не толькі агульную і тэрміналагічную лексіку, але і прадугледжваць адмаўленне усіх моўных прыкмет, якія ўводзіліся прымусовымі мерамі ў словаўтварэнні, марфалогіі і сінтаксісе, а таксама ў арфаграфіі і ў галіне ўласных назваў.

Канцепцыя абнаўлення нормаў беларускай літаратурнай мовы на ўсіх узорынях можа быць распрацаўвана толькі шляхам супрацоўніцтва кампетэнтных навуковых інстытуцый, упływowых грамадскіх арганізацый, Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны і розных парламенцкіх камісій. Відаць, яшчэ больш важнай з'явілася б паслядоўная рэалізацыя такой канцепцыі ў моўнай практицы. На працягу рэформеннага перыяду варты было б адмовіцца ад жорсткай нармалізацыі літаратурнай мовы, каб алтарнатыўныя лексічныя элементы, флексійныя формы, сінтаксічныя канструкцыі або фанетычна-арфаграфічныя варыянты змаглі свабодна супернічаць. За здзяйсненне такога моўнага абнаўлення ўся патрыятычная беларуская інтэлігенцыя павінна змагацца і выхоўваць шырокія колы насельніцтва ў духу захавання беларускай мовы і культуры.

Леў Ша- (Мінск)

Моўныя арыенціры і словаўтваральны працэс

Кожны адрэзак гісторыі літаратурнай мовы нясе на сабе пэўны адбітак свядомага, мэтанакіраванага ўмяшання грамадства ў працэсы яе ўнутранага развіцця. Грамадства, якое ніколі не застаецца абыякавым да сваёй літаратурнай мовы, імкнецца накіроўваць моўны працэс у пажаданым напрамку, вызначае тыя крыніцы, на якія неабходна ў першую чаргу арыентавацца пры адборы і пашырэнні моўна-выяўленчых сродкаў. Асаблівая ўвага звязртаецца на лексіку — той узровень моўнай сістэмы, што найактыўней

рэагуе на ўсе праявы жыцця, адсюль ускосна — і на словаўтварэнне як галоўны спосаб яе папаўнення.

Словаўтваральная сістэма (падсістэма) беларускай літаратурнай мовы ўвабрала ў сябе напластаванні розных гістарычных эпох. Галоўным напрамкам яе развіцця і ўдасканалення ў кожную эпоху было асваенне і замацаванне ў агульнанацыянальным ужытку тых мадэляў, па якіх узнікалі новыя слова ў жывым народным маўленні. Менавіта гэтыя мадэлі і выяўляюць найбольш ярка нацыянальную спецыфіку беларускага словаўтварэння. Выяўленне і апісанне гэтых мадэляў, тых словаўтваральных сродкаў, пры дапамозе якіх яны афармляюцца, распачалася яшчэ ў мінулым стагоддзі. На сённяшні дзень яны вывучаны даволі грунтоўна. Гэта дае нам магчымасць убачыць ва ўсіх дэталях хараектэрныя адметнасці словаўтварэння ў народна-дыялектнай мове і тым самым глыбей разабрацца ў тых словаўтваральных практэсах, што адбываюцца на ўзоруні літаратурнай нормы.

Ужо ў самых ранніх пісьмовых помніках усходніх славян выяўляюцца такія словаўтваральныя мадэлі, адны з якіх узыходзяць да жывога народнага маўлення, а другія — да кніжных крыніц. Апошняя трапілі ў пісьмовыя помнікі нашых продкаў у выніку перакладу іншамоўнай літаратуры, культурных узаемаабменаў і ўзаемаўплываў, якія заўсёды суправаджаюцца запазычаннем лексічных сродкаў. Утвораныя па гэтых мадэлях слова вызначаюцца і сваёй “кніжнай” семантыкай — гэта па большасці намінацыі абстрактных паняццяў, такіх рэалій, якія былі далёкі ад паўсядзённых спраў і ўяўленняў простага чалавека. “Іншароднае” паходжанне гэтых слоў выдае і іх марфемная структура. У помніках нямала слоў з афіксамі (прыстаўкамі, суфіксамі) неславянскага паходжання — грэчаскага, лацінскага і г.д., што сведчыць пра шырокія культурныя арыентацыі старажытных пісьменнікаў. Гэтыя афіксы, запазычаныя не самі па сабе, а ў складзе адпаведных слоў, прадуктыўнасці ў старажытныя часы на ўсходнеславянскай глебе не праявілі; не так многа можна прывесці слоў, якія былі б тут утвораны пры іх дапамозе. Тыя з іх, што захаваліся, таксама як і запазычаныя пазней, актыўнізвалі свае словаўтваральныя здольнасці ўжо толькі ў апошняе стагоддзе.

Непараўнальная прадуктыўней выкарыстоўваліся ў старажытныя часы афіксы стараславянскага (царкоўнаславянскага) паходжання. Адрозніць іх ад уласна ўсходнеславянскіх афіксаў не заўсёды лёгка з-за структурнай блізкасці славянскіх моваў. Напрыклад, пэўны час суфіксы *-ость*, *-ств-o*, асабліва *-тель* даследчыкі адносілі да тыпова стараславянскіх, нягледзячы на тое, што яны з даунейшай пары ўжываюцца ва ўсходнеславянскіх гаворках. Выразна адрозніваюцца афіксы з спецыфічнымі для стараславянскай мовы фанетычнымі прыметамі: няпоўнагалосsem, гукамі [жд], [щ] на месцы старажытных спалучэнняў dj і tj і інш. Шэраг іх разам з афіксамі ўсходнеславянскага паходжання ўтваралі судносныя пары, адрознія па фанетычных пры-

метах. Так, у помніках побач з стараславянскімі афіксамі *воз-*, *из-*, *пръ-*, *пръд-*, *раз-*, *со-*, *ie-* ўжываліся ўсходнеславянскія афіксы *въз-*, *вы-*, *пере-*, *роз-*, *-ье*. Некаторыя стараславянскія афіксы не мелі ўсходнеславянскіх адпаведнікаў (-*ание*, -*ение*, *ьствие*, -*нь* і інш.). Руская літаратурная мова захавала гэтыя стараславянскія афіксы і іх словаўтваральную актыўнасць, замацаваўшы за імі пэўныя семантычныя і стылістичныя адзнакі. У беларускай мове яны не атрымалі развіцця. Ужо ў помніках старога беларускага пісьменства іх ужыванне ўвесь час звужалася і паступова зводзілася на нішто. Калі яны і выкарыстоўваліся, то часцей не столькі з-за немагчымасці выказаць змест іншымі сродкамі, колькі ў выніку жанрава-стылістичных патрабаванняў. Тут і выяўляліся школа, мастацкія густы пісьменніка, арыентацыя яго на адпаведныя пісьмовыя традыцыі. У сучаснай беларускай літаратурнай мове на фоне сродкаў “*сваіх*”, народна-гутарковага паходжання, слова з генетычна стараславянскімі афіксамі выглядаюць як бы чужынцамі; яны сігналізуюць пра недастатковое засваенне карыстальнікамі мовы яе ўласных сродкаў.

З іншых славянскіх моваў вялікае ўздзеянне на развіццё беларускай літаратурнай мовы аказала польская. Беларускія пісьмовыя помнікі даволі рана пачалі адлюстроўваць гэтае ўздзеянне. У XVII ст. яны маглі настолькі перапаўняцца матываванымі і нематываванымі паланізмамі, стыль выкладу ў некаторых з іх настолькі “*апалячваўся*”, што, як заўважаюць даследчыкі, адрознівацца ад польскіх яны сталі хіба толькі сваёй кірылаўскай графікай. Аднак на словаўтваральну сістэму беларускай літаратурнай мовы той пары польская мова аказала нязначны ўплыў. Тоё ж можна сказаць і пра пазнейшы час — XIX — першыя дзесяцігоддзі нашага стагоддзя, калі зноў актыўізаваліся працэсы запазычанасці з польскай мовы. Афіксай, якія ўпэўнена можна было б залічыць да запазычаных з польскай мовы, у сучаснай беларускай літаратурнай мове зусім нямнога: гэта суфіксы *-изн-*(*бялізна*), *-иск-*(*вятырска*), *-дл-*(*кавадла*), *-унак* (*малюнак*). Польскае паходжанне некаторых з іх ставіцца пад сумненне. Вылучаюцца яны ў невялікай колькасці слоў традыцыйнай лексікі і не праяўляюць словаўтваральнай актыўнасці.

Нягледзячы на тое, што пасля Другой сусветнай вайны грамадскія функцыі беларускай літаратурнай мовы сталі ўсё больш і больш звужацца, словаўтваральная працэсы ў ёй не затухлі, а, наадварот, атрымалі далейшае разгортванне. І ў абмежаваных умовах на беларускай мове ствараліся разнастайныя тэксты, выходзілі перыядычныя выданні, такія фундаментальныя працы, як 12-цітомная “*Беларуская савецкая энцыклапедыя*” і розныя галіновыя энцыклапедыі, падручнікі для вышэйшай і сярэдняй школы і г.д. Адным словам, жыццё патрабавала няспыннага папаўнення лексічных сродкаў, каб запоўніць адпаведнымі намінацыямі тыя лексічна-семантычныя лакуны, што ўвесь час узнікалі ў лексічнай сістэме беларускай мовы ў сувязі з развіццём

навукі, тэхнікі, культуры. Неабходнасць у такіх сродках асабліва востра адчувалася пры “судатыкненні” беларускай мовы з рускай, якая ў Беларусі выкарыстоўвалася як афіцыйная, дзяржаўная мова і з якой прыходзілася перакладаць разнастайныя тэксты. Недахоп беларускіх адпаведнікаў вельмі адмоўна адбіўся і на якасці тых пасляваенных слоўнікаў (тлумачальных, перакладных, тэрміналагічных), якія хоць і распрацоўваліся старанна, але так і не змаглі ў поўнай меры задаволіць грамадства. Для гэтых слоўнікаў не ставала апрабаванага моўнай практикай лексічнага матэрыялу, і ўкладальнікі іх часта вымушаны былі самі ствараць новыя слова. Пашукі слоў “з гарачай рукі” выклікалі актыўную індывідуальную словатворчасць, якая не заўсёды ўлічвала нацыянальную моўную спецыфіку, нярэдка ажыццяўлялася з аглядкай на рускія ўзоры. У беларускую мову з рускай хлынуў паток запазычанняў, калек і паўкалеек. Папоўнілася і група слоў з фармантамі стараславянскага паходжання. Некаторыя з такіх фармантаў сталі выкарыстоўвацца ў беларускай мове для ўтварэння новых слоў, напрыклад, прыстаўка *прад-* (з стараславянскай *пръд-*), пры дапамозе якой утворана і зафіксавана ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” больш дзесятка слоў з іх дэрыватамі (побач з беларускай калькай гэтай прыстаўкі *перад-*).

Вялікую колькасць слоў, што прыйшлі з рускай мовы, складаюць слова, якія яна сама запазычыла з іншых моваў (так званыя інтэрнацыяналізмы і інш.). Многія з іх маюць складаную словаўтваральную структуру, г.зн., што ў адпаведных аднакаранёвых радах і ў супастаўленні з словамі аднатыпнага ўтварэння іншых словаўтваральных радоў у структуры такіх запазычанняў можна вылучыць словаўтваральныя афіксы (тыпу прыставак *анты-*, *дэ-*, *контр-*; суфіксаў *-іст*, *-ізм*, *-ацы-я*). Гэтыя афіксы пашырыйлі набор словаўтваральных сродкаў беларускай мовы і ў пэўных выпадках выкарыстоўваюцца для стварэння новых слоў, часам і на базе беларускіх каранёў.

Пры ўсіх дадатных і адмоўных баках працэсаў запазычання, яны павыслі словаўтваральны патэнцыял беларускай мовы.

За пасляваенныя гады словаўтваральная сістэма беларускай літаратурнай мовы атрымала даволі ўсебаковую навуковую распрацоўку. У акадэмічных граматыках і курсах беларускай мовы, спецыяльных працах па дэрываталогіі сістэматызаваны і грунтоўна апісаны ўсе магчымыя словаўтваральныя тыпы, адзначаны фармальныя мадэлі іх утварэння, ступень прадуктыўнасці і рэгулярнасці паасобных тыпаў і мадэляў. Выяўлены і ахарактарызованы словаўтваральныя фарманты, як тыя, што ўзніклі на ўласнай моўнай базе, так і ў выніку запазычання, хоць даць дакладны пералік іх немагчыма па прычыне адсутнасці адзінага падыходу да ідэнтыфікацыі марфем. У розных лексікаграфічных працах (найперш у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”) зафіксаваны ў кадыфіканай форме найбольш ужывальныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове вытворныя слова. Такім чынам, ёсць як

бы ўсё для таго, каб сцвярджаць пра дастатковую упарадкаванасць беларускага словаўтварэння, пра тое, што сучасная беларуская мова выпрацавала дасканалыя спосабы і прыёмы стварэння новых лексічных адзінак на ўласнай моўнай базе.

Аднак моўная практыка апошняга дзесяцігоддзя з усёй відавочнасцю выявіла шэраг нявырашаных праблем у галіне беларускага словаўтварэння. Так ці інакш усе яны выцякаюць з імкнення грамадскасці пераарыентаваць развіццё нацыянальнай літаратурнай мовы на шлях умацавання яе самабытнасці, пазбаўлення ад усяго таго, што штучна прышчэплівалася ёй у адпаведнасці з курсам на “*зліцё моваў*”. Павысілася ўвага да самабытнага беларускага слова, якое здольнае замяніць нематываванае запазычанне. З пункту гледжання спецыфікі беларускай мовы ўдакладняеца структура некаторых вытворных слоў. Асабліва часта практыкуецца замена ў слове аднаго афікса на другі (тыпу *абраны* замест *выбраны*, *скрасі* замест *украсі*, *панішчыць* замест *знішчыць*, *прафесійнік* замест *прафесіянал*, *апавяданнік*, *даследнік* замест *апавядальнік*, *даследчык*, *партнэр*, *санэр* замест *партнёр*, *санёр* і г.д.). Часам пры гэтым парушаюцца тыя семантычныя матывацыі, якія склаліся паміж вытворнымі ў тых ці іншых словаўтваральных тыпах. Яшчэ адзін прыклад словаўтваральных “падмен” — спрашчэнне ў адных выпадках структуры вытворнага слова, калі адкідаецца мінімум адзін афікс (тыпу *выступ* замест *выступленне*, *выстала* замест *выстаўка*, *параза*, *тэза*, *крыза* замест *паражэнне*, *тэзіс*, *крызіс*), а ў другіх, наадварот, нарашчэнне афіксаў (тыпу *подумкі* замест *думкі*, *напрыканцы*, *заўгодна* і г.д.). Шэраг суфіксаў залічваюцца да непрадуктыўных (напрыклад, *-нн-e*, *-цель*) або зусім адмаўляюцца як неўласцівыя беларускай мове (у прыватнасці, дзеяслоўны суфіск *-ip-*, усе суфіксы дзеепрыметнікаў незалежнага стану і залежнага стану цяперашняга часу), хоць у некаторых стылях (так званых кніжных) беларускай літаратурнай мовы калі не ўсе, то частка іх даказала сваю жыццяздейнасць. Увогуле ж за гэтым радыкализмам нельга не бачыць жадання як мага аддаліцца ад рускай мовы, і калі часам гэтага нельга зрабіць за кошт актывізацыі ўнутраных рэсурсаў, то гэта робіцца шляхам пераарыентацыі на іншыя крыніцы запазычання, перадусім на польскія.

У выніку бурнага абнаўлення беларускай літаратурнай мовы, як бачым, не столькі трансфарміруеца яе словаўтваральная сістэма, колькі адбываецца пераразмеркаванне вытворных у межах асобных словаўтваральных тыпаў, змяненяеца традыцыйная шкала прадуктыўнасці некаторых словаўтваральных сродкаў. А наколькі гэтыя змены ў кожным канкрэтным выпадку акажуцца жыццястайкі, пакажа будучыня.

Ларыса Пісарэк (Вроцлаў)

Беларускі моўны этикет на фоне рускага і польскага

У сучасным мовазнаўстве пад моўным этикетам звычайна разумеюць праўлі моўных паводзін, абавязковыя для членаў дадзенага грамадства ў акрэсленых прагматычных сітуацыях¹. Да гэтых нацыянальна спецыфічных правіл адносіцца, між іншым, выбар адпаведных камунікатыўных формул, прызначаных для ўстанаўлення, падтрымання і разрыву моўнага контакту паміж суразмоўнікамі. Да адзінак моўнага этикету належаць формы звароту, прывітання, падзякі, пажадання, парады, просьбы і інш.

Трэба падкрэсліць, што адзінкі моўнага этикету з'яўляюцца акрэсленымі актамі мовы, або ілакутыўнымі (перфарматыўнымі) актамі. Вымаўленне этикетных формул раўназначнае адпаведным дзеянням. Матэрыяльная рэалізацыя гэтых дзеянняў выяўляе нацыянальна-культурную своеасаблівасць моўнага этикету ў кожнай мове, якая вынікае з розных традыцый культуры і звычаяў моўных паводзін.

Прадметам майго невялікага даследавання будзе рэалізацыя ў беларускай мове группы экспрэсіў, г.зн. такога тыпу актаў мовы, які з'яўляецца галоўнай часткай моўнага этикету і выказвае высокую частотнасць у міжлюдскіх моўных адносінах. Ядром экспрэсіў можна лічыць наступныя акты: прывітанні, развітанні, падзякі, перапрошванні, віншаванні, пажаданні, спачуванні². Яны маюць універсальныя характеристики, і як акты, што рэгулююць міжасабовыя адносіны камунікантаў, адыгрываюць важную ролю ў працэсе моўнай камунікацыі³. Вось таму, улічваючы агульную проблематыку нашага кангрэса, нам хацелася б кінуць позірк на моўнае выражэнне беларускіх экспрэсіў у супастаўленні з фактамі дзвюх суседніх моваў — рускай і польскай. Такое параліннне мае на мэце выявіць пэўныя тэндэнцыі ў выкарыстанні тых ці іншых моўных формаў пры выражэнні такога тыпу актаў у беларускай мове. Гэтая спроба мае папярэдні, агульныя характеристики.

Перш за ёсё трэба зазначыць, што экспрэсівы, як і іншыя акты мовы, рэалізуюцца ў перфарматыўных выказваннях, г.зн. у эквіакцыянальных, аўтарэферэнтных выказваннях. Гаворачы “Я віншую вас, я жадаю вам, я дзякую” і інш., мы тым самым выконваем адпаведнае дзеянне: віншаванне, пажаданне, падзяку, перапрошванне.

¹ Гл., напрыклад: Формановская Н.И. Речевой этикет // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 413; Marcjanik M. Etykieta językowa // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku: Współczesny język polski. Wrocław, 1993. S. 271.

² Пісарэк Л. Речевые действия и их реализация в русском языке в сопоставлении с польским (экспрессивы) (у друку).

³ Шиленко Р.В. Регулирование равновесных межличностных отношений в коммуникативном пространстве // Языковое общение: Процессы и единицы. Калинин, 1988. С. 117–118.

Перфарматыўныя выказванні могуць мець рознае аблічча. Так званымі кананічнымі перфарматывамі⁴ з'яўляюцца выказванні, у склад якіх уваходзіць дзеяслоў у форме 1-й ас. адз. л. цяп. часу індыкатыву: *віншую, вітаю, дзякую, жадаю, перапрашаю* і інш. Гэты дзеяслоў называе камунікатыўны намер таго, хто гаворыць, або ілакутыўную мэту выказвання. Такія аўтанамінатыўныя выказванні з'яўляюцца экспліцытна-перфарматыўнымі. А іх галоўная структурная асаблівасць — акрэсленасць граматычнай формы.

Перфарматыўныя выказванні, якія не маюць гэтых рысаў, можна акрэсліць як імпліцытна-перфарматыўныя. Да іх адносяцца розныя камунікатыўныя тыпы сказаў: апавядальныя, пытальныя, пабуджальныя. Хаця яны і эквівалентныя, аднак не з'яўляюцца аўтанамінатыўнымі. Камунікатыўны намер таго, хто гаворыць, у дадзеным выпадку часта можа мець розныя інтэрпрэтацыі⁵.

Як вядома, спосабы выражэння моўных дзеянняў у розных мовах адразніваюцца. Але нават і тады, калі ў мовах існуюць падобныя рэалізацыі аднолькавых камунікатыўных інтэнцыяў, іх стылістичная маркіроўка, частотнасць, сфера ўжывання бываюць адметнымі⁶.

Параўнанне паказвае, што ў рускай мове пераважаюць імпліцытна-перфарматыўныя рэалізацыі экспрэсіваў. Напрыклад, пры выражэнні падзякі, перапрошвання, прывітання, развітання якраз імпліцытна-перфарматыўныя выказванні з'яўляюцца галоўнай, найболыш частотнай, стылёва нейтральнай рэалізацыяй гэтых актаў: *спасибо вам / тебе за ...; извините / простите меня за...; здравствуйте / прощайте, дорогие друзья, до свидания; до встречи, до завтра*. Магчымасці экспліцытна-перфарматыўнага выражэння існуюць у рускай мове, але часцей за ўсё гэта стылёва маркіраваныя рэалізацыі (ветлівія, афіцыйныя варыянты): *приветствую вас; благодарю за внимание; прошу прощения за беспокойство* і інш. Прычым у некаторых выпадках, напрыклад пры рэалізацыі развітання, экспліцытна-перфарматыўнае выражэнне выступае толькі ў мадыфікацыях: *я хотел(а) бы попроситьъся; разрешите попроситьъся* і г.д.

У польскай мове, у адразненне ад рускай, пераважае экспліцытна-перфарматыўны тып рэалізацыі разгледжаных экспрэсіваў. Гэта праяўляецца ў магчымасці запаўнення предыкатнай пазіцыі шэрагам перфарматыўных дзеясловаў і іх аналітычных эквівалентаў (дапаможны дзеяслоў і дэвербатыў): *witam / żegnam szanownego pana; dziękuję za pomoc / składam podziękowania za pomoc; przepraszam za spóźnienie / proszę o wybaczenie / przebaczenie; gratuluję / winszuję / składam gratulacje / powinszowania; życzę zdrowia / składam życzenia; współczuję bardzo / szczere wyrazy współczucia*.

⁴ Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1986. № 3. С. 211; Богданов В.В. Речевое общение. Л., 1990. С. 59–60.

⁵ Падрабязней гл.: Богданов В.В. Речевое общение. С. 60.

⁶ Wierzbicka A. Podwójne życie człowieka dwujęzycznego // Język polski w świecie. Warszawa, 1990. S. 88.

Такім чынам, заўважаецца функцыянальная тоеснасць імпліцитна-перфарматыўных рэалізацый у рускай мове з экспліцитна-перфарматыўнымі рэалізацыямі ў польскай: *спасибо — дзіękuję, здравствуй — witam, прощай — żegnam, извините / простите — przepraszam* і інш.

Як уяўляеца выражэнне экспрэсіваў у беларускай мове з гэтага пункту гледжання? Неабходна заўважыць, што тыя моўныя дадзеныя, якія знаходзяцца ў падручніках, размоўніках, моўных дапаможніках, слоўніках, не маюць, на жаль, ні стылістычных памет, ні ўказанняў на частотнасць ужывання. Таму сабраны ў іх эмпірычны матэрый можа быць выкарыстаны абмежавана. Аднак на аснове гэтых дадзеных, дапоўненых ужываннем іх у тэкстах мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, а таксама на падставе ўласных назіранняў і ўласнай моўнай кампетэнцыі мы спрабуем паглядзець на выражэнне адзінак моўнага этикету ў супастаўленні з тымі тэндэнцыямі, якія можна заўважыць у рускай і польскай мовах.

Безумоўна, і ў беларускай мове ўжываюцца тыя ж сродкі для выражэння экспрэсіваў, як у рускай ці польскай. Да іх належаць:

1) экспліцитна-перфарматыўныя выказванні: *вітаю вас; маё прывітанне шаноўнаму спадарству; сардэчна табе / вам дзякую; я перапрошуаю / перапрашаю вас за ...; прашу прабачыць / выбачыць / прабачэння за ...; жсадаю / жычу / вам / табе поспехаў; віншую вас / цябе са святам; спачуваю вам / табе, ішырае спачуванне;*

2) імпліцитна-перфарматыўныя выказванні: *добраы дзень вам; добры вечар; бывайце здаровы; да пабачэння; да сустрэчы; добраі ночы; дабранач; дзякую / вялікі дзякую; выбачайце; прабачайце, даруйце; каб вы здаровы былі і радаваліся; ітчаслівага Новага года; са святам; з Калядамі; з поспехам і інш.;*

3) мадыфікацыі і варыянты перфарматыўных выказванняў: *маю гонар / я рады вітаць вас; дазвольце вітаць / прывітаць вас і пажадаць ...; дазвольце мне павінішаваць вас з ... і перадаць прывітанне; дазвольце падзякаваць за...; я хачу выказаць слова падзякі і інш.*

Мадыфікацыі перфарматыўных выказванняў і варыянты, у якіх у прэдыкатнай пазіцыі выступаюць аналітычныя формы (*прашу прабачыць; выказваю падзяку і інш.*), як здаецца, маюць у беларускай мове, таксама як і ў рускай ці польскай, стылістычную маркіроўку. Гэта афіцыйныя, больш ветлівія рэалізацыі адпаведных актаў мовы⁷.

На падставе вядомага нам эмпірычнага матэрыйалу можна дапусціць, што ў беларускай мове пры рэалізацыі экспрэсіваў амаль аднолькавае ўжыванне маюць і экспліцитна-імпліцитна-перфарматыўныя тыпы. Таму цяжка пакуль што гаварыць аб пэўнай тэндэнцыі. Нашыя назіранні дазваляюць прыйсці толькі да наступных вывадаў: у беларускай мове пры рэалізацыі прывітання і

⁷ Писарек Л. Реализация акта речи в родственных языках и её стилистическая маркированность // Stylistyczne konfrontacje. Opole, 1994. S. 47–53.

розвітання галоўным, найбольш частотным, стылёва нейтральным выражэннем з'яўляецца імпліцитна-перфарматыўны тып (*добраы дзень, бывайце здаровы, да пабачэння*); пры рэалізацыі падзякі экспліцитна-перфарматыўны тып (*дзякую*) можна лічыць галоўным спосабам выражэння; пры рэалізацыі перрапрошвання — імпліцитна-перфарматыўны тып (*выбачайце, прабачайце, даруйце*); пры рэалізацыі віншавання ў і пажадання ў выкарыстоўваюцца частцей імпліцитна-перфарматыўныя варыянты парадыгмы (*усяго добраага, са святам цябе, з Новым годам*), чым экспліцитна-перфарматыўныя варыянты; спачуванні маюць выражэнне экспліцитна-перфарматыўнае (*спачуваю вам, шырае спачуванне*).

Мае папярэдня выведы з'яўляюцца вынікам першай спробы больш шырокага погляду на выражэнне адзінак беларускага моўнага этикету ў супастаўленні з рускім і польскім.

Фёдар Клімчук (Мінск)

Да глотагенезу беларусаў

Паняцце “беларуская мова” ўключае як пісьмовая-літаратурную мову, так і народныя гаворкі.

Фармаванне новай беларускай літаратурнай мовы адбывалася з канца XVIII да пачатку XX ст. Склалася яна на аснове беларускіх народных гаворак. У яе фармаванні значную ролю адыграла так званае кайнэ — г.зн. такая разнавіднасць вуснага маўлення, якой карысталіся пры зносінах носьбіты розных блізкіх паміж сабой народных гаворак.

Захавалася вялікая колькасць помнікаў старабеларускай пісьмовой-літаратурнай мовы XIII–XVIII стст. Яна склалася ў выніку ўзаемадзеяння беларускіх народных гаворак, старажытнарускай і царкоўнаславянскай моўных сістэм пры вялікім уплыве кніжных традыцый. Пра тыповую старабеларускую пісьмовую мову можна гаварыць не раней канца XIV ст. Мову помнікаў XIII–XIV стст., для якой характэрны асобныя беларускія рысы, часам называюць “палацка-смаленскім дыялектам”. Можна яе называць таксама беларускім варыянтам старажытнарускай пісьмовой-літаратурнай кніжнай мовы.

Хоць у аснове старабеларускай кніжнай мовы ляжаць беларускія народныя гаворкі, аднак ад апошніх яна істотна адрозніваецца старажытнарускім, царкоўнаславянскім, нярэдка яшчэ і польскім кампанентамі. У ёй таксама напісанне часта не адпавядае вымаўленню. Напрыклад, такія тыповыя беларускія рысы, як аканне і цеканне-дзеканне ў старабеларускай кніжнай мове, як правіла, на пісьме не адлюстроўваюцца.

Раней, у XI–XIII стст., у эпоху Кіеўскай Русі, на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, функцыянувалі дзве кніжныя мовы: старажытнарускская і царкоўнаславянская. Царкоўнаславянская належыць да

паўднёваславянскіх моваў; яна прыйшла на Русь разам з хрысціянствам. Што да старажытнарускай кніжнай мовы, на якой, у прыватнасці, напісаны “Апавесць мінульых гадоў” (“Повесть временных лет”), “Руская праўда” і іншыя помнікі, дык у ёй відаць два кампаненты — усходнеславянскі і паўднёваславянскі. Ужо такая двухкампанентнасць старажытнарускай пісьмовай мовы, калі розныя кампаненты належаць да розных моўных груп, з’яўляеца яркай прыкметай таго, што гэта мова кніжная, што ад жывога народнага маўлення яна адрозніваецца істотна. Паўднёваславянскі кампанент старажытнарускай кніжнай мовы ўзыходзіць да мовы царкоўнаславянскай. Што датычыцца яе ўсходнеславянскага кампанента, дык ён узыходзіць да пэўных усходнеславянскіх гаворак таго часу. Якія гэта маглі быць гаворкі? Канкрэтныя звесткі пра ўсходнеславянскія гаворкі XI–XIII стст. адсутнічаюць. Але ж пэўныя элементы тагачасных гаворак захаваліся да нашага часу ў гаворках сучасных. Таму супастаўленне сістэмы старажытнарускай кніжнай мовы, якая мае фундаментальнаяя навуковыя апісанні, з сістэмамі сучасных гаворак дазволіць зрабіць пэўныя выводы хаця б на ўзоруనі гіпотэзы. Дасць магчымасць выказаць нейкія меркаванні адносна пастаўленага пытання і ўлік палітычнай сітуацыі XI–XIII стст. Як вядома, сталіцай Русі таго часу з’яўляўся Кіеў, а другім па значэнні буйным цэнтрам быў Ноўгарад. Таму можна дапусciць, што на фармаванне старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовы, у прыватнасці яе ўсходнеславянскага кампанента, найбольшы ўплыв аказалі гаворкі Кіеўскай зямлі. Але, відаць, не абыходзілася і без уплыву ноўгарадскай гаворкі. Спрыяла, магчыма, гэтаму тое, што славянскае насельніцтва Ноўгарадскай зямлі ў значнай ступені фармавалася ў выніку міграцый з поўдня па р.Дзясне і верхнім Днепрам.

Калі рабіць супастаўленні сістэм старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовы з сучаснымі гаворкамі, дык выяўляеца наступнае. У старажытнарускай пісьмовай мове адсутнічаюць найбольш яркія рысы сучасных усходнеславянскіх моваў: беларускае цеканне-дзеканне, беларускае і паўднёварускае аканне, украінскі ікавізм і інш. Найбольш блізкія па сваёй структуре да старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовы (перш за ўсё па фанетычных рысах) ўсходнеславянскія гаворкі часцей за ўсё можна сустэрэць на беларуска-украінскім моўным паграніччы, г.зн. у Палессі, зредку таксама і на поўначы Рэспублікі Беларусь. Але такія гаворкі астраўныя. Хутчэй за ўсё, гэта невялічкія “асколкі” некалі буйных масіваў. Чаму гаворкі гэтих масіваў маглі актыўна ўплываць на старажытнарускую кніжную мову? Відаць, таму, што яны ўключалі наваколлі Кіева, сталіцы Русі, і Ноўгарада. Старожытнаруская пісьмова-літаратурная мова хутчэй за ўсё арыентавалася не на ўсе ўсходнеславянскія гаворкі, а на нейкія прэстыжныя дыялекты.

Мову значнай колькасці пісьмовых помнікаў XIII–XIV стст., як ужо гаварылася, нярэдка называюць “палацка-смаленскім дыялектам”. Напісаны яны пераважна на тэрыторыі этнічнай Беларусі. Аснова гэтай мовы тая ж, што і

іншых усходнеславянскіх помнікаў таго часу, напісаных старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовай. Аднак у кніжным “полацка-смаленскім дыялекце” ёсьць беларускія моўныя рысы.

Жывая беларуская народная мова найбольш поўна і багата адлюстравана ў шматлікіх запісах дыялектных тэкстаў XIX–XX стст. Да іх прымыкаюць розныя дыялектныя слоўнікі і апісанні гаворак. Далей ідуць мастацкія творы, напісаныя ў канцы XVIII, XIX і на пачатку XX ст. Мова гэтых твораў блізкая да тых ці іншых народных гаворак. Ды і сучасная беларуская літаратурная мова, у першую чаргу мова многіх мастацкіх твораў, не вельмі адрозніваецца ад беларускіх народных гаворак, у першую чаргу цэнтральных.

Беларуская мова інтэрмедый XVI–XVIII стст. — гэта фактычна жывая народная гаворка з невялікай стылізацыяй¹. Адрозненне гэтай мовы ад мовы дыялектных тэкстаў XIX–XX стст. нязначнае.

Існуе багатая літаратура XVI–XVIII стст. на беларускай народнай мове, пісаная арабскім пісьмом². Стварылі яе беларускія (беларуска-літоўскія) татары, якія рана згубілі татарскую мову і перайшлі ў большасці на мову беларускую.

Такім чынам, самая старадаўня зафіксаваная ўзоры тыповай народнай беларускай мовы адносяцца да XVI ст. З таго часу прайшлі чатыры стагоддзі, а беларуская народная мова практычна не змянілася. Праўда, для нашага часу гэта датычыцца традыцыйнай гаворкі. Мы не ўлічваем разнавіднасцей так званай трасянкі, якая цяпер шырока бытует не толькі ў горадзе, але і ў вёсцы.

Калі за апошнія чатыры стагоддзі ў беларускай народнай мове не адбылося якіх-небудзь глабальных змен, дык можна меркаваць, што падобнае назіралася і ў папярэднія 400 гадоў (XII–XV стст.), і ў ранейшыя 400 гадоў (VIII–XI стст.).

“Рэвалюцыі” магчымы толькі ў пісьмова-літаратурнай мове. Адбываюцца яны дзякуючы розным “рэформам”, знешнім уплывам, аўтарытэтам культурных дзеячаў і г.д. У народнай мове такіх “рэвалюцый” не можа быць. Народнай мовай карыстаецца абсалютная большасць людзей таго ці іншага населенага пункта, таго ці іншага рэгіёна, прычым паўсядзённа. Прымусіць гэтых людзей рэзка змяніць структуру сваёй гаворкі немагчыма. Калі ў нейкай мясцовасці жыве адно і тое ж насе́льніцтва, што змяніеца ў пакаленнях, дык змены ў яго гаворцы адбываюцца вельмі павольна. Унукі ледзь заўважаюць розніцу ў сваім маўленні і маўленні сваіх дзядоў. Хутчэй можа

¹ Энцыклапедыя літаратуры і мастацства Беларусі. Мн., 1985. Т. 2. С. 590; Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С. 148–208; Lewin P. Intermedia wschodniosłowiańskie XVI–XVIII wieku. Wrocław etc., 1967.

² Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968; Антонович А.К. Краткий обзор белорусских текстов, писанных арабским письмом // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. М., 1968. С. 256–299.

адбыцца замена адной мовы другой мовай, чым утварыцца нейкая зусім новая асаблівасць у гаворцы.

Аднак народныя гаворкі, хоць і павольна, але мяняліся. У сувязі з гэтым паўстае пытанне: якія гаворкі, што існавалі на тэрыторыі Беларусі ў старадаўнія часы, можна называць беларускімі?

Прыведзём аналогіі з нашага часу. Гаворкам Тураўшчыны не ўласціва такая беларуская моўная рыса, як аканне. Тым не менш даследчыкі без усякіх агаворак адносяць іх да беларускіх, паколькі абсалютная большасць іх рысаў тая ж, што і ў іншых гаворках асноўнага масіву беларускай мовы. У некаторых гаворках паўднёвой часткі Нараўлянскага раёна адсутнічае цеканне-дзеканне, хоць для іх характэрна аканне і іншыя тыповыя беларускія моўныя рысы. Гэтыя гаворкі таксама ўсе даследчыкі адносяць да беларускіх. На поўдні Жыткавіцкага раёна ёсць гаворкі, у якіх адсутнічае як аканне, так і цеканне-дзеканне. Але па асноўных рысах гэтыя гаворкі аб'ядноўваюцца з гаворкамі асноўнага масіву беларускай мовы. Таму даследчыкі звычайна адносяць гэтыя гаворкі да беларускіх.

Такі крытэрый мы можам перанесці і на мінулае. Беларускімі мы будзем лічыць тყяя старажытныя гаворкі, якія хоць і адрозніваліся істотна ад сучасных, але, па-першае, паводле комплексу рысаў аб'ядноўваліся з сучаснымі беларускімі гаворкамі, а, па-другое, таксама па комплексах рысаў адрозніваліся ад сінхронных ім роднісных дыялектных груп на тэрыторыі асноўнай часткі Украіны і асноўнай часткі Расіі.

Якія ж рысы, характэрныя для сучасных беларускіх гаворак, існавалі ў старадаўніх беларускіх гаворках, а якія не? Адказаць на гэтае пытанне не можам з-за адсутнасці канкрэтных звестак пра старадаўнія гаворкі. Каб даць хоць частковы адказ, патрэбны шматлікія навуковыя даследаванні, якія былі б прысвечаны асобным моўным з'явам, асобным словам і г.д. Між тым няма яснасці нават у многіх кардынальных пытаннях. Напрыклад, такія характэрныя для беларускай мовы рысы, як аканне і цеканне-дзеканне, адны даследчыкі лічаць з'явамі параўнальна позняга часу, другія, наадварот, дапускаюць, што яны ў частцы гаворак паўстали яшчэ ў праславянскі час. Тым не менш адсутнасць у старадаўніх гаворках на тэрыторыі Беларусі пэўных рысаў, якія сучасным беларускім гаворкам уласцівы, і наяўнасць у іх рысаў, якія для сучасных гаворак не характэрны, не заўсёды даюць падставы для таго, каб гэтыя гаворкі беларускімі не лічыць.

Як вядома, кожная пісьмова-літаратурная мова так ці інакш узыходзіць да мовы народнай. Таму гаворачы пра ўзнікненне беларускай мовы, як мовы этнасу ці субэтнасу, мы павінны мець на ўвазе перш за ўсё ўзнікненне беларускай мовы як сістэмы гаворак.

Як ужо гаварылася, самыя раннія звесткі пра некаторыя асаблівасці беларускай мовы мы знаходзім толькі ў помніках XIII ст., а больш-менш іх сістэмны

комплекс — толькі з канца XIV ст. Але канец XIV ст. — гэта ўжо пройдзены этап, беларуская мова як сістэма ўжо зафіксавана. Народная ж мова мяньяецца павольна. Таму час канчатковага выдзялення беларускай моўнай сістэмы з усходнеславянскага моўнага кантынууму мы павінны аднесці на некалькі стагоддзяў раней.

Удакладніць жа некаторыя моманты ранняга беларускага этна- і глотагенезу нам, магчыма, дапаможа аналіз розных экстраплінгвістычных фактав.

Як вядома, паскараюць моўныя працэсы і змены міграцыйныя рухі і змешванне на адной і той же тэрыторыі разнамоўнага і рознадыялектнага насельніцтва. На тэрыторыі Беларусі здаўна, на працягу стагоддзяў адбываліся контакты славян і балтаў. У рэшце рэшт тут перамог славянскі моўны камплемент. І ёсё ж асіміляцыя балтаў адбывалася даволі павольна. На працягу апошніх двух тысячагоддзяў найбольш інтэнсіўныя міграцыйныя рухі на беларускай этнічнай тэрыторыі характэрны для двух перыяду: сярэдзіны I тыс. н.э. і VIII–X стст. Сярэдзіна I тыс. н.э. — гэта канец эпохі Вялікага перасялення народаў. Пазней, у V–VIII стст., на асноўнай частцы тэрыторыі Беларусі ў сумежных рэгіёнах наступіла пэўная стабільнасць — тут склалася археалагічная супольнасць банцараўскага ці калочынска-банцараўска-тушамлянскага тыпу³. Міграцыі VIII–X стст. на тэрыторыі Беларусі адбываліся галоўным чынам у двух напрамках⁴. Першы — з сярэдняга Надпрыпяцця (раён Турава – Мазыра) на поўнач, у раён Слуцка, Мінска, Барысава, адсюль, з поўнача на поўдзень — з раёна Пскова ў раён Полацка, затым на Барысаў і Магілёў. Першы накірунак звязаны з фармаваннем дрыгавічоў, другі — з фармаваннем крывічоў. Ёсць падставы меркаваць, што адзначаныя міграцыйныя рухі VIII–X стст. адыгралі пэўную ролю ў будучым дзяленні беларускага моўнага арэалу на два асноўныя дыялекты — паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні.

Найбольш пашыраны пункт гледжання навуковай і вучэбнай літаратуры адносна паходжання беларускай мовы як сістэмы гаворак наступны. У эпоху Кіеўскай Русі амаль поўнасцю сцёрліся былыя адрозненні паміж усходнеславянскімі гаворкамі. Новыя рысы, якія адрозніваюць сучасныя ўсходнеславянскія мовы, узніклі пазней. Беларуская мова як сістэма гаворак склалася ў XIV–XVI стст., у эпоху Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Зараджэнне ж асобных беларускіх моўных рысаў адбылося не раней, чым другая палова XIII ст. Тэорыя гэтая, на нашу думку, спрошчаная. Па-першае, паводле яе, фактычна атаясамліваюцца кніжная і

³ Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993. С. 72–73, 297, 570–571, 619; Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. М., 1982. С. 29–41; Чарняўскі М.М. Славяне, неўры, гуты, балты // Народн. газ. 1991. 19 сак.; Ён жа. Неўры, гуты, балты, славяне // Эўрыка: Нарысы. Мн., 1993. С. 3–11.

⁴ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XVIII вв. С. 46–58, 114–116, 119–122.

народная мова ўсходніх славян часоў Кіеўскай Русі і больш позніх. Па-другое ж, яна зводзіцца ўсяго да адной прычыны, якая быццам бы вычленіла з усходнеславянскага кантынууму беларускі моўны арэал — да адасаблення часткі ўсходніх славян у межах Вялікага Княства Літоўскага. Эпоха гэтая, безумоўна, вельмі важная ў гісторыі Беларусі. У гэты час завяршыўся працэс фармавання беларускай народнасці, склалася старабеларуская пісьмовалаітаратурная мова, у нейкай ступені можна гаварыць і пра завяршэнне фармавання беларускай мовы як дыялектнай сістэмы. Аднак нельга згадзіцца з тым, што на працягу ўсяго толькі аднаго стагоддзя, уключаючы другую палову XIII і першую палову XIV ст., на тэрыторыі Беларусі, як і на тэрыторыі Украіны і Расіі, адбыліся нейкія “рэвалюцыйныя” ці “глабальныя” змены — замест адной старажытнарускай мовы ўтварыліся не толькі тры пісьмовалаітаратурныя, але і тры народныя ўсходнеславянскія мовы — беларуская, руская і украінская. Згодна з дадзенай тэорыяй, у эпоху Кіеўскай Русі ўсходнеславянскія гаворкі адрозніваліся паміж сабой зусім нязначна. Але ці ёсьць падставы для такога сцвярджэння? Многія вучоныя тыя працэсы, якія адбываліся ў старажытнарускай пісьмовалаітаратурнай мове, апрыёры пераносяць на ўсходнеславянскія гаворкі таго часу. Між тым старажытнаруская пісьмовалаітаратурная мова і ўсходнеславянская гаворкі IX—XIII стст. — гэта розныя рэчы. Пра апошнія (народныя гаворкі) мы ведаем мала. Гэта, па-першое, усходнеславянскі кампанент у старажытнарускай пісьмовалаітаратурнай мове, які арыентаваўся пераважна толькі на некаторыя, прэстыжныя ў той час гаворкі, а па-другое — гэта ўсходнеславянізмы ў царкоўнаславянскіх тэкстах.

Нам, у прыватнасці, імпануе думка тых даследчыкаў, якія гавораць, што нельга катэгарычна сцвярджаць, нібы ўсходнеславянская гаворкі часоў Кіеўскай Русі адрозніваліся паміж сабою менш ці больш, чым усходнеславянская гаворкі нашага часу.

Зноў вяртаемся да эпохі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. У XIV—XVI стст. у яго склад уваходзілі ўсходнеславянскія землі, дзе жылі нашчадкі крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, вяцічаў, севяран, палян кіеўскіх, улічаў, паўднёвых бужан, валынян. Калі б адзінай прычынай вычлянення беларускага этнасу з усходнеславянскага кантынуума з’яўлялася адасабленне той часткі ўсходніх славян, якія жылі ў межах Вялікага Княства Літоўскага, дык на ўсіх адзначаных землях былі б пашыраны беларускія гаворкі. Гэтага, аднак, не адбылося. Беларускі моўна-этнічны кантынуум у асноўным абmezаваўся бытыхі землях дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў. Як вядома, збліжаюцца, кансалідуюцца ў першую чаргу тыя кампаненты, якія і раней былі блізкімі. Гэта прымушае думаць, што гаворкі крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў уяўлялі сабой пэўную блізкароднасную групу, якая супрацьстаўлялася іншым усходнеславянскім гаворкам.

Такому сцвярджэнню, аднак, нібы супярэчаць звесткі археалогії⁵. Так, паводле дадзеных археалагічнай навукі, крывічы, дрыгавічы і радзімічы не ўтваралі нейкую блізкароднасную группу ўнутры ўсходнеславянскага арэала. Культура крывічоў харктарызавалася значнай спецыфікай. Радзімічы былі блізкія да вяцічаў і севяран. Дрыгавічы ж уваходзілі ў адну группу (паўднёва-заходнюю ці паўднёвую) разам з драўлянамі, кіеўскімі палянамі і вальнянамі.

Археалагічны факты, а таксама дыялектныя рысы паўднёва-заходняга беларускага дыялекту (шэраг яго асаблівасцей з'яўляюцца агульнымі і для паўночнаўкраінскіх гаворак) прывялі некаторых вучоных да думкі, што продкі носьбітая паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы і паўночнаўкраінскіх гаворак у мінулым складалі адно цэлае — так званую паўднёвую зону старожытнарускай мовы⁶. І толькі потым, у часы Вялікага Княства Літоўскага, гаворкі паўднёва-заходняй Беларусі быццам былі асімільваны ўласна беларускім гаворкамі паўночна-ўсходняй Беларусі. Ці магло такое адбыцца? На нашу думку, гэта немагчыма. У часы Вялікага Княства Літоўскага паўночна-ўсходняя Беларусь не займала нейкае прывілеяванае становішча ў адносінах да Беларусі паўднёва-заходняй. А калі і займала б, дык паўднёва-заходняя Беларусь — гэта вялікая тэрыторыя, і моўная асіміляцыя ў парадку нальна кароткі час тут была б немагчымай.

Матэрыяльная культура, духоўная культура, мова — гэта ўсё розныя рэчы. У арэальнym плане яны могуць істотна адрознівацца. У якасці прыкладу можна назваць паўночную галіну данскіх казакоў і разанскіх расіян у XIX ст. — гаворкі амаль аднолькавыя, а матэрыяльная і духоўная культуры адрозніваюцца вельмі істотна. Усё гэта сведчыць у карысць думкі, што гаворкі крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў былі блізкія і маглі ўтвараць пэўную еднасць ва ўсходнеславянскім кантынууме, хоць па археалагічных прыкметах гэтая плямёны адрозніваліся паміж сабой істотна.

Што ж магло прывесці да супольнасці крывіцкіх, дрыгавіцкіх і радзіміцкіх гаворак, якая хутчэй за ўсё існавала? Безумоўна, гэта была моўна-этнічная супольнасць, якая склалася яшчэ да ўтварэння летапісных крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, паколькі ў эпоху існавання гэтых плямён дамінавала тэнденцыя раздзялення насельніцтва, якое жыло на тэрыторыі сучаснай Беларусі, на крывіцкую, дрыгавіцкую і радзіміцкую часткі, а не яго кансалідацыі.

Летапісным крывічам, дрыгавічам, радзімічам папярэднічае так званая банцараўская (інакш “банцараўска-тушамлянска-калочынская”) эпоха. Гэта была эпоха пэўнай стабілізацыі і згуртавання насельніцтва, паколькі ў той час на асноўной тэрыторыі Беларусі і ў прылягаючых рэгіёнах (Смаленшчына, заходняя Браншчына і інш.) існавала даволі аднастайная культурная еднасць.

⁵ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XVIII вв. С. 46–58, 90–122, 133–140, 143–169.

⁶ Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза. М., 1979. С. 51–68.

Банцараўская эпоха, якая скончылася ў першай палове VIII ст., — гэта, безумоўна, важны этап у гісторыі беларускага этна- і глотагенезу. У VIII ст. пачалося ўжо раздзяленне банцараўскай супольнасці на крывіцкую і дрыгавіцкую зоны. Гэты “падзел” закончыўся ў X ст., але ён не закрануў паўднёвага ўсходу Беларусі, дзе сфармаваліся радзімічы.

На нашу думку, беларуская дыялектная супольнасць і беларускі этнадыялектны арэал да VIII ст. у агульных рысах ужо склаліся. Безумоўна, тагачасныя славянскія гаворкі на тэрыторыі Беларусі істотна, відаць, адрозніваліся ад сучасных. Але прынцыпова сітуацыі гэта не мяняе. Якія навуковы “статус” надаецца беларускай дыялектнай супольнасці VIII ст. — для нас неістотна. Для адных, магчыма, будзе больш прымальны статус — “беларуская мова”, другія аддадаць перавагу статусу “ўсходнеславянскі беларускі дыялект” ці “беларускі дыялект старажытнарускай мовы”. Усё гэта ўжо больш залежыць ад канцэпцыі даследчыка, чым ад самай сітуацыі.

Такім чынам, разгледжаны матэрыял дае падставы дапускаць, што беларусы як этнас ці субэтнас з яго мовай як сістэмай гавораю, з яго тэрыторыяй, якая параўнальна блізкая да тэрыторыі расселення этнічных беларусаў у XIX—XX стст., склаўся ў V—VIII стст. Гэта не выключае таго, што вытокі беларускай мовы можна аднесці да больш ранняга часу. Так, В.Мартынаў, у прыватнасці, піша: “Дыялект, на якім пабудавана сённяшняя новая беларуская мова, узнік вельмі рана, не ў XIV стагоддзі, а дзесяці на пачатку нашай эры”⁷.

Уладзімір Анічэнка (Гомель)

Роля народнага моўнага багацця ў развіцці беларускай літаратурнай мовы

Беларускія народныя гаворкі — невычэрпная кірыніца папаўнення слоўнікаўага саставу сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Іх багацце сістэматызавана ў шматлікіх дыялектных слоўніках рознага тыпу і апублікованых матэрыялах, але яно яшчэ ў недастатковым аб’ёме і паўнаце выкарыстоўваецца ў норматворчысці, бо розныя мовазнаўцы па-рознаму вызначаюць моўную аснову беларускай літаратурнай мовы.

Асабліва перспектывнымі ва ўказанных адносінах з’яўляюцца лексічна матываваныя слова, створаныя народам у адпаведнасці з жывым адчуваннем духа мовы. Лексічная матываванасць дае магчымасць вызначыць аргументаваную неабходнасць дыялектнай лексічнай адзінкі для носьбітай мовы ў практыцы яе засваення. З’яўленне тых або іншых назваў і іх рэалізацыя ў народным асяроддзі аргументаваны пэўнымі асацыяцыямі, матываванымі прыметамі з

⁷ Мартынаў В.У. Канцэпцыя трохмоўнай калыскі не вытрымлівае крытыкі // Наша слова. 1994. 2 сак.

тоеснымі або гранічна бліzkімі значэннямі да існуючых уласнабеларускіх літаратурных лексічных варыянтаў. Гэта так званыя рэгіянальныя сіонімі-неалагізмы, здольныя ўзбагачаць выяўленча-ацэначныя функцыі нашай нарматыўнай мовы.

Вар'іраванне нарматыўных уласнабеларускіх і дыялектных сіонімічных адзінак дазваляе пашырыць уяўленні пра багацце сіонімічных рэсурсаў нашай мовы. Прайлюструем гэта палахэйнне прыкладамі: літ. *агрызак* — *дыял.* *кусанік* (па асацыяцыі з дзеясловам *кусаць*), адпаведна: *адліга* — *адтайка* (<адтаяць), *асілак* — *дужасак* (<дужы), *багна* — *тапіла* (<топкі), *варажбітка* — *угадніца* (<угадваць), *весялун* — *смехатун* (<смяяцца), *вочы* — *бачалкі* (<бачыць), *глядзелкі* (<глядзець), *вясёлка* — *сяміцветка* (<сем цвятоў /літ. колераў/), *гарэзник* — *ёрза* (<ёрзаць), *жня* — *жатніца* (<жаць), *завея* — *дуйка* (<дучыць), *зязюля* — *кукуля* (<кукаваць), *качар* — *вутак*, *вуцяк* (<вутка), *кій* — *папірашка* (<папіраць), *кропля* — *капка* (<капнуць), *лазня* — *мыінія* (<мыцца), *падлетак* — *вырастак* (<вырасці), *палонка* — *празломка* (<празламіцца), *помнік* — *надмагільнік* (<над магілай), *пужала* — *пaloхала* (<пaloхаць).

Матываваныя дыялектычныя сіонімі могуць выканаць не апошнюю ролю пры наяўнасці ў нашай нарматыўнай мове лексічных паралелей, агульных з рускай мовай. У прынцыпе гэта — нарматыўная з'ява, якая звычайна назіраецца ў роднасных і тэрытарыяльна бліzkіх мовах. Але ж не гэта вызначае аснову беларускай літаратурнай мовы. У слоўнікам саставе сучасных беларускіх гаворак шырока ўжываюцца ўласнабеларускія лексічныя пары, якія неправамерна адсутнічаюць у нарматыўным ужыванні, нягледзячы на тое, што яны ў значнай ступені дапаўняюцца нацыянальную моўную спецыфіку на фоне тыпова рускіх і агульных беларуска-рускіх адпаведнікаў, парадк.: *бумажнік* — *папернік* (<папера), *бязмен* — *важнік* (<важыць), *вечарынка* — *гульбішча* (<гутляць), *вымя* — *дойла* (<даіць), *вяснушки* — *рабаценне* (<рабы), *голад* — *неедзь* (<нядзены), *грамадвод* — *пяруннік* (<пярун), *даўганогі* — *сігалісты* (<сігаць), *двойніты* — *парніты* (<пара), *дымна* — *копатна* (<копаць), *карчма* — *пітня* (<піць), *кашара* — *выгараадзь* (<выгараадзіць), *кіслы* — *квасны* (<квас), *комін* — *дымар* (<дым), *ліевень* — *лея* (<ліць), *лыч* — *рыйка* (<рыць), *мішэнь* — *цэльнік* (<цэліць), *нос* — *нюхаўка* (<нюхаць), *палаўік* — *падноженік* (<пад ногі), *папялішча* — *пагарэлішча* (<пагарэць), *параход* — *параплаў* (<парам плаваць), *парог* — *пераступ* (<пераступіць), *парус* — *вятург* (<вечер), *пасажыр* — *сядак* (<сядаць), *пякарня* — *хлябоўка* (<хлеб), *самавар* — *самагрэй* (<сам грэе), *чокацца* — *чаркавацца* (<чаркаваць), *ямічык* — *вазіла* (<вазіць).

Вялікае месца ў слоўнікам саставе сучаснай беларускай літаратурнай мовы займае іншамоўная лексіка, запазычаная галоўным чынам праз рускую мову. Многія слова гэтага тыпу не прыжыліся ў народна-гутарковым маўленні, а ў літаратурным ужыванні яны займаюць асобнае месца ў парадкаванні са спрадвечнай або ўласнабеларускай лексікай. Гэтай частцы лексікі ў народ-

ных гаворках адпавядаюць матываваныя ўласнабеларускія назвы, зразумелыя вясковаму асяроддзю. Такая група дыялектнай лексікі мае ўсе перадумовы, каб стала існаваць ў народна-гутарковым маўленні і нарматыўным ужыванні: *акуліст* (ням. Okulist) — *вочнік*; *арсенал* (франц. arsenal) — *збройня*; *астма* (франц. asthme) — *удуха*; *вестыбюль* (франц. vestibule) — *перадпакой*; *гардероб* (франц. garderobe) — *адзежня*; *дыябет* (лац. diabetes, ням. Diabet, франц. diabète, англ. diabetes) — *цукровіца, цукрыца, кампраміс* (лац. compromissum, франц. compromis, англ. compromise, ням. Kompromis) — *угода*; *карэктара* (лац. corréktura, польск. korekturna) — *выпараўка, крэдымт* (іт. credito, франц. credit, ням. Kredit) — *павер; малярья* (іт. malaria) — *трасуха, трасучка; паіштальён* (іт. postiglione, франц. postillion, ням. Postilion) — *лістанос, паіштавік; тэрмометр* (грэч. thermē) — *цепламер*.

Не меншую цікавасць у беларускіх гаворках уяўляюць і іншыя з'явы. Агульнаядома, што тое або іншае паняцце ў мове выяўляеца словам, але становішча яго ў дыялектнай і нарматыўнай сістэмах не заўсёды супадае. Да апошняга часу ў беларускай літаратурнай мове адсутнічаюць неабходныя шматлікія аднаслоўныя намінацыі з паўназначным зместам. І тут на дапамогу прыходзіць народна-гутарковая мова, дзе словаспалучэнні па магчымасці ўступаюць месца аднаслоўным тэрміналагічным найменням з адным і тым жа зместам. У дыялектным ужыванні словаспалучэнні — гэта будаўнічы матэрыял для лаканічнага і эканомнага аднаслоўнага паняцця аб прадмеце, з'яве, уласцівасці, дзеянні, замацаваных народам у працэсе сваёй працоўнай дзейнасці. Кампрэсія зместу дыялекцнага слова замест даўжэйшых літаратурных словаспалучэнняў харектэрна для разнароднай тэрміналагічнай лексікі ў саставе назваў: майстроў па вырабу цэглы — *цагляр*, кафлі — *кафляр*, лapat — *лапатнік*, гаршкоў — *гаричэчинік*, кашоў — *кашавік*, іголак — *ігляр*, нахоў — *нахароб*, калёс — *калеснік*, бёрдаў — *бёрднік*; майстэрнёў: па вырабу калёс — *калесня*, шавецкіх — *швайня*, жывапісных — *малярня*; заводаў: вінакурны — *браварня*, вінніца, па выплаўцы медзі — *гамарня*; асоб па пасадзе: вартаўнік пасеваў — *палявік*, даглядчык жывёлы — *стаднік*, доктар вушны — *вушик*; асоб па знешнім выглядзе: высокі — *вярства, даўгель*, нізкі — *карачун*, хударлявы — *сухарэбрык*, пузаты — *трыбухач*, даўганосы — *насач*, галавасты — *галавень*, бяззубы — *ішарбач*, *ішарбель*, губаты — *губель*, рыжавалосы — *рудзік*, сляпы — *сяпень*, глухі — *глушман*, лупаты — *лупач*, непаваротлівы — *мяла*, неакуратны — *пэцкала*; па характеристы: дакорлівы — *упякайла, упякальчык*; суроўы — *нахмура*, упарты — *упарціна, утіра*, скрытны — *адлюднік*, бесклапотны — *пустадомак*, буркілівы — *бубнач*, надзьмуты — *надуцька*, які гаворыць абы-што — *верзяя*, востры на язык — *джога*, скрытны — *патаемнік*; па працаздольнасці і сацыяльным становішчы: слабасільны — *слабак, аслабелы* — *зломак*, хворы — *хваравека*, бедны — *галяк*, багаты — *магнач*; прадметаў: абурак зімовы — *снягоўцы*, аладка бульбяная — *бульбовік*, блін на содзе — *соднік*, брус пад падлогай — *падмоснік*, вуда на шчупакоў — *ішупакоўка*, гняздо бусла — *буслоўка*, ежа смач-

ная — *наедак*, жыта яровое — *ярушка*, камень пясчаны — *пескаевік*, пухір мачавы — *мачавік*, салома клычаная — *клычанка*; уласцівасцей: здатны да працы — *рабоцька*, непераборлівы ў ядзе — *еичы*, прагны на чужое — *рукасты*, сляпы на адно вока — *крывең*; дзеянняў: абчасаць кару — *абкарыйць*, баліваць на кірмашы — *кірмашаваць*, біць рэмнем — *дзяжысьць*, брахаць, гонячы зайца — *цахліць*, шыць шапкі — *шапашнічаць*, вітацца за руку — *рукацца*, выдраць за валасы — *вычубіць*, ганяць плыты — *плытагоніць*, жыць раскошна — *райваць*, закалыхаць дзіця — *засаніць*, заправіць страву — *прысмачыць*, здзіраць лыкі — *луціць*, знасіць абутак — *абасець*, *збасець*; зрабіць скляпенне — *саскляпіць*, наложыць саюзкі на боты, чаравікі — *абсаюзіць*, напаліць печ — *нацепліць*, нарыхтаваць сена — *насенаваць*, пабяліць вапнай — *авапліць*, пажлукціць бялізну — *пазаліць*, парасці травой — *затравеցь*, пасвіць коней на начлезе — *начлегаваць*, святковаць майскія святы — *маяваць*, упрыгожыць цветкамі — *заквеціць*.

За межамі лексічнай сістэмы літаратурнай мовы знаходзяцца тэрміны свацтва, адны з якіх засталіся агульнароднымі (*баўка, маці, сын, дачка*), а другія ўспрымаюцца як рэгіянальны слоўны пласт, які перастаў ужывацца як агульнародны і не ўвайшоў у нашу нарматыўную мову. Так, жонка брата мае назуву *братавенка, братавуха, брачіха, дзядзькі — дзядзіна, дзядна; сын баўкі — баўкавіч, брата — братаніч, сястры — сястрынец, хросны — хрыничонік, няродны — выхаванец; дачка брата — даччанка, сястры — сестраніца, сястрынка, няродная — пасербіца, брат сярэдні — серадульши, дваюрадны — братанец, братаніч, браценік, браціш; пляменнік, сестрын сын — сыновец, сястрынец, сястрычыч, братаў сын — братанец, братаніч; сястра старшая — бальшуха, сяструха; дваюрадная — братанка, браценіца, пасёстра, сяструха; сястра жонкі — звесь, звесця, швагрэнія, шурачка; баўкі, маці — вуенка, брата — брачіха*.

Адрозненні паміж гаворкамі і беларускай літаратурнай мовай надзвычай разнастайныя ў галіне словаўтварэння — найперш на суфіксальным узорыуні. Словаўтваральныя тыпы, звязаныя з асновай назоўніка, не заўсёды супадаюць з падобнымі тыпамі нарматыўнай мовы, дзе нярэдка сустракаюцца ўтварэнні на ўзор рускай мовы. Асаблівую ўвагу прыцігаю разнастайная суфіксальная варыянтнасць назоўнікаў у гаворках са значэннем асобы па яе якасці, прымече, утвораных ад іменных і дзеяслоўных асноў: літ. *вудзільчык* — дыял. *вудак*; адпаведна: *гаварун — гаварэц; грыбнік — грыбач; дастаўчык — дастаўнік; дурань — дурэц; ілгун — лгар, лгач; капля — капка; касец — касар; пануканне — панука; плывец — плавак, плавок, плывак, плывун; разумнік — разумец, разумок; сілач — сілок; скрыпач — скрыпак, скрыпіст, скрыпнік; смяльчак — смялец, смялок; сявец — сяvac, сявар; ткачыха — ткачка, ткаха — швачка*.

Нешматлікую групу складаюць бессуфіксальная назоўнікі абстрактнага, абагульненага і канкрэтнага значэння, якім у нарматыўнай мове адпавядаюць

суфіксальныя ўтварэнні: *брыдкасць* — *брыйд, выстаўка* — *выстава, вытворчасць* — *вытвор, дасягненне* — *дасяг, запечак* — *запек, зацішак* — *затиші*.

Не менш разнастайныя суфіксальныя дыялектныя ўтварэнні ў сістэме дзеясловаў. Характэрнай іх асаблівасцю з'яўляецца наяўнасць суфіксальнай варыянтнасці, якая не заўсёды адпавядае нарматыўнаму словаутварэнню: *вядзьмарыць* — *вядзьмачыць, дзіравіць* — *дзіріць, здзяцінечыць* — *здзеціцца, ласкацца* — *ласціцца, расціць* — *расліць, рыбачыць* — *рыбаліць, слепнучыць* — *сляпець, траляваць* — *трапліць*.

Аналагічна з'ява назіраецца ў суфіксальным утварэнні прыметнікаў з рэгіянальнымі словамутваральнymi сувязямі, пры дапамозе якіх актыўна ўзнікаюць новыя слова і формы: *баязлівы* — *боязкі, жаласны* — *жальны, качыны* — *качачы, крывяністы* — *крывісты, паветраны* — *паветравы, памятлівы* — *памяткі, потны* — *поткі, прамежскавы* — *прамежсны, цвярозны*.

У састаўе дыялектнай лексікі існуе нямала розных часцін мовы прэфіксальнага ўтварэння. Найбольш шырокая словамутваральная варыянтнасць у гэтым плане выяўляецца сярод дзеясловаў, калі адно і тое ж значэнне ў вясковым і нарматыўным ужыванні перадаецца пры дапамозе розных прэфіксаў: *вывіхнуць* — *звіхнуць, дапамагчы* — *спамагчы, палюбіць* — *злюбаваць, развіднечыць* — *увіднечыць*.

Арыгінальную форму маюць некаторыя дыялектныя прэфіксальныя або прэфіксальна-суфіксальныя назоўнікі — аналагі нарматыўных утварэнняў, паразін.: *дапамога* — *спамога, надзея* — *спадзея, напільнік* — *падпілак*, а таксама прыслоўі: *датуль* — *спатуль, адмысна* — *умысна* і г.д.

Для дыялектнага ўжывання характэрна наяўнасць беспрэфіксальных утварэнняў замест прэфіксальных, замацаваных у нарматыўнай мове. Сярод іх — назоўнікі: *памыйніца* — *мыйніца, парадзіха* — *радзіха, пацалунак* — *цалунак; дзеясловы: аддаляца* — *даліца*.

Наступіў час, калі трэба вывучыць неабходнасць уключэння ў слоўнікавы састаў беларускай мовы яшчэ жывых у народнай свядомасці функцыянальна-семантычных разрадаў лексікі. Вядома, што на пытанне пра шляхі фармавання нашай нарматыўнай мовы раней даваліся розныя адказы. І калі ўзнімалася пытанне адносна ролі і месца ў літаратурным ужыванні дыялектнай лексікі, то раздаваліся галасы, быццам такі накірунак можа прывесці да неадпаведнасці стану літаратурнай мовы і жыццёвых патрабаванняў беларускага народа. На гэтай падставе народна-размоўная крыніца не ўлічвалася ў дастатковай меры пры распрацоўцы шляхоў развіцця літаратурнай мовы, бо было імкненне да нейтральнага моўнага фонду без прыкметнага следу народнай асновы.

З цягам часу, аднак, намецілася арыентацыя на родную аснову нашай літаратурнай мовы як асноўную крыніцу яе перспектыўнага развіцця. Яе культурная роля ацэнена Якубам Коласам, які бачыў у ёй “квітнеючы шматкалярэвы сад... своеасаблівы арнамент беларускага мастацкага слова”.

У прызнанні здабыткаў нашага народа, які быў і застаецца творцам сваёй мовы, і заключаецца каштоўнасць народна-нацыянальнай моўнай асновы ў перспектывным развіці беларускай літаратурнай мовы.

Ганна Мезенка (Віцебск)

Сацыякультурныя праблемы намінацыі ва урбананімії

Сярод розных прынцыпаў намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў адно з галоўных месцаў належыць прынцыпу наймення аб'екта па яго сувязі з чалавекам як сацыясуб'ектам. Назвы, утвораныя ў адпаведнасці з гэтым прынцыпам намінацыі, даволі разнастайныя, як разнастайныя прыметы, што клаліся ў аснову наймення, харктар і прызначэнне ўнутрыгарадскіх рэалій. Гэта і назвы, асноўнай прыметай якіх станавіліся нацыянальная, прафесійная, саслоўная належнасць жыхароў (параўн.: *Німецкая вуліца* ў Гродне XVI ст., *Гарбарская вуліца* ў Слоніме XVII ст., *Дваранская вуліца* ў Віцебску XVIII ст. і г.д.), і назвы, матываваныя найменнямі асоб як прадстаўнікоў пэўнай супольнасці людзей (параўн.: *вуліца Наватараў* у Орши, *вуліца Непакораных* у Магілёве) і інш.

Самай жа буйной сярод унутрыгарадскіх назваў, што адпавядаюць прынцыпу намінацыі па сувязі аб'екта з чалавекам, з'яўляецца група назваў, якія фіксуюць адносіны да тых ці іншых асоб — першапасяленцаў, уладальнікаў зямельных вулічных участкаў (пляцаў) або тых, хто жыў побач з называемым аб'ектам. Як правіла, для называння вуліцы выкарыстоўвалася прозвішча або толькі ўласнае імя (*Няфёдаўская вуліца* — Магілёў, 1578–1580 гг.; *Андронаў завулак* — Полацк, 1552 г. і г.д.).

На працягу XVII і асабліва XVIII ст. колькасць гарадоў з зарэгістраванымі ў іх вуліцамі, пры называнні якіх выкарыстоўвалася імя чалавека, значна ўзрастаем. Так, у XVII ст. знаходзім вуліцы з такімі назвамі таксама ў Бабруйску (*Куляшова вуліца* — на ёй стаяў дом Андрэя Куляша; *Насеннікавічава вуліца* — у доме, размешчаным на гэтай вуліцы, жыў нехта Сенка Ігнатавіч Ганцавіч Насеннікавіч), Кругелі (*Ісаеўская вуліца*, 1669 г.), Чавусах (*Трахімаўская, Максімаўская, Акулінская вуліцы*, 1621 г.); у XVIII ст. — у Барысаве (*Аніскава вуліца*), Дзісне (*Нарбутаўская вуліца*, 1777 г.), Крынках (*Няхведаўская вуліца*, 1708 г.), Слоніме (*Панасаўская, Скробаўская вуліцы*, 1754 г.), Слуцку (*Усцінаўская вуліца*, 1765 г.) і інш.

У XIX ст. рэзка ўзрастаем не толькі колькасць гарадоў, дзе пры намінацыі вуліц звяртаюцца да ўласнага імя, але і колькасць саміх вуліц, што носяць такія назвы. І ў гэты час пачынаецца адміністрацыйнае ўмешальніцтва ў працэс намінацыі, якое супрадавочае рознымі рэкамендацыямі і прадпісаннямі, асабліва пасля 1917 г. Калі раней назва вуліцы давалася паводле про-

звішча або імя першапасяленца або дома- ці землеўладальніка, то цяпер назва становіща прысвячэннем.

Першыя назвы мемарыяльнага характеру ў гонар важных чыноўнікаў і дзяржаўных дзеячаў з'явіліся ў другой палове XIX ст. Гэта былі *Скобелеўская вуліца* ў Мінску і Гомелі, *Аляксандраўская вуліца* ў Брэсце, *праспект Генерала Рыхтара і праспект Князя Трубяцкога* ў Барысаве і інш.

Аднак найбольш інтэнсіўнае выкарыстанне імёнаў пры намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў пачалося пасля 1917 г.

На працягу далейшага развіцця беларускай урбананімі доля назваў вуліц, плошчаў, праспектаў, праездаў, тупікоў і інш., утвораных ад уласных імёнаў, увесе час узрастала, пашыраўся дыяпазон імен асоб, якія ўцягваліся ва урбананімію. Паказальныя ў гэтых адносінах наступныя лічбы: у першай палове XX ст. у 16 гарадах Беларусі — Бабруйску, Баранавічах, Брэсце, Ветцы, Гомелі, Гродне, Драгічыне, Камянцы, Кобрыве, Лідзе, Лунінцы, Магілёве, Маларыце, Мінску, Оршы, Пінску — было 236 назваў гэтага тыпу. У 80-х гадах у восьмі гарадах — Брэсце, Віцебску, Гомелі, Гродне, Магілёве, Мінску, Оршы, Полацку — іх налічваецца 1188, што ў пяць разоў перавышае іх колькасць у першай палове стагоддзя.

У наш час у назвах лінейных гарадскіх аб'ектаў рэспублікі выкарыстоўваецца каля 1500 прозвішчаў, 148 з якіх, з'яўляючыся прозвішчамі розных людзей, сустракаюцца ў розных населеных пунктах. Нелінгвістычная па сваёй прыродзе з'ява выпадковага супадзення прозвішчаў пры выкарыстанні іх у якасці назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў прывяла да ўзнікнення назваў-“цёзак”. Так, у 117 выпадках адно і тое ж прозвішча сустракаецца ў назвах вуліц, якія даваліся ў гонар дзвюх асоб. Напрыклад, прозвішча *Адамовіч* знайшло адлюстраванне ў зводзе назваў вуліц г.п.Рудзенск і г.Барысаў. Пры гэтым у Рудзенску *вулица Адамовіча* названа ў гонар удзельніка партызанскага руху на тэрыторыі Мінскай вобласці ў гады Вялікай Айчыннай вайны Уладзіміра Пятровіча Адамовіча, а ў Барысаве асновай намінацыі *вулицы Адамовіча* стала прозвішча дзяржаўнага дзеяча БССР Восіна Аляксандравіча Адамовіча і да т.п. У 15-ці выпадках вуліцы з аднолькавымі адпрозвішчнымі назвамі прысвечаны трох розным людзям. Параўнаем: *вулица Сямёнаў* ў г.п.Глуск носіць прозвішча ўдзельніка барацьбы за ўмацаванне Савецкай улады ў Глускім раёне, заслужанага ўрача БССР Аляксандра Сцяпанавіча Сямёнаў; *вулица Сямёнаў* ў Оршы названа па прозвішчы гаспадарчага кіраўніка, Героя Сацыялістычнай Працы, заслужанага працаўніка прамысловасці БССР, ганаровага грамадзяніна Оршы Георгія Васільевіча Сямёнаў, а ў Мінску аднайменная вуліца прысвечана аднаму з арганізатарамі і кіраўнікоў Мінскага камуністычнага падполля ў гады Вялікай Айчыннай вайны, ураджэнцу г. Мінска Георгію Мінаевічу Сямёнаў.

Па два разы сустракаюцца ў межах Беларусі супадзенні адпрозвішчных назваў вуліц, прысвоеных у гонар чатырох, пяці і шасці чалавек. Напрыклад,

вуліца Макарава ёсьць у г.п. Целяханы, Магілёве, Віцебску, Рагачове і г.п. Дзятлава, і ў кожным з пералічаных населеных пунктаў яна носіць імя розных паводле ўзросту і роду заняткаў людзей: супрацоўніка міліцыі, які загінуў пры выкананні службовага абавязку Васіля Міхайлавіча Макарава (г.п. Целяханы), партыйнага, дзяржаўнага і грамадскага дзеяча БССР, ганаровага грамадзяніна Магілёва Івана Мікалаевіча Макарава (Магілёў), гаспадарчага дзеяча БССР, Героя Сацыялістычнай Працы, ганаровага грамадзяніна Віцебска і ганаровага чыгуначніка Мікалая Акімавіча Макарава (Віцебск), лётчыка-касманаўта СССР Алега Грыгор'евіча Макарава (Рагачоў), аднаго з кіраўнікоў партызанскага руху на тэрыторыі Баранавіцкай вобласці ў гады Вялікай Айчыннай вайны, які вызначыўся ў бое пад г.п. Дзятлава, Пятра Кузьміча Макарава (г.п. Дзятлава).

Аднак і шэсць цёзак па прозвішчы ў назвах рэспублікі — не мяжа. Прозвішча *Казлоў* носяць сем чалавек, у гонар якіх названы вуліцы ў розных населеных пунктах, а прозвішча *Кавалёў* знаходзім у назвах вуліц, прысвеченых ўдзельнікам партызанскага руху, двум удзельнікам вызвалення Беларусі ад нямецка-фашистскіх заваёўнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны, рускаму і беларускаму паэтаму, перакладчыку, у васьмі населеных пунктах: гарадах Ветка, Жлобін, Лепель, Рагачоў, Чэрныкаў, г.п. Езярышча, в. Уборак Добрушскага раёна і Самахвалавічы Мінскага раёна.

Пераважная большасць назваў гэтай групы — саветызмы. Асноўная маса іх узнікла ў 60—70-я гады (значна менш у першыя паслярэвалюцыйныя гады) і адпавядае галоўным намінатам тэндэнцыям тых гадоў. Пасля Вялікай Айчыннай вайны прыкметнае месца пры найменні і перайменаванні ўнутрыгарадскіх аб'ектаў займалі назвы, прысвоеныя ў гонар военачальнікаў, партызан, разведчыкаў, пагранічнікаў. Таму невыпадкова самы высокі працэнт (65) назваў “цёзак па прозвішчы” прыпадае менавіта на такія. Пры гэтым самымі частымі з'яўляюцца назвы вуліц, дадзенныя ў гонар удзельнікаў баёў супраць нямецка-фашистскіх заваёўнікаў і ўдзельнікаў вызвалення Беларусі (144 з 322: вул. *Бялова* — Заслаўе, вул. *Ткачэнкі* — Маларытга, вул. *Данілава* — Клецк, вул. *Барыкіна* — Чэрвень, вул. *Мамкіна* — Полацк, вул. *Урбановіча* — Ружаны, вул. *Шыбіна* — Клецк, вул. *Лаўрыновіча* — Вілейка, вул. *Макарчука* — в. Альшаны Столінскага раёна і г.д.), арганізатарамі і кіраўнікоў, а таксама радавых удзельнікаў партыйнага і маладзёжнага руху на тэрыторыі Беларусі (66 з 322: вул. *Каралёва* — Асіповічы, вул. *Урбановіча* — Косава, вул. *Жалезнікова* — Гомель, вул. *Аляшкевіча* — Нясвіж, вул. *Лаўрыновіча* — Буда-Кашалёва, вул. *Раманава* — Добруш, завул. *Маліноўская* — Вілейка, вул. *Талкачова* — Мазыр, вул. *Макарчука* — Скідзель, вул. *Камінскага* — Смаргонь, вул. *Шубіна* — Лепель, вул. *Грыба* — в. Навасёлкі Капыльскага раёна, вул. *Ягорава* — Кобрын і г.д.).

Значна ўступаюць па частотнасці прыведзеным назвы “цёзкі па прозвішчы”, прысвоеныя ў гонар герояў мінага часу (43) — лётчыкаў-касманаўтаў (9:

вул. Бяляева — Добруш, Навагрудак, Слаўгарад, р.п. Касцюкоўка Гомельскага раёна; *вул. Ляонава* — Камянец, Рагачоў, г.п. Карма, с.Малейкаўшчына Лідскага раёна і да т.п.), вучоных (7: *завул. Белякова, вул.Іллюшына* — Магілёў, *вул.Папова* — Барысаў, Магілёў, Мінск і да т.п.), рускіх, беларускіх, польскіх, украінскіх пісьменнікаў і паэтаў (13: *вул. Нікіціна* — Мінск, *вул.Кальцова* — Магілёў, Маладзечна, Мінск, Слуцк, *вул.Казлоўскага* — Орша, *вул.Бачылы* — Мар’іна Горка, *вул.Кавалёва* — Ветка, *вул.Сянкевіча* — Ваўкавыск, бульвар *Міцкевіча* — Брэст і да т.п), кампазітараў і акцёраў (3: *вул. Барадзіна* — Баранавічы, *вул. Агінскага* — Маладзечна, Смаргонь, в.Залессе Смаргонскага раёна, *вул.Крыловіча* — Мінск), рускіх жывапісцаў (2: *вул. Сярова* — Магілёў, *вул. Фядотава* — Мінск), гаспадарчых кіраунікоў, першых будаўнікоў гарадоў (4: *вул. Смірнова* — Талачын, *вул. Смірнова* — в.Закальнае, Камуна, пас.Сосны Любанская раёна, *вул. Голубева* — Смалявічы, *вул. Блахіна* — Наваполацк), супрацоўнікаў міліцыі і воінаў, што загінулі пры выкананні службовага абавязку (4: *вул. Макараў* — Целяханы, *вул. Целяшава* — Бялынічы, *вул. Астапчыка* — Дамачова, *вул. Новікава* — в.Краснае Маладзечанскага раёна).

На наступным па частотнасці месцы знаходзяцца назвы-“цёзкі па прозвішчы”, асновай для ўзнікнення якіх з’явіліся прозвішчы ўдзельнікаў рэвалюцыйных рухаў, барацьбы за замацаванне савецкай улады на Беларусі, арганізатораў калгаснага будаўніцтва (39: *вул. Жалезнякова* — Магілёў, *вул. Юрчанкі* — Мсціслаў, *вул. Шаранговіча* — Мядзель, *вул. Шаранговіча* — Мінск, Маладзечна, *вул. Шубіна* — Віцебск, *вул. Камінскага* — Барысаў, *вул. Дрызгаловіча*, *вул. Шмідта* — Барысаў, *вул. Альшэўскага* — Бяроза, Пружаны, *вул. Жукоўскага* — Оstryна, *вул. Юрчанкі* — Давыд-Гарадок, *вул. Федасенкі* — в.Верамейкі Чэркаўскага раёна і да т.п.).

Некалькі радзей сустракаюцца ўнутрыгарадскія назвы, прысвоеныя ў гонар партыйных, дзяржаўных і ваенных дзеячаў. Іх трыццаць, сем з якіх прысвечаны дзяржаўным і партыйным дзеячам БССР (*вул. Адамовіча* — Барысаў, *вул. Гарбунова* — Бешанковічы, *вул. Дараишэвіча*, *вул. Захарава* — Мінск, *вул. Макараў* — Магілёў, *вул. Казлова* — Гарадок, Жлобін, Магілёў, Мінск, Нясвіж, Рагачоў, Салігорск, Стоўбцы, Чэркаў, г.п. Урэчча Любанская раёна, в.Арлёва, Рэчань, Татарка Любанская раёна, Беркаў Акцябрскага, Забалоцце Рагачоўскага, Азярыцкая Слабада Смалявіцкага, Рубель Столінскага раёнаў: *вул. Сянкевіча* — Стоўбцы, в.Мікалаеўшчына Стоўбцоўскага раёна).

Рознымі ў пералічаных групах называў-“цёзак па прозвішчы” аказваюцца і матывы намінаці. Калі галоўным матывам намінацыі вуліц першай групы быў намер увекавечыць у памяці нашчадкаў імёны тых, хто абараняў і вызволяў рэспубліку ад ворага, а пры ўзнікненні называў другой групы — жаданне замацаваць імёны лепшых прадстаўнікоў рускай і нацыянальнай культуры, мастацтва, дзеячаў науки, герояў мірнага часу, якія праславілі свой народ і сваю краіну, то асноўнымі матывамі наймення ў трэцій і чацвёртай групах

назваў выступае імкненне праз услаўленне імён удзельнікаў рэвалюцыйных рухаў і прадстаўнікоў новай улады зацвердзіць сацыяльны лад, замацаваць яго ідэалагічныя арыенціры.

Сувязь назваў вуліц-“цёзак па прозвішчы” з tym або іншым населеным пунктам прайўляеца па адным з трох абгрунтаванняў матыву:

1) дзе жыў, працаваў або ваяваў той, чыё імя носіць унутрыгарадскі аб'ект. Менавіта гэтае абгрунтаванне стала штуршком да з'яўлення найбольшай колькасці назваў лінейных аб'ектаў — 121 (вул. *Арцёменкі* — Ганцавічы, вул. *Арцёменкі* — Ліда, вул. *Іванова* — Смаргонь, вул. *Іванава* — г.п. Акцябрскі, вул. *Цітова* — г.п. Брагін, вул. *Фаміна* — г.п. Лёзна, Палацк, вул. *Князева* — Калінкавічы і г.д.);

2) дзе пахаваны той, чыё імя носіць унутрыгарадскі аб'ект. Гэта абгрунтаванне стала галоўным пры ўзнікненні 77 назваў вуліц (вул. *Яршова* — Светлагорск, вул. *Кандрацьевіча* — Дуброўна, вул. *Мясаедава* — г.п. Шуміліна, вул. *Нікіціна* — Быхаў, вул. *Панцялеева* — Верхнядзвінск, вул. *Панцялеева* — Лунінец, вул. *Крылова* — г.п. Лагойск і да т.п.);

3) дзе нарадзіўся той, чыё імя носіць унутрыгарадскі аб'ект. Факт нараджэння ў той ці іншай мясцовасці стаў прычынай з'яўлення 67 назваў вуліц (вул. *Антонава* — Гродна, вул. *Антонава* — Краснаполле, вул. *Багдановіча* — Капыль, вул. *Кісялевіча* — Крычаў, вул. *Каваленкі* — Сянно, вул. *Казлоўскага* — г.п. Крупкі, вул. *Конанава* — г.п. Бобр, вул. *Корзуна* — Нароўля, вул. *Караткевіча* — г.п. Глуск, вул. *Нікалаева* — Клімавічы і інш.).

Даволі значная колькасць унутрыгарадскіх назваў (49) ніякай рэальнай сувязі з tym горадам, гарадскім пасёлкам або сялом, у якіх яны ўжываюцца, не мае. Як правіла, гэта своеасаблівы знак пакланення перад асаблівія яркімі подзвігамі суайчыннікаў або прадстаўнікоў іншых краін і народаў. Параўнанем назвы вуліц у гонар касманаўтаў, выдатных вучоных, кампазітараў, нацыянальных герояў, напрыклад, вул. *Пажарскага* ў Баранавічах і завул. *Пажарскага* ў Магілёве, названыя ў гонар рускага дзяржаўнага і ваеннага дзеяча, нацыянальнага героя рускага народа, і да т.п.

Аднак нярэдкія сярод іх і ўзоры так званай кульставай мадэлі тапаніміі, якія ўзімкі ў выніку валявой намінацыі. Такія, напрыклад, вуліцы *Жданава*, названыя ў гонар дзяржаўнага і партыйнага дзеяча Андрэя Аляксандравіча Жданава, што існавалі амаль да цяперашняга часу ў 38 населеных пунктах рэспублікі, вуліцы *Калініна*, назвы якіх даваліся ў гонар Міхаіла Іванавіча Калініна і прадаўжаюць існаваць у 115 населеных пунктах, вуліца *Пяцьтровскага* ў Гомелі, вуліца *Камарова* ў Жлобіне і інш.

Аналіз назваў вуліц-“цёзак па прозвішчы” з боку ўзросту тых, чыё прозвішча стала найменнем, сведчыць пра тое, што ён хістаетца паміж 12 і 87 гадамі. Так, вуліца *Каваленкі* ў в. Азяраны Рагачоўскага раёна і вуліца *Казлоўскага* ў Быхаве названы па прозвішчах дванаццацігадовых удзельнікаў партызанскаў руху на тэрыторыі Быхаўскага раёна ў гады Вялікай Айчыннай вай-

ны Пеци Каваленкі і Марата Казлова, а вуліцы *Паўлава* ў Баранавічах, Бабруйску, Барысаве, Віцебску, Гродне, Лідзе, Мінску, Чэрыкаве, станцыі Ражанка Шчучынскага раёна носяць імя фізіёлага, стваральніка матэрыялістычнага вучэння аб вышэйшай нервовай дзейнасці і сучасных уяўленняў аб працэсе стрававання, заснавальніка буйнейшай савецкай фізіялагічнай школы, акадэміка АН СССР, які пражыў 87 гадоў.

У сілу спецыфікі матываў намінацыі вуліц дадзенай групы і іх аргументацівніцтва ў пераважнай большасці выпадкаў (85) узрост асоб, імёны якіх увекавечаны ў назвах вуліц, ад 20 да 30 гадоў (*вул. Кулікова* — Пінск, *вул. Волкава* — Лоеў, *вул. Марозава* — Кобрын, *вул. Жукава* — Масты, *вул. Барадзіна* — Гомель, *вул. Міронава* — в. Моталь Іванаўскага раёна, *вул. Ільющына* — в. Краснае Магілёўскага раёна, *вул. Раманава* — в. Дудзічы Калінкавіцкага раёна, *вул. Якубава* — Быхаў, Мінск і інш.).

Другое месца (65 назваў) у зводзе назваў рэспублікі займаюць назвы вуліц, што ўтварыліся ад прозвішчаў, носьбітам якіх было ад 30 да 40 гадоў (*вул. Багатырова* — в. Ілля Вілейскага раёна, *вул. Цярэшчанкі* — в. Сухары Магілёўскага раёна, *вул. Грыбы* — в. Бывалкі Лоеўскага раёна, *вул. Карасёва* — Магілёў, Чавусы, *вул. Еўдакімава* — Ваўкавыск, *вул. Лапіна* — в. Завідзічы Пінскага раёна, *вул. Іванава* — Гомель, *вул. Макаранкі* — в. Малая Немкі Веткаўскага раёна і да т.п.).

Такім чынам, назвы-“цёскі па прозвішчы” ўяўляюць невялікую, але даволі своеасаблівую группу урбанонімаў. І хоць нелінгвістычны фактар выпадковага супадзення прозвішчаў розных асоб быццам бы не прыводзіць да блытаніны назваў у межах асобна ўзятага населенага пункта, але тым не менш наяўнасць аднайменных назваў у розных раёнах рэспублікі ўступае ў супрацьборства з асноўным патрабаваннем да назвы — індывідуалізацыі імя.

Акрамя таго, шмат з прыведзеных тут найменніяў з'явіліся ў выніку перайменаванняў, выціснушы пры гэтым гістарычныя назвы вуліц, бульвару і іншых унутрыгарадскіх аб'ектаў. Таму наяўнасць іх нельга прызнаць добрай якасцю беларускай урбананімі.

Перайменаванні, якія асабліва часта адбываліся ў 20-я, 60–70-я гады, руйнавалі гістарычныя назвы, што часта захоўвалі ў сабе цікавыя звесткі пра гаспадарку, рамёствы, розныя навучальныя ўстановы, архітэктурныя збудаванні, род дзейнасці і прафесіі жыхароў гарадоў у далёкія ад нас перыяды і пра многае іншае.

Як ужо адзначалася даследчыкамі, ганебныя кампаніі па перайменаваннях назваў вуліц, якія супадалі з перайменаваннямі беларускіх населеных пунктаў, праходзілі ў агульным рэчышчы пагардлівых адносін да нацыянальнай гісторыі, традыцый культуры і мовы беларускага народа.

Нельга не пагадзіцца з думкай В.Лемцюговай: “Ад таго, што знікаюць культурна-гістарычныя помнікі (а тапонімы якраз такімі і з’яўляюцца), любы на-

род, і беларусы тут не выключэнне, бяднее, губляе нацыянальныя духоўныя арыенціры, а значыць, і нацыянальную свядомасць”¹.

Таму можна толькі ўхваліць і рэкамендаваць да пашырэння першы вопыт вяртання гістарычна каштоўных унутрыгарадскіх назваў (напрыклад, у Мінску *буліцы Урыцкага* вернута яе бытая назва *Гарадскі вал*).

Іван Крамко (Мінск)

З гісторыі беларускага іменавання асобы

Пры контактах з іншымі людзьмі нас называюць, у дакументах нас фіксуюць, сведчаць, ужываючы абавязковы набор сродкаў. У розных народаў гістарычна склаліся свае спосабы іменавання людзей. Маём і мы сваю гісторыю называння. Сёння назіраецца пуз'яная нестабільнасць у гэтай сферы.

З аднаго боку, захавалася наша ўласная гістарычна аснова і, з другога боку, працяглая паласа расійскіх уплываў наклада адбітак у выглядзе ўжывання як абавязковага нетыповага для нашай практикі іменавання. Пытанне пра спосаб (форму) іменавання асобы ў беларускай прэсе хоць і не дыскутуецца, бо мы ўжо прызыўчайліся да існуючага стану, але ўсё ж узнікае, і перш за ўсё ў сувязі з падрыхтоўкай сваіх, беларускіх пашпартаў. У нашых абставінах яно не пустое, мае прынцыповае значэнне, бо спосаб іменавання людзей і формы звязтання паміж членамі супольнасці з'яўляюцца элементам агульнай культуры народа, звязаны з яго самасвядомасцю.

Спосабы персаніфікацыі асобы ў кожнага народа абумоўлены яго гістарычным развіццём. Трэба адрозніваць два планы персаніфікацыі: звычаёва-побытавы і афіцыйна-дзелавы. Агульная лінія развіцця нашага іменавання ішла ад звычаёва-побытавай неўскладнёной мянушкі-імя (*Ждан, Усяслаў, Шчасны*) да двух- ці трохсаставнага іменавання ў афіцыйных дакументах. Наша пісьмовая гісторыя прыпала на такі час, калі было прынята хрысціянства і праз царкву пачалі ўводзіцца побач з існуючымі, язычніцкімі, хрысціянская імёны. Прычым у Беларусі з даўняга часу сунівалі два асноўныя адгалінаванні хрысціянства — грэка-візантыйскае і рымска-каталіцкае, што пэўным чынам адбілася і на іменаванні людзей. На аснове дахрысціянской і хрысціянской склалася наша сучасная сістэма іменавання.

Развіццё ішло ў бок размежавання функцыі дахрысціянскага і хрысціянскага імя. Ужыванню двух імёнаў спрыяла патрэба: пры абмежаваным наборы хрысціянская імёны, якія сталі абавязковымі, часта паўтараліся нават у неявлікім калектыве; неабходна была больш дакладная персаніфікацыя з дапамогай дадатковага сродку. Ім стала традыцыйнае дахрысціянскае імя-мянуш-

¹Лемшюгова В., Асіноўскі С. Тапанімічны генацыд, або як Амерыка стала савецкай // Беларуская мініўшчына. 1994. № 4. С. 9.

ка, напрыклад: *Іван Балаш, Іван Бурдак, Іван Ганчар, Іван Грачыха*. У працэсе ўмацавання сістэмы даволі хутка функцыі гэтых элементаў канструкцыі пачалі размяжоўвацца. Абавязковае хрысціянскае імя становіцца асноўным і займае першае месца, а мянушка — другое. Пры іменаванні самастойных асоб мянушка ў нас ужывалася ў сваім першабытным (апелятыўным) выглядзе: *Федко Балотнік, Даніло Каваль, Гапон Рыло, Багдан Саламярэцкі, Сямён Слуцкі* і пад. Паступова ўстанаўліваецца трывалы, абавязковы тып двухслоўнага іменавання, у якім элемент набывае тэндэнцыю, а затым і становіцца спадчынным прозвішчам у сучасным значэнні. Пры іменаванні залежных асоб, перш за ёсць дзяцей мужчынскага полу, ужываліся суфіксальныя ўтварэнні ад імёнаў ці мянушак (прозвішчаў) бацькі на *-овіч/-евіч, -онак/-ёнак, -оўна/-чук* і інш., якія таксама падпарадкоўваліся агульнай тэндэнцыі і зрабіліся спадчыннымі: *Ахрэм Кахановіч, Саўка Карунонак, Сямён Левановіч, Павел Мікулёнак, Юрко Мікуліч, Ждан Сазановіч, Ганна Багушоўна*. Гэтыя два тыпы прозвішчаў (апелятыўны і суфіксальны на *-овіч і -онак*) пераважалі на тэрыторыі Беларусі.

Тыповая мадэль іменавання асобы ў нас складваецца ў XVI ст., калі дзяржаўнае справаvodства і заканадаўства дасягнула высокага, еўрапейскага ўзроўню. Гэта быў час, калі жыццё дзяржавы рэгламентавалася славутымі статутамі. Пра тое, што мы мелі да таго часу ўсталяваную, тыповую, хоць і не кадыфікованую дзяржаўным актам, мадэль афіцыйнага іменавання асобы, сведчыць ёсць пісьменства Вялікага Княства Літоўскага.

Узорным, тыповым у XVI ст. стала двухслоўнае (двухкампанентнае) іменаванне: (імя + прозвішча). Як прыклад можна прывесці вытрымку актавай кнігі Мінскага гардзінскага суда 1582 г., у якой згадваюцца славутыя асобы ВКЛ: “Вельможному пану его милости пану Яну Глебовичу кашталяну Менскому [...] вельможного пана Гаврылы Горностая воеводы Берестейскага старосты Менскага [...]”, “у его милости Яна Кишки старосты Жомойтскаго [...] ездил есми с паном Ярошом Корсаком до двора вельможного пана его милости пана Станислава Паца воеводы Вітебскаго [...] вельможный пан Альбрыхт Радивіл маршалок дворны Великого князтва Літovскаго“. А вось вядомыя людзі па адной з кніг Метрыкі ВКЛ пры канцлерстве Льва Сапегі (1596): “Богдану Соломеецкому, Федору Колонтаю [...] войта менскага Григорья Тэрлецкага [...], Андрэя Сапеги старосты Гомельскага, Міколая Сапеги воеводы Вітебскага [...] выволанье на Яроша Скирмонта [...] старосты Браславскага пана Януша Скумина”. Падпісвалі акты гэтай кнігі “Лев Сапега канцлер Великого князтва Літovскаго, Ярош Волович писар і Матей Война писар”.

Нагадаем, што такога ж кшталту подпісы стаяць і пад статутам ВКЛ 1588 г.: “Лев Сапега подканцлерый Великого князтва Літovскаго, Кгабриэль Война писар”. У неюрыдычных помніках маєт тое ж: *Лев Сапега, Ян Ходкевич, Александр Ходкевич, Ян Нарушевич, Александр Острожский, Григорий Уні*

ховский. Гэта асобы, якія называюцца ў вядомым дзённіку Еўлашоўскага. І сам аўтар запісак сябе называе — *Федор Евлашовский*, без бацькоўства. А ўспомнім, як называлі сябе самі і іх называлі вялікія дзеячы нашай культуры: “я *Франшиек Скоринин сын*” Псалтыр 1522 г., “Библия руска выложенна доктором *Франциском Скориною*” (без імя бацькі), *Васілей Тятинскій*, *Лукаш Мамоніч*, *Сімон Будны* (і побач *Матфей Кавечінскій* і *Лаврентій Кришковскій*), “был бакалерам пан *Лаврентій Зізаній*”, “прибавили с места лвовскага *Стефана Зізания*”, “казанье на честный погреб *Леонтія Карповіча* през *Мелетія Смотрыцкого*”, *Андрей Рымша*. Можна было б яшчэ працягваць. Такая мадэль называння была пераважнай.

Фактычна да згаданай мадэлі трэба аднесці і найменні з двумя ўласнымі імёнамі (пан *Міколай Криштоф Радывіл*) і з падвойным прозвішчам (*Щасны Юревіч Каша, Адам Война Челешинецкій*), бо ў іх адсутнічае імя па бацьку як спецыяльны кампанент у спосабе іменавання.

Наша пісьменства фіксуе і адступленні ад адзначанай мадэлі. Шырока ўжывалася называнне чалавека толькі праз імя з тытулам ці словам ветлівасці (*князь Іван, пан Ярош*), з назвай прафесіі (*шынкар Іван*). Такія найменні ўжываліся тады, калі гэтая асoba раней называлася больш поўнай формай. Пэўнае месца займалі і трохкампанентныя найменні, — з называннем уласнага імя + імя па бацьку + прозвішча: “жаловал князь *Богдан Федорович Глинскій*”, “*князю Семену и князю Александру Юрьевичом Олельковичом*”. Князі Астрожскія часта фігуруюць у трохкампанентным іменаванні.

Як сведчаць дадзеныя помнікаў беларускага пісьменства, у XVI ст. асноўны спосаб называння асобы быў двухкампанентны (імя + прозвішча). У гэтым упэўніваюць шматлікія актавыя матэрыялы ВКЛ, дзе дакладнасць іменавання асобы мела асаблівае значэнне. Для прыкладу, ва ўказанай вышэй актавай кнізе Метрыкі пры канцлерстве Льва Сапегі на 148 двухчленных мужчынскіх найменніяў у загалоўках актаў маём толькі 16 трохчленных. У спецыяльнай працы А.Усціновіч падаюцца такія дадзеныя: “Сярод разгорнутых найменніяў самымі пашыранымі былі двухслоўныя. Яны ў XVI ст. складалі на Гродзеншчыне 91, 46%, на Брэстчыне — 92,49% ... ад агульнай колькасці зафіксаваных найменніяў”¹. Аналагічна маём і ў помніках іншых жанраў. Так, у славутым “Баркулабаўскім летапісе”, які, дарэчы, таксама мае характеристар документа, на 100 двухчленных прыпадае толькі 14 трохчленных, а ў “Дзённіку” Ф.Еўлашоўскага на 75 двухчленных — 5 трохчленных. Прычым у “Баркулабаўскім летапісе” пераважна, а ў “Дзённіку” выключна трохчленныя найменні адносяцца да жыхароў Маскоўскай дзяржавы. Параўнайце: “*пана Кішка* послали послы по королевіча шведскаго” і “*послы шли Московскіе до Варшавы ... Стэфан Васілевіч Годунов..., Феодор Міхайловіч Троеку-*

¹ Усціновіч А.К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны: XVI–XVIII стст. Мн., 1975. С. 152.

ров.., Васілій Яковлевич Щолканов..., Дружина Пантелейон Петелін” (“Баркулабаўскі летапіс”). Калі ў “Баркулабаўскім летапісе” наш правіцель называецца “каралом Жыкгімонтам”, то Маскоўскі цар імянуеца толькі як “князь *Іван Васільевіч*” (20 выпадкаў).

Відавочныя неаднолькавыя адносіны да ўжывання імя па бацьку ў Вялікім Княстве Літоўскім і ў Маскоўскай дзяржаве. Розніца гэтая была не толькі колькасная (участаце ўжывання імя па бацьку), але і яканская. Калі ў Маскоўскай дзяржаве, як сведчыць В.Чычагаў, імёнамі па бацьку з суфіксамі або з -вічам, як казалі ў свой час, “іменавалі толькі прадстаўнікоў вышэйших сацыяльных слаёў эпохі феадалізма” (для ніжэйших слаёў выкарыстоўвалі бацькоўствы з суфіксамі -ов, -ев, -ин), то ў беларусаў формы на -овіч, -евіч “не мелі саслоўна-класавага значэння”². У нас прозвіща на -овіч, -евіч мог мець і князь (князь *Юрэй* его милость *Олелькович*), і земянін (*Ян Юрэвіч*), і бајран (*Глеб Яцкевіч, Павел Мацкевіч*), і мяшчане (*Іван Карповіч, Юрко Микулич*), і людзі цяглыя (*Мікита Лук’яновіч, Мицко Човковіч*), і агароднікі (*Степан Ермоловіч*), і татарын (*Щасны Мограшевіч, Абдыселям Адамовіч*). Розніца была і ў тым, што ў Маскоўскай Русі імёны па бацьку з суфіксамі -ович, -евич, -ич утвараліся толькі ад асабістых імёнаў бацькоў, а не ад прозвішчаў (мянушак). У нас жа яны ўтвараліся і ад мянушак і нароўні з адімённымі маглі пераходзіць у спадчынныя прозвішчы (*Ганон Громковіч, Охрем Русанович, Михаил Хванович*). У Маскоўскай Русі бацькоўствы на -овіч, -евіч, якія культиваваліся толькі ў дачыненні да прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя, заставаліся паказыкамі выключна імя бацькі, не замацаваліся як спадчынныя прозвішчы. Спадчыннымі сталі іх спрадвечныя расійскія бацькоўствы на -ов, -ев, ин, дапушчаныя для ўжывання сярэднім і нізкім саслоўем. Культиваваная ў вышэйшым саслоўі трохчленная мадэль іменавання асобы (імя + імя па бацьку + спадчыннае прозвішча) пазней была падаравана і ўсяму народу Маскоўскай дзяржавы.

Мадэль іменавання асобы, якая ў нас стала асноўнай у XVI ст. і зрабілася фактычнай нормай, пераважала і ў XVII ст., але тады ж прыкметна пачалі пашырацца найменні з двумя імёнамі (*Міколай Казімер Лімонт, Юрый Літавор Хрептовіч*), нават Леў Сапега зрабіўся *Казімерам Львом Сапегаю*. Пашыраюцца таксама і найменні з двайнымі прозвішчамі (*Ян Котюта Дубіна, Міколай Одляніцкій Почубут*). Тыповымі становіцца і найменні тыпу: “князь Дмитр с Козельска Окгинскі”, “справа Андрея на Дольску Дольскага подкоморога Волковыскаго”. Адзначаныя тыпы распаўсюджваліся пад упрыгожваннем польскай мовы, якая ў XVII ст. усё больш пашырала сферу свайго ўжытку ў Беларусі аж пакуль у канцы XVII ст. не

² Чычагов В.К. Из истории русских имен, отчеств и фамилий. М., 1959. С. 48.

стала і ў нас дзяржаўнай. Пра развіццё сваіх, беларускіх сродкаў выражэння ў гэты перыяд гаварыць не даводзіцца.

Пасля далучэння Беларусі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай да Расійскай імперыі пачынае ўжыванца ўсталяваная ў Расійскай дугоўнай і грамадзянскай канцылярыі трохчленная мадэль. Для фіксацыі жыхароў Беларусі ў афіцыйных дакументах (перапісы, спісы, пасведчанні і інш.) абавязкова падавалася імя + імя па бацьку + прозвішча. Савецкая ўлада абсалютызавала гэтую мадэль і прымяняла яе нават для тых народаў Савецкага Саюза, у якіх ніколі не было традыцый падаваць імя па бацьку і моўная сістэма якіх не мела для называння бацькоўства адпаведнага граматычнага сродку (напрыклад, літоўская, а таксама народаў Каўказа, Сярэдняй Азіі і Сібіры). У вусным ужытку гэта мадэль у саміх расіян, а праз іх і ў нас, магла скарачацца да ўжывання толькі імя і імя па бацьку (*Іван Іванавіч*) або нават да ўжывання толькі бацькоўства (*Іванавіч, Іванаўна*), г. зн. магла скарочацца да мадэлі, у якой знікаюць асноўныя элементы іменавання — імя ўласнае і прозвішча.

Натуральная, што сёння, калі беларусы (ліцвіны-беларусы) усё настойлівей пачалі шукаць згубленая ці, дакладней, адабранае месца між народамі, сама сабой з'яўляецца патрэба азірнуцца на сваё мінулае, самім выбраць той спосаб іменавання, які больш адпавядае нашай гісторыі, уласнай і ёўрапейскай традыцыі. А гэта, як паказвае разгледжаны матэрыял, двухкампанентны спосаб: імя + прозвішча. Калі ж дзяржаўныя органы палічаць мэтазгодным у афіцыйных дакументах (пашпарты, пасведчанні) для больш дакладнай ідэнтыфікацыі асобы падаваць і звесткі пра бацькоў, то лагічна падаваць імёны абодвух, прычым імя і прозвішча маці — на першым месцы, бо яна асноўная праадаўжальніца роду. Мадэль у такім выпадку выглядала бы так: “*Іван Сідарэвіч сын Марыі Сарока і Сяяпаны Сідарэвіча*”. Пры гэтым варта заўважыць, што імёны, прынесеныя да нас хрысціянствам, ужо ў XV–XVI стст. прайшлі адаптацыю да нашай фанетычнай сістэмы, як, для прыкладу, наступныя: *Ananas, Васіль, Гаўрыла, Даніла, Дмітр, Ігнат, Лявон, Мікалай, Мікіта, Піліп, Пракоп, Сяяпан, Улас, Юрко, Янко*. Гэта варта мець на ўвазе пры фіксацыі імя ў наших дакументах.

Што ж датычыць вуснага ўжытку, то варта зазначыць, што для гэтай сферы характэрна большая свобода ў выбары варыянта звароту-называння. У сферах неафіцыйных (сям'я, сяброўская кампанія і г.д.) ужыванне мадэлі звязання наогул не патрабуе рэгламентацыі. А вось пры называнні асобы ў афіцыйнай сферы (установа, праца, сход і г.д.) варта арыентавацца не на прышчэпленую ў савецкі час мадэль з называннем імя + імя па бацьку (*Іван Іванавіч*) ці побытавую расійскую з называннем толькі бацькоўства (*Іванавіч*), а на сваю, якая захавалася ад ранейшых пакаленняў. Гэта ўжыванне слова ветлівасці + імя або прозвішча. У побытавай і паўафіцыйнай сферы такім словамі з'яўляюцца слова дзядзька і ѽётка (дзядзька *Іван*, дзядзька *Сідарэвіч*, ѽётка

Марыя). У афіцыйнай сферы ў якасці слова ветлівасці ў нас, у Вялікім Княстве Літоўскім, аж да канца XVIII ст. ужывалася запазычанае ад палякаў слова *пан* (*пан Іван*, *пан Ян*, *пан Сідаровіч*), а з канца XVIII ст., пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі, пачалі культывавацца і расійскія слова *господин* і *сударь*, выцесненны ў савецкі час словам *таварыш* для слоўнага прыхоўяння сацыяльнай дыферэнцыяцыі грамадства. Сёння нам варта для звязтання ў афіцыйных сферах выкарыстоўваць даўнюю і жывую яшчэ мадэль, замяніўшы толькі чужыя слова ветлівасці на свае *гаспадар* (*спадар*), *гаспадыня* (*спадарыня*): *гаспадар Іван* ці *гаспадар Салавей*.

Ала Нікалаева (Светлагорск)

Некаторыя пытанні транслітарацыі замежных
найменняў у беларускай мове і магчымыя шляхі
іх вырашэння (на прыкладзе іспанскай,
італьянскай і партугальскай моваў)

У наш цяжкі і няпросты час, калі вялікая пагроза навісла над самім існаваннем беларускай мовы, трэба прыкладці як мага больш высілкаў, каб захаваць родную мову ў яе чысціні і непаўторнасці. А значыць, тут недапушчальныя неахайнасць і фармальны падыход да яе. У нашым выпадку мы маєм на ўвазе перадачу іншаземнай анамастыкі на беларускай мове, або транслітарацыю замежных найменняў.

Праблема перадачы іншаземнай анамастыкі наспела як ніколі. Чытаючы першыёдыку, мастацкую літаратуру, пераклады з замежнай мовы, часта сустракаеш нямала антрапанімічных, тапанімічных і іншых найменняў, якія перададзены на беларускай мове нядбайна, недакладна. Тут бярэцца проста рускі варыянт тапоніма ці антрапоніма і падганяеца пад нашу мову. Мы ж зацікаўлены ў тым, каб іншаземныя найменні былі прадстаўлены ў нашай мове як мага дакладней, з улікам асаблівасцей як беларускай, так і замежных моваў. У першую чаргу гаворка ідзе пра складанне адпаведных інструкций па транслітарацыі чужых слоў на беларускую мову без пасрэднікаў. Праблема гэта сёння немалаважная, а пытанні ў тут не менш, чым у іншых галінах мовазнаўства, але агульнымі намаганнямі можна прыйсці да станоўчага выніку. Больш чым упэўнена можна сказаць: у Беларусі ёсьць дастаткова рупліўцаў, чые веды могуць быць карысныя ў вырашэнні гэтай праблемы.

Пры перадачы асабовых назоўнікаў кіруюцца, як вядома, двумя прынцыпамі — фанетычным і марфалагічным. Асабліва калі гаворка ідзе пра мовы з рознымі графічнымі сістэмамі. Тыя мовы, якія карыстаюцца адной графічнай сістэмай, як правіла, маюць менш праблем пры перадачы іншаземнай анамастыкі, чым мовы з рознымі сістэмамі пісьма. Аднак і тут не

ўсё гладка. Напрыклад, калі нашы суседзі — літоўцы і латышы — карыстаюцца фанетычным прынцыпам у транслітарацыі, то эстонцы ўжываюць асабовыя назоўнікі з іншых моваў у нязменным выглядзе. А паспрабуем перадаць імёны блізкай нам украінскай мовы. Ці ж мала падводных камянёў напаткае нас тут? Возьмем, напрыклад, вядомае прозвішча *Чорновіл*. Як перадаць па-беларуску: *Чорнавіл* або *Чарнавіл*? Неаднаразова можна было прачытаць і *Чарнавіл*, што, на нашу думку, зусім няправільна, але тут ужо слова за ўкраіністамі. Мы ж падганяем украінскае слова пад вымаўленчыя правілы нашай мовы. Тоэ ж самае можна сказаць і пра рускую мову, найменні з якой часта значна адрозніваюцца ад арыгінала. Напрыклад: *Чарнышэўскі*. Таксама можна паспрачацца, як больш правільна. І гэта ж мовы роднасныя, а што рабіць, калі трэба транслітараваць якое-небудзь найменне, скажам, казахскай мовы, якая выкарыстоўвае кірыліцу з дабаўленнем некаторых літар, на беларускую?!

А цяпер пераходзім непасрэдна да тэмы даклада, каб крыху закрануць і акрэсліць кола тых пытанняў, якія вымагаюць свайго рашиэння, а таксама прашанаваць магчымыя варыянты транслітарацыі іспанскіх, італьянскіх і партугальскіх асабовых назоўнікаў у беларускай мове.

Адразу выкажам пажаданне, што было б значна лепш, калі б пасля беларускай транслітарацыі ў дужках стаяла іншаземнае слова ў арыгінале: напр., ісп. *Бланка Мэндэс* (Blanca Mendez), італ. *Умберто Босци* (Umberto Bossi), парт. *Алвару Гомэш* (Alvaro Gomes).

Неабходна таксама адзначыць, што некаторыя геаграфічныя назвы маюць традыцыйнае напісанне, таму ў нашым дакладзе мы не будзем іх разглядаць (*La Habana* — *Гавана*; *Roma* — *Рым*, *Napoli* — *Неапаль*, *Firenze* — *Фларэнцыя*, *Genova* — *Генуя*, *Padova* — *Падуя*; *Lisboa* — *Лісабон*, *Rio de Janeiro* — *Рью-дэ-Жанейра*).

Каб правільна перадаць замежнае найменне, трэба мець на ўвазе асноўныя адметныя рысы фанетычнага ладу гэтых моваў. Для іспанскай і італьянскай харектэрныя адсутнасць рэдукцыі ненаціскных галосных, вялікая колькасць дыфтонгаў і tryфтонгаў, адсутнасць змякчэння зычных перад *e* і *i*, наяўнасць зычных гукаў, якіх няма ў беларускай мове. Адной з самых адметных рысаў італьянскай мовы з'яўляецца таксама наяўнасць падвоеных зычных. Для партугальскай мовы акрамя вялікай колькасці дыфтонгаў і tryфтонгаў, харектэрная наяўнасць рэдукцыі галосных *o* і *e* ў ненаціскным складзе, мноства насавых галосных, якіх няма ў беларускай мове. Зыходзячы з таго факта, што часта немагчыма абсалютна дакладна перадаць гучанне чужога слова, у шэрагу выпадкаў мы карысталіся прынцыпам апраксімацыі, ці прыблізнай перадачы гучання.

Сярод многіх спрэчных пытанняў мы выбраў толькі некаторыя, якія падаюцца нам найболыш важнымі і складанымі.

1. Ужыванне літары э для перадачы гука [e]. Мы ж дбаем пра тое, каб як мага бліжэй да гучання чужога слова перадаць яго па-беларуску. Чаму пішацца *Альберто*, а не *Альберто*, *Тэнэрыфэ*, *Алікантэ*, *Даменіка* — *Дамэніка*, *Сталоне* — *Сталонэ*, *Павезе* — *Павэзэ*, *Вэрсачэ*, *Джузэппэ*, *Фэрнанду (-o, -a)*? Дарэчы, чаму вядомы ўсім горад у Бразіліі называецца *Рыо-дэ-Жанейра*, калі ён павінен называцца *Рыў-ды-Жанэйру*? Нашы прапановы па перадачы ненаціскнога партугальскага *e* гл. ніжэй.

2. Як пісаць і вымаўляць іспанскія і італьянскія мужчынскія імёны, якія заканчваюцца на *-o*?

Тыя нешматлікія беларускамоўныя газеты, што выдаюцца ў нас, часта перадаюць іх чыста фармальна. Калі ў рускай мове на канцы *-o*, значыць, у нашай мае быць *-a*. Але ж тут ёсць над чым паразважаць. Гаворка ідзе пра тое, што ў гэтых дзвяух мовах — іспанскай і італьянскай — мужчынскія і жаночыя імёны з адным коранем адрозніваюцца якраз канчаткам (парт. *Paulo/Paula*, *Franco/Franca*, італ. *Paolo/Paola*, *Giuglio/Gioglia*, ісп., парт. *Julio/Julia*, *Mario/Maria*, *Emilio/Emilia*, парт. *Augusto/Augusta*). З партугальскай мовай крыху прасцей, бо на канцы слоў вымаўляецца гук [u], так што тут праблем няма.

У дадзеным выпадку, мы лічым, трэба захаваць розніцу, а вымавіць такія слова не так ужо і цяжка (ёсць жа слова *радыё*): ісп. *Alexandro/Alexandra*, італ. *Алесандро/Алесандра*, парт. *Камілу/Каміла*. Праблему складае напісанне і вымаўленне канцавога *-io*: *Джуліо* або *Джуліё*, *Сэрхіо* або *Сэрхіё*?

Такім чынам, сустрэўшы ў газеце імя *Франчэско Б'янка*, нам адразу вядома, што гэта мужчына. Калі бачым *Франчэска Мэла*, то гэта адназначна жанчына. Усё сказанае мае дачыненне толькі да імёнаў, а не да прозвішчаў, якія трэба пісаць у адпаведнасці з законамі беларускай мовы: *Picasso* — *Пікаса*, *Bruno* — *Бруна*.

3. Як перадаваць злучэнні літар *ti*, *di*? Праз *ci*, *dzi*, або ўсё ж бліжэй да арыгінала праз *ты*, *ды*. Напрыклад, *Diego* — *Дыего* (*Дыега?*), *Gaudi* — *Гауды* або *Гаудзі*, *Dino* — *Дыно* або *Дзіно*, *Agostino* — *Агастыно* або *Агасціно*, *Claudia* — *Клаудыя* або *Клаудзія*, *Sordi* — *Сорды*. Мы схіляемся больш да варыянта з цвёрдымі *t* і *d*.

4. Ці мэтазгодна адмаўляцца ад перадачы італьянскіх падвоеных зычных? Сёння дзейнічае правіла, паводле якога пішацца толькі адна зычная. А чаму так? Хіба італьянскія слова з такімі зычнымі цяжка вымаўляць беларусу? І ці абгрунтаванае гэтае правіла? Глядзіце самі: *Cossiga*, *Bossi* — *Кассіга*, *Босци* (бел. *кассё*), *Buzzati* — *Буццаты* (бел. *давацца*, *біцца*, *купатцца*), *Puccini* — *Пуччыні* (бел. *ламачча*), *Gianni* — *Джанні* (бел. *варэнне*, *спатканне*), *Vercelli* — *Вэрчэллі* (бел. *галлё*).

Калі ў італьянскай мове літаральна ўсе зычныя могуць быць падвоенныя, то для беларускай характэрныя галоўным чынам толькі мяккія, але гэта, як нам здаецца, нікога не павінна бяцтэжыць. Таму і могуць быць *Джузэппэ*,

возера *Мадджорэ*, *Джан Лука Бэртынэтта*, *Марчэлло Мастраянні*, *Джуліё Андрэотты*, *Асвальдо Леуцы*.

5. Міжзубныя шыпачыя зычныя ў іспанскай мове перадаюцца па-беларуску праз с. Напрыклад, *Cecilia* — *Сэсілія*, *Gonzalvez* — *Гансалвес*, *Badajoz* — *Бадахос*.

6. Як перадаваць *n* і дыграфы *ll*, *gli*, *gn*, *lh*, *nh*? Параўн.: ісп. *Duenas* — *Дуэняс* або *Дуэняс*, *Valladolid* — *Вальядалід*; італ. *Bologna* — *Балонья*, *Gerignola* — *Чэрніёла*, *Gagliano* — *Гальяна*; парт. *Cunhal* — *Кунял* або *Куньял*, *Mihno* — *Міню* або *Мінью*.

7. Пытанне перадачы насавых галосных у партугальскай мове мы лічым ці не самым складаным. Напрыклад, назуву горада *Santarem* можна перадаць як *Сантарэнъ*, *Сантарэй*, *Сантарэм*. А як транслітараваць вельмі распаўсюджанае імя *Јоао* — *Жуау*, *Жоау*, *Жуан* або *Жоан*?

8. Як перадаць з партугальской мовы ненаціскія галосныя *o* і *e*? Звычайна ва ўсіх ненаціскіх выпадках літара *o* перадаецца праз *u*: *Faro* — *Фару*, *Porto* — *Порту*, *Coimbra* — *Куімбра*, *Lagos* — *Лагуш*, *Portimao* — *Пуртыман* або *Пуртымаў*, а літара *e* перадаецца праз *é*: *Peniche* — *Пенішэ*, *Estremoz* — *Эстремош*. Акрамя таго, ёсць іншыя даволі спрэчныя моманты, калі адно і тое ж слова можна транслітараваць па-рознаму. Напрыклад, *Eca de Quieroz* — *Эса да Кейрош* або *Эса да Эсі да Кейрош*, *Vosagé* — *Букажы* або *Букажэ*.

9. Дыфтонгі *i + a*, *e + o*, *u + o* перадаюцца праз спалучэнне апострафа і ётаванай галоснай: *Garcia Gutierrez* — *Гарсія Гут’ерэс*, *Mieres* — *М’ерэс*, *Castra-Urdiales* — *Кастра-Урд’ялес*, *Piacenza* — *П’яченца*, *Piemonte* — *П’емонтэ*, *Civitavecchia* — *Чывітавэ́к’я*, *Viana do Castelo* — *В’яна ду Каиштэлу*.

Такім чынам, большасць разгледжаных варыянтаў не з’яўляюцца канчатковымі. Усім зацікаўленым мовазнаўцам прапануем далучыцца да гэтай важнай работы і агульнымі намаганнямі распрацаваць належныя інструкцыі па транслітарацыі замежнай анамастыкі ў беларускай мове — тым больш, што тут ёсць шырокое поле дзейнасці.

Аляксандра Станкевіч (Гомель)

Германізмы ў беларускіх гаворках

На развіцці лексічнай сістэмы беларускай народна-дыялектнай мовы значна ўздзеянне аказала своеасаблівае геаграфічнае становішча Беларусі — яе размяшчэнне паміж Захадам і Усходам, а таксама неаднародны нацыянальны склад насельніцтва, наяўнасць шматлікіх іншаэтнічных груп як з кампактным, так і дысперсным рассяленнем.

Вынікам разнастайных сацыяльна-палітычных, культурна-гістарычных і гандлёва-еканамічных контактаў беларусаў з суседнімі народамі на працягу

доўгага перыяду з'явіліся шматлікія запазычанні ў лексічнай сістэме беларускіх гаворак. Як паказвае фактычны матэрыял, найбольш моцным быў заходні моўны уплыў. У нашым даследаванні былі прааналізаваны 3000 лексічных адзінак іншамоўнага паходжання дыялектнага ўжытку. Больш чым палову з іх (64,5 %) складаюць слова, запазычаныя з польскай (32,4 %) або праз польскую мову (32,3 %). Найчасцей праз польскую мову запазычваліся германізмы (45 %) і лацінізмы (32,6 %).

Германізмы складаюць даволі кампактную лексічную групу — 15,6 % сярод усіх запазычанняў. Большасць з іх называе разнастайныя рэаліі народна-гаспадарчага жыцця чалавека.

Некаторыя германізмы запазычваліся беларускай мовай яшчэ ў старажытнасці вусным шляхам у працэсе гандлёвых і эканамічных сувязей усходніх славян з прыбалтыскімі немцамі¹. Гэта старажытнае славяно-германскае моўнае ўзаемадзеянне ў далейшым падмацоўвалася кантактамі з нямецкімі каланістамі ў Беларусі, у выніку якіх засвойвалася ваеннае і гаспадарчая лексіка нямецкага паходжання.

Пэўная частка ганлёва-эканамічнай і прафесійна-рамесніцкай лексікі нямецкага паходжання магла запазычвацца праз яўрэйскую, носьбітыя якой актыўна зтвараліся ў Беларусі, пачынаючы з XIII ст., гандлем, ліхварствам і рознымі рапмёствамі (у першую чаргу кавальскім і цялярскім). У працэсе ўзаемадзеяння з мясцовым насельніцтвам тых гарадоў і мястэчак, дзе пасяляліся яўрэі, адбывалася “перадача” ў беларускую мову і замацаванне ў ёй многіх германізмаў².

Але асноўнай крыніцай пранікнення германізмаў у беларускія гаворкі была польская мова. Тоё, што польская мова адыграла важную ролю ў пранікненні і замацаванні германізмаў у лексіка-семантычнай сістэме народных гаворак, пацвярджаецца некалькімі фактамі. Па-першае, пераважная большасць германізмаў сканцэнтравана ў гаворках паўночна-заходніх Беларусі, якія былі месцам актыўных беларуска-польских моўных кантактаў. Па-другое, сваім гучаннем, формай і значэннем германізмы больш набліжаны да лексічных адпаведнікаў польской мовы, чым да сваіх этыменаў у нямецкай мове-крыніцы.

Асобныя германізмы засвойваліся праз літоўскую і рускую мовы. Пераважная большасць дыялектных германізмаў адносіцца да вытворчай і гаспадарчай сферы жыцця чалавека і звязана ў асноўным з яго прафесійнай дзейнасцю. Найбольш значныя ў колькасных адносінах групы германізмаў утвараюць:

¹ Мартынов В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. Мин., 1963. С. 32; Чартко І.І. Проникненне германізмаў у лексіку старарускай мовы // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1966. № 1; Жураўскі А.І. Запазычаная лексіка ў старобеларускай мове. Германізмы // Гістарычна лексікалогія беларускай мовы. Мин., 1970. С. 117.

² Карский Е.Ф. Белорусы: Введение к изучению языка и народной словесности. Вильно, 1904. С. 159.

а) назвы прылад працы, прыстасаванняў і іх частак: *барта* ‘тупая сякера’ (Касп.); *басак* ‘багор’ (Сцяшк.); *біндас* ‘цясялярская сякера’ (Касп.); *вага* ‘рычаг для падымання цяжкасцей’ (ЛП., НЛС); *васарвага* (віварвага) ‘грунтвага’ (СПЗБ); *вінда* ‘рычаг для падымання бярвення’ (СГУР); *вінкель* (вінгель) ‘вугламер’ (СПЗБ, СГЦР); *гак* ‘кручок’ (Шат., Нас., СПЗБ), *шып* (ТС) ‘шып у падкове’ (Шат., Нас., Касп.); *гака* ‘прылада капаць бульбу, рыхліць глебу’, ‘капаніца’ (Сцяшк., НЛС); *граса* ‘матыка’ (ДСБ); *грайзэга* ‘цыркулярка’ (СПЗБ); *гэбаль* (гэбель) ‘рубанак’ (СПЗБ); *дрыль* ‘інструмент для пракручвання дзірак’, ‘вялікі кол’ (СПЗБ); *канар* ‘прылада, якой заганяюць палі ў зямлю’ (Сцяшк.); *керат* ‘конны прывад малатарні’ (СПЗБ); *клуба* ‘прылада для вымярэння таўшчыні цёсу’ (МММГ-74); *лягар* (легар, легары, легер, лягары, лігары, лягарэ) ‘рычаг для падымання бярвенняў’ (МДСГ, СПЗБ), ‘падваліны’ (СПЗБ, НЛС, Сцяшк.); *ляда* ‘прыстасаванне для падняцця бярвенняў’ (НЛС, ЛП, СПЗБ); *пуц* (пуцо) ‘сякера з доўгім тапарышчам’, ‘тупая сякера’ (СПЗБ); *пыталь* ‘вальца-вы млын’ (БДС, СПЗБ); *сталъзак* ‘нажоўка’ (СПЗБ); *шляга* ‘доўбня’ (СПЗБ, Сцяшк.); *шпадаль* ‘рыдлёўка’ (Сцяшк., СПЗБ); *шпіляр* ‘плоскае шыла, якім праколваюць дзіркі ў падэшве для драўляных цвікоў’; *штырица* ‘кручок на шпулі калаўрота’ (СПЗБ); *шрубстак* ‘вялікія кавальскія ціскі’ (ТС);

б) будаўнічая лексіка, у складзе якой назвы будаўнічага матэрыялу: *бэлька* ‘бервяно, якое кладзецца папярок зруба ў вянку’, ‘бервяно, якое кладзецца ўздоўж моста для трываласці насцілу’ (Сцяшк., НЛС); *банды* ‘папяречная бэлька ў кроквах’ (СПЗБ); *ганта* ‘гонта’ (СПЗБ); *дыля* ‘тоўстая дошка’ (Шат., Сцяшк., СПЗБ); *дыхт(a)* ‘фанера’ (Сцяшк., СПЗБ); *клец* ‘тоўстая бервяно’ (НС); *ліштва* (*лішта*) ‘дошка, фігурная планка вакол акон ці дзвярэй’ (Сцяшк.,) *маиштэля* ‘брус ці бервяно каля 72 см таўшчынёю’ (СПЗБ); *мурлаты* ‘верхні вянок зруба хаты’ (СПЗБ); *трам* ‘галоўная бэлька ў хаце’ (СПЗБ); *шалёўка* ‘асада, ліштва’, ‘матэрыял для абышыўкі, дошкі’ (СПЗБ); *шліфры* (*шліпры*) ‘шпалы, бэлькі пэўных памераў’ (СПЗБ); *шліфта* ‘апрацаўаны чатырохкантовы брус’ (Сцяшк.); *шула* (*шуло*) ‘бервяно ці тоўсты брус, замацаваны ў чым-небудзь вертыкальна’ (СПЗБ, ЛП, МММГ-77);

в) назвы пабудоў і іх частак: *гатар* ‘лесапілка’ (ПЗБС); *гевер* ‘частка восеци паміж слупамі’ (Касп.); *гута* ‘шклозавод’ (МММГ-77, СПЗБ); *лёх* ‘склеп’, ‘пограб’, ‘падзямелле’ (ТС, Сцяшк.); *люфт* ‘праход для дыму ў сценцы печы’, ‘тара на хаце’ (СПЗБ); *оберлюхт* ‘верхняя рама акна, якая адчыняецца як фортачка’ (Сцяшк.); *трэпты* ‘прыступкі’, ‘ступенькі’ (СПЗБ); *шона* ‘павець, прыбудова для сена, навес’, ‘памяшканне для дроў’ (ЛП, НЛС); *штаба* ‘жалезнай клямка, якой запіраюць аканіцу’ (СПЗБ).

Да народна-гаспадарчай лексікі нямецкага паходжання адносяцца і назвы транспартных сродкаў і іх частак: *біндзюг* ‘драбіны, воз, калёсы’ (Бяльк.); *бліты* ‘від кузава воза’ (ЛП); *вахныль* ‘падкоўны гвозд’ (Бяльк.); *дышаль* ‘жэрдка, прымацаваная да сярэдзіны пярэдняй восі калёс’, ‘дэталь у плузэ, да

якой прымациоўваецца ворчык’ (СПЗБ); *кары* ‘падсанкі’ (Бяльк.); *лэдары* ‘воз, на якім возаць сена, снапы’ (Касп.); *фура* (*фора, фуора, хура*) ‘вялікі воз, прызначаны для перавозкі грузаў’, ‘кібітка, фургон’ (МАСМ, МММГ-74, ЭНС, СПЗБ); *цуглі* ‘повад, вуздзечка’ (СПЗБ); *шрагі* ‘прычэн пад калёс для перавозкі доўгіх дзеравін’ (ЗНС).

Шматлікім з’яўляюцца найменні канкрэтных прадметаў, звязаных з поўбытам чалавека, яго паўсядзённым жыццём:

а) назвы хатніх рэчаў і мэблі, посуду і ёмістасцей: *брыван* ‘блішаны посуд для выпечкі мяса або цеста’ (СГЦР); *загарак* (*дзагарак*) ‘гадзіннік’ (Сцяшк., СГЦР, СПЗБ); *зэгар* ‘тс’ (Нас.); *кана* (*кан*) ‘бітон’ (ЖС, СПЗБ, МММГ-74); *келіх*, *кельюх*, *келішак* ‘вялікая, звычайна высокая чарка’ (Нас., Касп., ЗНС, СПЗБ); *коц* ‘байкавае пакрываала’ (Сцяшк.), ‘коўдра фабрычнага вырабу з шэрсці ці бавоўны’, ‘вязаная коўдра’ (СПЗБ); *кіблі* ‘посуд’ (Сцяшк.); *лантух* (*лантуз*) ‘мех’ (ТС, ЖС, Бяльк.); *ліна* (*лына, ліня*) ‘канат’ (Бяльк., ЗНС, СПЗБ), ‘вяроўка’ (ТС); *лятарня* ‘ліхтар’ (ЗНС, ДСЗ, МММГ-77); *фас* (*фаса*) ‘выдзеўбаная з дрэва або з клёпак дзежачка для захоўвання розных прадуктаў’ (СПЗБ, МММГ-74); *цунтар* ‘кнот, зроблены з тлелага палатна’ (СПЗБ);

б) адзення і яго частак, тканіны, нітак: *бавэла* ‘баваўняная пража’ (ЛП); *барва* ‘адзенне яркага колеру’ (Нас.); *брыйзы* (*брыйджы*) ‘махры’, ‘вузкая палоска тканіны, сабраная ў зборкі’ (ДСЛ, СПЗБ); *веба* ‘бавоўна’ (Сцяшк.); *гарус* ‘від тканіны’ (Нас.), ‘гарусоўка’, ‘хустка’ (ДСЛ); *геска* ‘манішка’ (ЛП), *гестка* ‘какетка’, ‘кофта’ (МММГ-77, СПЗБ); *дрыліх* ‘цік (тканіна)’ (Нас.); *горан* (*горань, горын*) ‘тонкія ніткі для вышывання, мулін’ (СПЗБ); *едваб* ‘шаўковыя ніткі’ (Сцяшк., Нас., Касп.); *камэля* ‘баваўняныя ніткі’ (СПЗБ); *крамаль* ‘спражка’ (СПЗБ); *фалда* ‘складка ў адзенні’ (Сцяшк., ДСЛ);

в) ежы, пітва, прадуктаў харчавання: *багук* ‘нашпігаваны свіны стравунік’ (ЛП); *бігус* ‘блюда з рэшткаў смажонкі’ (Нас.); *пляйтар* (*пляистар*) ‘штурчныя соты’, ‘кавалак мёду’ (СПЗБ); *смалец* (*смалыц, смалець*) ‘шмалец’ (СПЗБ); *трунак* ‘напітак’ (СПЗБ); *флякі* ‘кулінарная страва, прыгатаваная са стравуніка’ (СПЗБ), *флячкі* ‘піражкі, начыненныя фаршам’ (СПЗБ).

Выдзяляюцца ў складзе германізмаў і назвы асобы паводле прафесіі або роду заняткаў: *грабар* (*грэбар*) ‘землякоп’ (Шат., Касп., СПЗБ); *кушинер*, ‘рамеснік, які вырабляе шкуры на футра і шые футра’ (Нас., СПЗБ); *маршалак* (*маршалка*) ‘дружка, які кіруе вясельнай цырымоніяй’ (ТС, Нас., ЗНС, СПЗБ); *мінич* ‘майстар’ (СПЗБ); *рымар* ‘майстар, які вырабляе вупраж’ (СПЗБ); *слосар* ‘слесар’ (Сцяшк.); *солтус* ‘стараства’ (СПЗБ); *стальмах* (*стэльмах*) ‘калеснік’ (СПЗБ); *фурман* (*хурман*) ‘вазак’ (СПЗБ); па паводзінах або рысах характару: *афэрма* ‘нязграба’ (СГЦР); *бэля* ‘неахайнай жанчына’ (СГЦР); *латруга* ‘нягоднік, ліхадзей’ (Нас., Бяльк., Касп., МДСГ); *шэльма* ‘прайдоха’ (СПЗБ); сваяцкіх адносінах: *банкарт* ‘байструк, пазашлюбнае дзіця’ (МММГ-74, СПЗБ); *швагер* ‘брат жонкі’ (СПЗБ) і інш.

Параўнальна нязначнай па колькасці з'яўляецца група германізмаў з адцягненым значэннем: *брак* ‘нястача, адсутнасць чаго-небудзь’ (СПЗБ); *гарт* ‘моц, сіла’ (Нас., Касп., Бяльк., Шат.); *гешэхт* ‘сакрэтныя справы’ (Бяльк.); *люз* ‘невялікі прамежак паміж чым-небудзь’ (СПЗБ); *мус* ‘абавязак’ (Сцяшк.); *ратунак* ‘дапамога’ (СПЗБ); *стос* ‘груда’ (СПЗБ); *фах* ‘спецыяльнасць, прафесія’ (СПЗБ).

Лексіка німецкага паходжання іншых тэматычных груп прадстаўлена ў беларускіх гаворках нешматлікімі лексемамі. Гэта метрычныя назвы: *брэта* ‘полка, мера шырыні спадніцы’, ‘мера воўны’ (СПЗБ); *буйт* ‘звязва, жмут’ (Бяльк., ТС); *гак* ‘мера або ўчастак зямлі ў Заходній Беларусі’ (Нас.), ‘адлегласць’ (Шат., Касп., Бяльк.); *лан* ‘мера зямлі ў тры валокі’ (Гарб., Бяльк.); *морг* ‘стара зямельная мера (0.71 га)’ (СПЗБ); *цаля* ‘мера даўжыні, роўная 2,54 см’ (СПЗБ); батанічныя: *флянсы* (*флянцы*) ‘расада’ (СПЗБ); *штыргель* (*шпэр-гель*) ‘свінакроп’ (СПЗБ); анатамічныя: *флякі* ‘кішкі’ (СПЗБ); заалагічныя: *гайсцер* (*гайстер*, *гайсцёр*, *гайстра*) ‘чорны бусел’ (МДСГ); *мэвы* ‘чайкі’ (СПЗБ); сельскагаспадарчыя: *мэндаль* (*мэндэль*) ‘малая ўкладка снопу на полі’ (СПЗБ, МММГ-74), ‘15 штук чаго-небудзь’ (СПЗБ); *шпіклеры* ‘стос, старана лыну’ (СПЗБ) і інш.

Засваенне германізмаў у беларускія гаворкі, як ужо ўказвалася, адбылося ў асноўным праз пасрэдніцтва польскай мовы. Гэта істотна адбілася на знешнім афармленні і значэнні запазычанняў. Параўн., напрыклад, *аграўка* ‘шпілька’ (ДСБ) < пол. *agrafka* ‘тс’ < ням. *Agraffe* ‘спражка’; *ваненка* ‘пасуда на вадкасць’ (СГЦР) < пол. *wanienka* ‘ванінка’ < ням. *Wanne* ‘ванна’; *гамарня* ‘медны завод’ (Нас.) < пол. *hamernia* ‘плавільны завод’ < ням. *Hammer* ‘завод, майстэрня’ і інш.

Праз пасрэдніцтва яўрэйскай мовы запазычваліся германізмы, блізкія да этнографічнай лексікі або з выразнай экспрэсіўна-эмасыянальнай афарбоўкай: *гугель* ‘яўрэйскае пірожнае’ (Нас.), ‘густы крупнік’ (ДСБ), ‘бабка’ (ЛП) < ідыш *gugel* ‘салодкае печыва’ < н.в.н. *Gugel* ‘від бісквіта’; *лапсярдак* ‘кафтан’ (Сцяшк.), ‘рызманы’ (Нас.) < ідыш *Labserdak*, ням. *Leib* + слав. *сердак*; *лейба* ‘неахайнайа, гульставатая асоба’ (ІЛ) < ідыш *leib* < ням. *dyjal*. *leib* ‘блуза, кофта’; *махар* (*махер*) ‘хлус, ашуканец’ (Шат.) < ідыш *macher* < н.в.н. *Macher* ‘камбінатар, дзяляц’; *нэмаць* ‘красці’ (Нас.) < ідыш < ням. *nehmen* ‘браць’; *фарфалі* ‘клёцкі’ (ДСБ), ‘дробна насечанае пшанічнае цеста’ (Нас.) < яўр. - ням. *farfelen*, н.в.н. *Farfelen* і інш.

Засваенне асобых рэгіянальных германізмаў беларускімі гаворкамі адбывалася праз пасрэдніцтва літоўскай мовы, што пацвярджаецца іх географіяй (ужываннем пераважна ў гаворках паўночна-заходніх Беларусі), фанетычнай і семантычнай блізкасцю да літоўскіх адпаведнікаў: *арцуки* ‘адвараная бульба’ (Сцяшк.) літ. *erciukas* ‘тс’ < ням. *dyjal*. *ertsok* ‘бульба’; *граба* ‘канава’ (СПЗБ) < літ. *grabe* < ням. *Graben*; *евель*, *евіль* ‘верхняя частка шчыта ў страсе’ (СПЗБ) < літ. *evelis* < ням. *hewel*; *жур* ‘страва, прыгатава-

ная з салоджанага цеста’, ‘густы аўсяны кісель’ (СПЗБ, ЛП) < літ. *siure* < с.в.н. sur ‘кіслеа цеста’ і інш.

Параўнальна невялікая колькасць германізмаў была запазычана ў беларускія гаворкі праз рускае пасрэдніцтва: *адвахта* ‘гаупвахта’ (Нас.); *біндзюг* ‘воз’ (Бяльк.); *клапан* ‘драўляная частка кавальскага меха’ (НСл); *клевер* ‘канюшына’ (ТС, Бяльк.); *ляхветар* ‘яфрэйтар’ (СПЗБ), ‘пляткар’ (СГЦР) і інш.

Як адзначаюць даследчыкі старабеларускай мовы, большая частка германізмаў запазычвалася з польскай мовы непасрэдна народнай мовай, праз якую пэўная частка іх трапляла ў пісьменнасць. У сучасных гаворках выкарыстоўваюцца германізмы, вядомыя яшчэ з часоў старабеларускай пісьменнасці: *барта*, *біндас*, *гак*, *гамар*, *гарус*, *гэбаль*, *едваб*, *зэгар*, *клямар*, *лёх*, *лятарня*, *пудэлак*, *рум*, *рэхва*, *сталюга*, *шліфар*, *фаса*, *фура*, *шрубстак*, *штаба*, *штандар*, *шула* і інш. (ДЗ, ГСБМ).

Многія даўнія германізмы ў пару фармавання новай беларускай літаратурнай мовы сталі нарматыўнымі лексічнымі адзінкамі: *андрак*, *зэ达尔*, *ганак*, *гарбар*, *гвалт*, *гмах*, *гонта*, *грунт*, *кірмаши*, *клямка*, *кнот*, *кошт*, *крама*, *груж*, *кубел*, *куля*, *куфель*, *ланцуз*, *лата*, *смак*, *стос*, *фарба*, *футра*, *шыба* і інш.

Такім чынам, запазычванне ў беларускія гаворкі германізмаў, якія ў пераважнай большасці адносяцца да лексікі народна-гаспадарчага ўжыватку, было абумоўлена як неабходнасцю намінацыі новых рэалій у працоўным жыцці і побыце народа, так і імкненнем да разнастайнасці моўных сродкаў, папаўнення сінанімічных рэурсаў і экспрэсіўнага лексічнага фонду дыялектнай мовы.

У працэсе функцыянавання ў народных гаворках адбывалася паступовая адаптацыя германізмаў, у выніку якой змянялася іх гучанне, форма і значэнне.

Умоўныя скарачэнні

БДС — Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. Мн., 1975; Бяльк. — Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходніяй Магілёўшчыны. Мн., 1970; ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982—1991. Т. 1—11; ДЗ — Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мн., 1972; ДСБ — Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мн., 1989; ДСЗ — Сцяцко П. Дыялектны слоўнік: З гаворак Зэльвеншчыны. Мн., 1970; ДСЛ — Янкова Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. Мн., 1982; ЖС — Жывое слова. Мн., 1978; ЗНС — З народнага слоўніка. Мн., 1975; Касп. — Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927; ЛП — Лексика Полесья: Материалы для полесскага дыялектнага слоўніка. М., 1968; МДСГ — Матэрыйялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова. Мн., 1975—1982. Вып. 3—10; МММГ-74, МММГ-77 — Матэрыйялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Мн., 1974, 1977; Нас. — Носович И.И. Словарь белорусскага наречия. СПб., 1870; НЛС — Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. Мн., 1972; НС — Народнае слова. Мн., 1976; НСЛ — Народная словатворчасць. Мн., 1979; СГЦР — Слоўнік гаворак

цэнтральных раёнаў Беларусі. Мн., 1990. Т. 1; СПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходній Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1986. Т. 1–5; Сцяшк. — Сцяшковіч Т.Ф. Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. Мн., 1972; ТС — Тураўскі слоўнік. Мн., 1977–1985. Т. 1–4; Шат. — Шатэрнік Н. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мн., 1929.

Соня Хайлль (Берлін)

Беларускія дзеепрыслоўныя канструкцыі у нямецкім перакладзе

Калі немцы чытаюць беларускую мастацкую літаратуру ў арыгінале, ім кідаецца ў очы, што ў ёй значна часцей, чым у нямецкамоўнай, ужываюцца дзеепрыслоўныя канструкцыі. Гэтае функцыянальна-семантычнае адразненне адлюстроўваецца таксама ў мастацкіх перакладах беларускіх аўтараў на нямецкую мову, дзе названыя канструкцыі відадзеныя ўсіх выпадках атрымліваюць іншае моўнае афармленне. Такі феномен пацвярджаецца шматлікімі прыкладамі з твораў Якуба Коласа, Змітрака Бядулі, Кузьмы Чорнага, Васіля Быкова, Анатоля Кудраўца і з адпаведных перакладаў выдатных нямецкіх знаўцаў беларускай мовы Норберта Рандава, Карла Гутшмідта, Гундулы і Уладзіміра Чапегаў.

На аснове аналізу фактычнага матэрыялу мною выяўлены трох розных сінтаксічных функцыі, у якіх могуць выступаць беларускія дзеепрыслоўныя канструкцыі: у ролі акалічнасці розных відаў, у ролі другараднага выказніка, у ролі азначэння. Разгледзім спосабы перадачы гэтых функцый у перакладах.

I. Дзеепрыслоўныя канструкцыі з акалічнасным значэннем абазначаюць другараднае дзеянне, якое ўскладнена дадатковымі адценнямі часу, спосабу дзеяння, радзей — прычыны, умовы, уступкі і мэты. Паколькі акалічнасны тып дзеепрыслоўных канструкцый мае мноства розных значэнняў і адценняў значэнняў, канкрэтныя семантычныя адносіны можна вызначыць толькі праз трансфармацыю ў даданыя сказы з адпаведнымі злучнікамі. Менавіта такім чынам абыходзіліся з названымі канструкцыямі і нямецкія перакладчыкі.

а) Найбольш ужывальным спосабам перадачы акалічнасных дзеепрыслоўных канструкцый з'яўляюцца падпарадковальныя часткі.

Сярод часавых даданых сказаў вызначаецца яшчэ адначасовасць ці паслядоўнасць дзеянняў: *Гаворачы*, глядзеў ён на каліяровую, вытканую Агатаю посцілку (Ч.) — *Während er redete, ruhte sein Blick auf dem bunten Teppich, den Ahata gewebt hatte* (літаральна: калі ён гаварыў); Зыгмус астаўся сядзець, *тримаючы яе руку*, адно адхіліў галаву (Ч.) — *Sygmus blieb sitzen, als er ihr die Hand gab*, er legte nur den Kopf ein wenig zur Seite (літаральна: калі ён трymаў яе руку); Троху адсопшыся, яны зноў прыняліся за сваю работу (Бяд.); *Nachdem sie wieder etwas Atem geschöpft haben*, gehen sie an ihre Hausarbeit (літаральна: пасля таго, як яны адсаліліся).

Дзеепрыслойныя канструкцыі з прычынным або ўмоўным значэннем таксама часта перадаюцца адпаведнымі даданымі часткамі: Жартаваў з ёю, тузаўся, пакуль яна, чуючы, што траціць волю сваю перад ім, не прагнала яго (Ч.) — *Er scherzte mit ihr und neckte sie, bis sie ihn wegjagte, weil sie fühlte, daß sie vor ihm die Gewalt über sich verlor* (літаральна: бо яна чула); — З горада? — раптам запытаў ён, мабыць, *заўважыўши маю да яго ўвагу* (Б.) — “*Bist du aus der Stadt?*” fragte er plötzlich, wahrscheinlich, weil er mein Interesse für ihn bemerkte hatte (літаральна: бо ён заўважыў маю цікавасць да яго); *Не пакарміўши каня, многа не наарэш* (Ч.) — *Wenn du das Pferd nicht fütterst, wirst du auch nicht viel pflügen* (літаральна: калі ты не пакорміш каня).

б) Акрамя даданых частак з акалічнасным значэннем, дзеепрыслойныя канструкцыі можна перадаць праз наміналізацыю дзеяслойнай асновы дзеепрыслойя (прывноўніка-іменнай канструкцыі). Гэты спосаб перадачы вельмі пашыраны ў нямецкай мове, але ў беларускай мове ўтвараць ад некаторых дзеясловаў адпаведныя назоўнікі пры адваротным перакладзе цяжка: *Гаворачы, ён прыемна, як на спеўках, расцягваў слова* (Кудр.) — *Beim Sprechen zog er die Wörter wie beim Singen wohltonend in die Länge* (літаральна: пры “гаварэнні”); *Палошучы бялізу, яна змагалася сама з сабою* (Ч.) — *Beim Wäschenspülen kämpfte sie mit sich* (літаральна: пры паласканні бялізны); Але было жаданне, *папаласкаўши бялізу, нічога не рабіць* (Бяд.) — *Nach dem Wäschespülen konnte sie sich zu nicht mehr aufraffen* (літаральна: пасля паласкання бялізны).

в) У некаторых выпадках можна перадаць дзеепрыслойную канструкцыю праз прыслоўе: Ён, *нічога не кажучы, выскачыў з хаты, як ашпараны варам* (Бяд.) — *Er sprang stumm aus dem Haus, als hätte ihn jemand verbrüht* (літаральна: моўчкі); — А што, ён усіх вучняў па дамах разводзіць? — пытаюся, трохі ўжо злуючыся, вядома, за такую сустрочу (Б.) — “*Was denn, bringt er alle Schüler nach Hause?*” frage ich schon etwas ärgerlich über so einen Empfang.

г) Значна радзей перакладчыкі выбіраюць перадачу дзеепрыслойнай канструкцыі праз нямецкія прыслоўі, г.зн. дзеепрыслойную канструкцыю незакончанага трывання праз нямецкі Partizip I, а закончанага трывання праз Partizip II: Сяляне, *зліўшыся ў адну агромнную грамаду*, павольна паціснулі да пана каморніка (К-с) — *Dicht zusammengedrängt bewegten sich die Bauern langsam auf den Landvermesser zu*; Закінуў чамадан за плечы, заторкнуўши палку пад ручку, ішоў, свяціў, *выбіраючи дарогу* (Кудр.) — *Dann hängte er sich das Gepäckstück über die Schulter, indem er einen Stock unter den Griff schob, und ging los, den Weg, den er einschlagen wollte mit, einer Lampe suchend*.

Але бываюць і адваротныя прыклады: Першы, *учуўши нядобрае*, выскачыў камандзір, я ўслед (Б.) — *Als erster sprang, Böses ahnend, der Kommandeur hinaus, ich folgte ihm*.

У гэтай сувязі маюць цікавасць такія прыклады, дзе ў нямецкім перакладзе змянілі месца дзеяслова і дзеепрыслойя так, што беларускі выказнік пе-

ракладаўся праз Partizip, а беларускае дзеепрыслоўе — выказнікам у нямецкім сказе: Цяжка *зупалі*, *разваливаючыся* пад ударамі тапара, калоды, ляцелі аскалёпкі (Кудр.) — Laut *krachend fielen* die Klotze unter den Axthieben auseinander; Каля варот *сакаталі* куры, *пераграбаючы* канюшынную пацяруху (Ч.) — Am Tor *scharrten* die Hühner *gackernd* in einem alten Kleehaufen.

д) Розныя акалічнасныя адценні можна перадаць таксама праз нямецкі Infinitiv + zu: Наперадзе тарахцеў матор, неўзабаве мы збочылі, *прапускаючы міма калёсны трактар* (Б.) — Vor uns knatterte ein Motor, und wir beeilten uns, an den Straßenrand zu treten, um den Traktor vorbeizulassen (літаральна: каб прапусціць трактар — мэтавае значэнне); Але цяпер тут з’явілася і новае імя — Мароз А.І., якое было не дужа зграбна выведзена пад іншымі белаю фарбай, і я трохі здзівіўся, *убачыўшы яго тут* (Б.) — Doch jetzt stand ein neuer Name da — A.I.Maros; er war nicht sehr geschickt mit weißer Farbe über die anderen geschrieben, und ich war verundert, *ihn hier zu finden* (літаральна: убачыць яго тут — прычыннае значэнне).

З другога боку, адмоўныя выразы заўсёды перакладаюцца праз Infinitiv + ohne zu: Сяджу мокры, *не знімаючы армяка* [...] (Б.) — Ich saß da, durchnäßt, ohne meinen Mantel abzulegen; Потым ён пайшоў агародам нацянькі, *не разважаючы нават аб tym*, што сляды застануцца свежыя і яўныя ў гладкім снезе (Бяд.) — Dann ging er quer durch den Gemüsegarten, ohne darauf zu achten, daß auf dem glatten, sauberen Schnee frische und deutliche Spuren zurückbleiben.

е) У асобных прыкладах перакладчыкі лічылі дзеяслоў лішнім і ўжывалі адпаведна з нямецкай моўнай традыцыяй толькі прыназоўнік з назоўнікам, іншымі словамі — дзеепрыслоўе перадаецца нулявой формай: *Накінуўшы на плечы хустку*, Ганна, дачка Андрэя Зазуляка, сядзела адна на сваёй прызбе (К-с) — Hanna, Andrej Sasuljaks Tochter, saß allein, ein Tuch um die Schultern; ... зайшоў з загумення, і *прытаўшыся ў кустах* недалёка ад лукі, пазіраў, што будуць рабіць сяляне (К-с) — ... da schlich er sich um den Druschplatz herum zu einem Gebüschen in der Nähe des Neulandes und beobachtete von dort die Bauern.

II. Дзеепрыслоўныя канструкцыі са значэннем другараднага выказніка ў нямецкіх перакладах часцей за ўсё замянялі спрагальнай формай дзеяслова, у выніку чаго атрымліваліся простыя сказы з двума выказнікамі: Агата падхапіла Стасюка на рукі, жартаўліва панесла ў сад, *цалуючы яго бляявыя валасы* (Ч.) — Ahata hob Stasjuk empor, trug ihn scherzend in den Garten und küßte ihn auf das blonde Haar; Успомніўшы пра справы па службе, спрабаваў пазваніцу туды з аўтамата [...] (Б.) — Plötzlich erinnerte ich mich an meine dienstlichen Verpflichtungen und versuchte, von einem öffentlichen Fernsprecher aus anzurufen.

Іншы раз, калі сказ складаны ці вялікі, у нямецкім варыянце можна сустрэць і дзеве самастойныя прэдыкатыўныя адзінкі, два простыя сказы: “Здаецца, памагла б яму”, — думала Агата, *падышоўшы да люстэрка i напраўляючы грабяня ў валасах* (Ч.) — Vielleicht könnte ich ihm helfen, dachte Ahata. Sie

trat vor den Spiegel und rückte die Kämme in ihrem Haar zurecht; Злавіў Андэрэйка матылька, але той спрытна выслізуў паміж яго пальцаў, пакінуўшы на іх слізкі пылок (Бяд.) — Er ... haschte nach dem Insekt, doch es entschlüpfte ihm sogleich wieder. *Nur klebriger Staub blieb an seinen Fingern zurück.*

III. Як трэцюю, але вельмі рэдкую, сінтаксічную функцыю, у якой могуць выступаць дзеепрыслоўныя канструкцыі, я вызначыла азначальнае значэнне. Яно выяўляеца ў такіх сказах, дзе дзеепрыслоўная канструкцыя логіка-семантычна адносіцца непасрэдна да дзеяніка.

На іх месцы ў нямецкіх сказах ужываецца даданая частка з азначальным значэннем: Радасная Алімпа, *смеючыся і паглядаючы Фэльку ў очы*, расставіла талеркі і яшчэ нешта памагала Агаце (Ч.) — Alimpa, *die froh lachte und Felka immer wieder in die Augen sah*, verteilt die Teller und ging ihr auch sonst zur Hand.; — От бы каго паслаць у думу дэпутатам! — жартавалі сяляне, *цешачыся*, як Нёман праразае ім шырокі разгон (К-с) — “Man müßte ihn als Abgeordneten in die Duma schicken!” scherzten die Bauern, *die sich darüber freuten*, daß ihnen der Njoman einen breiten Streifen Land zugeteilt hatte.

Вось, пакуль што, усе пачатковыя назіранні на выбраную тэму. Вельмі цікава было б для мяне даведацца, як беларускія лінгвісты разглядаюць такія канструкцыі з пункту гледжання стылістыкі.

Такім чынам, падводзячы вынікі майго паведамлення, адзначым: найбольш тыповымі (ужывальными) у тэкстах арыгіналаў і іх перакладаў выступаюць беларускія дзеепрыслоўныя канструкцыі ў ролі акалічнасці розных відаў. Менш ужывальными з'яўляюцца дзеепрыслоўныя канструкцыі ў ролі другараднага выказніка. Вельмі рэдкія выпадкі ўжывання гэтых словазлучэнняў у ролі азначэння.

Валянціна Маслава (Віцебск)

Адбіткі міфаў розных народаў у мове беларусаў

Беларуская культура неаддзельная ад беларускай мовы, сістэмы яе значэння, спосабаў і сродкаў адлюстравання рэчаіснасці, пранізаных нацыянальнай сімволікай. Паўсядзённая мова арганічна ўплятаеца ў культурныя кантыкст, вырастает з яго і ім тлумачыцца.

Мэта майго даклада — адказаць на пытанне, як адлюстраваны асаблівасці культурна-нацыянальнага менталітэту беларусаў, а дакладней — міфалагічны кампанент культуры і нацыянальнай свядомасці ў беларускай мове. Па-колькі міфатворчасць — важнейшая з'ява культурнай гісторыі народа, адбіткі міфаў не маглі не замацавацца ў мове, асабліва ў фразеалагічных адзінках (ФА), якія, па словах В.Вінаградава, з'яўляюцца “душой” любой мовы.

Мяркуеца, што міф з'яўляеца феноменам мовы ў такой жа ступені, як і феноменам культуры. Не выпадкова К.Леві-Строс у працы “Структурнае вы-

вучэнне міфа” пісаў: “Міф, у адрозненне ад іншых феноменаў мовы, належыць і мове і маўленню: як гістарычны аповяд пра мінулае ён дыхранічны і незваротны ў часе, а як інструмент тлумачэння сучаснасці — сінхранічны, зваротны ў часе”¹.

Што ж такое міф? У перакладзе з грэчаскай мовы гэта слова азначае “паданне, сказанне”. Гэта першапачатковая форма духоўнай культуры, спосаб пранікнення ў рэчаіснасць. На працягу XIX–XX стст. назіраліся розныя падыходы да міфа: 1) міф — данавуковае, наіўнае адлюстраванне свету і гісторыі; 2) міф — праўдзівы аповяд пра рэальныя падзеі; парап.: “Сапраўдны змест міфа варта разумець не проста як фантазію першабытных народаў, у ім утрымлівающа клапатліва захаваныя сведчанні мінулага”².

У міфе мовай сімвалай выражаюцца рэлігійныя і філасофскія ідэі, перадаеца ўнутраны стан чалавека (Іаган Якаб Бахофэн, З.Фрэйд, Э.Фром і інш.). У міфе пераплятаюцца зародкавыя элементы рэлігіі, філасофіі, науکі, мас-тацтва. Так, рэлігія ўключае ў сябе міфы, а філасофія развіваеца, паступова перадольваючы міфалагічную спадчыну (М.Сцеблін-Каменскі, А.Лосеў, Ф.Кесідзі).

Даследаванне міфалогіі праз прызму мовы яшчэ толькі пачынаеца. Наша задача — выявіць міфы, якія ляжаць у аснове беларускіх ФА, устанавіць, як па меры замацавання міфалагічнай інфармацыі адлюстроўваліся ў беларускай фразеалогіі касмалагічныя, рэлігійныя, сацыяльныя і іншыя погляды народа. Тэарэтычнай асновай такога падыходу з’яўляеца погляд на ФА як на адзін са сродкаў функцыянавання міфалагічных ведаў.

Пастаўленыя ў працы задачы вырашаюцца на аснове моўнага матэрыва, але выкарыстоўваеца таксама фальклорная, этнографічная, біблейская інфармацыя.

ФА, у семантыцы якіх можна прасачыць адбіткі міфаў, дзеляцца на сем груп:

1) ФА, якія адлюстроўваюць фундаментальнаяныя стыхіі светабудовы — зямлю, ваду, агонь і інш.: *лажыца ў зямельку, аддаца зямлі, зямлі не чуць пад сабой, абязаная зямля, як зямля носіць, калом зямля; у гарачай вадзе купаны, брахаць на ваду, як вадой змыла, цымна вада ва абрацэх, як пугай па вадзе, выводзіць на чыстую ваду, канцы ў ваду, каламуціць ваду; як на агні гарыць, як скурат на агні, падліваць масла ў агонь;*

2) ФА, якія ўтрымліваюць у сваім значэнні ўяўленні пра ўпараткованне свету (верх — ніз), а таксама рэлігійныя ўяўленні: *браць верх, як неба ад зямлі, ніzkай пробы і г.д.;*

3) ФА, у значэнні якіх чалавек успрымаеца як вяршыня тварэння Бога: *душой дакрануцца, душу іржса раз’ядзе, дно души, сэрцам і душой прыкуты, іскры души, душа як лёд і інш.;*

¹ Levi-Strauss C. Anthropologie Structurale. Paris, 1958. P. 150.

² Фромм Э. Душа человека. М., 1992. С. 231.

4) ФА, якія адлюстроўваюць упараткаванне грамадства, паводзіны ў грамадстве, адносіны да сям'і, дзяцей: *надзеяцца на авось ды нябось, крывая вывязе, без роду-племені, у агні не гарыць і ў вадзе не тоне* і г.д.;

5) ФА, у семантыцы якіх знайшлі адлюстраванне міфічных істоты — чэрці, русалкі і інш.: *які чорт прынёс, баяцца, як чорт крыжса, як чорт ад ладану, у чорта на рагах, чортава зелле*;

6) ФА, звязаныя з міфамі пра жывёлай: *як рыба ў вадзе, нібы з гусі вада*;

7) ФА, у семантыцы якіх адлюстраваны бытавыя міфы: *рэдзьку сеяць, даць рэдзьчыну, даць гарбуза, калаціць зялёны мак, надакучыла, як горкая рэдзька* і інш.

На прыкладзе аналізу некалькіх ФА, што ілюструюць кожную з выдзеленых груп, пакажам, як трансфармуецца міф, замацоўваючыся ў значенні фразеалагізма.

Так, вядома, што *агонь* — сімвал пераўтварэння і перараджэння. Гэта — стыхія, якая дзейнічае ў цэнтры ўсіх аб'ектаў³. Ён ахоплівае як добрае (жыщёвае цяпло), так і дрэннае (разбурэнне і спаленне). Агонь з'яўляецца архетыпічным вобразам з'яў у сабе⁴. Гэта тлумачыць наяўнасць у беларускай мове фразеалагізма з кампанентам *агонь* як пазітыўнай, так і негатыўнай ацэнкі: *агні яго ведаюць, цягнаць каітаны з агню, падкінуць агню ў хату* — з аднаго боку, і *як на агні гарэць, Праметэй агонь* — з другога. Гэты міф падмацаваны ў беларускай культуры святам агню на Купалле, цягай да феерверкаў, запальваннем агнёў на навагоднія ёлцы, дзе агонь сімвалізуе ачышчэнне, знішчэнне сіл зла.

Не менш цікавы міф, звязаны з *вадой*, якая ёсьць і пачатак і канец усяго зямнога. Апусканне ў воду азначае смерць, знішчэнне — з аднаго боку, і адраджэнне, узнаўленне, пачатак жыцця — з другога. Сімволіка хрышчэння цесна звязана з гэтым міфам: пры хрышчэнні з'яўляецца новы чалавек, набліжаны да Бога. Закладзеная тут энантыйсемія тлумачыць наяўнасць у беларускай мове дзвюх групп ФА: *каламуціць ваду, цямна вада ва аблаках, вада не трываеца, як у ваду апушчаны і вады не змуціць, як вадой змыла, выводзіць на чистую ваду*.

У аснове фразеалагізма *агонь, вада і медныя трубы* ляжаць трансфармаваныя і кантамінаваныя міфы (*агонь* — пераўтварэнне і перараджэнне; праходжанне праз воду — умова ўступлення на трон; труба, металічны предмет, адпавядае такім стыхіям, як агонь і вада, акрамя таго, тут накладваецца яшчэ адзін сімвал: металічныя предметы — прыналежнасць знаці і воінаў, а драўляныя — простага люду і пастухоў; труба сімвалізуе таксама імкненне да славы, вядомасці). Спалучэнне сімвалаў шматкратна ўзвялічвае асноўны міф, уносячы ў яго дадатковыя адценні.

Да першай групы ФА належыць і касмаганічны міф пра яйка, з якога ўзнік свет. Касмаганічная функцыя сусветнага яйка суадносіцца з важнай роляй

³ Bachelard G. La Psychanalyse du fru. Paris, 1938. P. 353.

⁴ Bachelard G. L Air et les Songes. Paris, 1943. P. 132.

яек у каляндарных рытуалах (напрыклад, велікодныя яйкі). З гэтым міфам звязаны ФА *ад яйка адліць, калумбава яйка, выедзенага яйца не варта* і г.д.

У аснове другой групы з кампанентамі *верх і ніз* ляжыць уяўленне пра верхні і ніжні свет ў міфалагічнай мадэлі сусвету. Гэта адно з асноўных супрацьпастаўленняў у мадэлі (побач з правым і левым, мужчынскім і жаночым, добрым і злым). Перамяшчэні з верхняга свету ў ніжні і наадварот складаюць аснову шматлікіх міфалагічных матываў: богі спускаюцца на зямлю, падымаюць да сябе дастойных і г.д. Адсюль ФА *брацуь верх, як неба ад зямлі, ніzkай пробы*.

У аснове трэцій групы ФА ляжыць міф пра чалавека як вяршыню Божага тварэння, у якую Бог удыхнуў душу. Гэтым тлумачыцца асаблівая значнасць у беларускай культуры ФА з кампанентам *душа*.

Яшчэ В.Вінаградаў заўважыў, што славянскія мовы ўзялі ад біблейскай міфалогіі вобраз пачуццяў як вадкасці, а перажыванне пачуццяў як кубак, з якога п'е чалавек⁵. Адсюль ФА *мора начуццяў, дно души, радасць уліваеца ў душу*. Лакалізацыя пачуццяў для беларусаў з'яўляецца сэрца і душа: *душа жадае, душа кіпіць, сэрца вон*.

У славян ва ўсе часы, але перш за ўсё ў часы язычніцтва, былі асаблівія адносіны да з'яў, звязаных з урадлівасцю, прадаўжэннем роду⁶. Язычніцтва, што вынішчалася ў славянскіх народаў з VIII–IX стст. хрысціянствам, працягвала аказваць вялікі ўплыў на культуру, традыцыі і мову. Пакланенне вярхоўнаму язычніцкаму бóstvу Роду і жаночаму бóstvу Макашы (Купале) знайшло адлюстраванне ў сімволіцы не толькі прадметаў побыту, вышыўках, амулетах-абярэгах, дэталях нацыянальнага касцюма славян але і ў мовах гэтых народаў. Гэтая язычніцкая мадэль свету славян застаецца “закадаванай” у цэльым шэрагу фразеалагізмаў, у прыватнасці з кампанентам *душа*, якім працягваюць карыстацца і сённяшнія носьбіты мовы, тым самым падсвядома ўцягваючыся ў колішнюю мадэль свету, увесе час ажыўляючы і ўзбагачаючы яе эмацыянальна. Тут мы маём на ўвазе вялікую групу ФА з кампанентам *душа*, у якіх закадаваны працэс нараджэння дзіцяці, яго розныя этапы: *уліваца ў душу, закранаць душу, закладываць у душу, лезі ў душу, душа не прымае, адкрыць душу, выбіць душу, выцягнуць душу, выварочваць душу, класіц душу, душа плача* і г.д. Душа — малое дзіця: гэты міф знайшоў адлюстраванне і ў іканапісе (гл. “Успенне Божай Мацеры”), і ў міфалогіі розных народаў⁷.

Большая частка ФА чацвёртай групы таксама мае міфалагічную аснову. Напрыклад, фразеалагізмы з кампанентам *смех* (*i смех i грэх, не на смех, падымаць на смех, паміраць ад смеху, надрываць жываты ад смеху, паехаць ад смеху*) захавалі ў сваёй семантыцы забарону на смех. У хрысціянскай міфалогіі смяюцца смерць, д'ябал і іншяя нечысць. Хрыстос жа ніколі не смяеца

⁵ Виноградов В.В. Язык Пушкина. М.; Л., 1935. С. 257.

⁶ Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. М., 1988. С. 78.

⁷ Фрэзер Дж. Золатая ветвь. М., 1928. С. 237.

на працягу ўсёй Бібліі. Гэты вобраз пацвяджаецца і беларускім фальклорам — казкамі пра царэўну-Несмияну⁸.

Фразеалагізм *карданічны смех* таксама мае міфалагічнае тлумачэнне: у старажытнага насельніцтва Сардыніі існаваў звычай забіваць старых — пры tym усе гучна смяяліся. Гэта быў смех смерці.

Даволі вялікая і важная для разумення менталітэту беларусаў група ФА, якія звязаны з адносінамі да сям'і, дзяцей, таксама судносіцца з міфалогіяй. У матрыярхальнай культуры галоўнае — кроўныя сувязі, сувязі з Зямлёй-маці, Маці-Багініяй, жанчынай, якая прыродай адорана здольнасцю да стварэння. I. Бахоффен пісаў: “Тая сувязь, якая ўпершыню падымаема чалавецтва да цывілізацыі, якая служыць пачатковай кропкай развіцця ўсялякай дабрачыннасці... — гэта чарапіцтва мацярынства”⁹. Пры такім стане, калі жанчына — галава сям'і, адсутнасць мужчыны побач — заканамернасць. Пры пераходзе да патрыярхата і хрысціянства, дзе свет і ўсё ў ім чыніцца словам, жанчына з яе здольнасцю тварыць больш непатрэбная. Адсутнасць бацькі начала лічыцца ганебным недахопам (адсюль ФА без *роду-племені*).

Славянская манагамная культуры асабліва актыўна адштурхоўваюць зачыненія — удоў, удаўцоў, векавух, гуляшчых жанчын, пазашлюбных дзяцей. Гэта знайшло адлюстраванне ў фразеалогіі беларусаў — *шлюха падзаборная* (першапачатковае выкарыстанне гэтай ФА адносілася да жанчыны, якая выйшла за мяжу мужава двара, за агароджу), *жанчына — хамут на шыі, прынесці ў падоле*. Існуе нават палеская легенда, што нованараджаная дзяўчынка, калі яе загарнуць у фартух або крысо, народзіць пазашлюбнае дзіця.

Вялікае мноства бытавых міфаў, сказанняў, павер’яў ляжыжь у аснове ФА сёмыя групы. Многія назвы гародніны дзякуючы гэтаму сталі сімваламі з неагатыўнай ацэнкай: *рэдзька, каноплі, боб, мак* і інш. Напрыклад, *надакучыла*, як горкная рэдзька, рэдзьку рвавіць, рэдзьку сеяць (у значэнні — сварыцца); *калаціць зялёны мак* (сварыцца). Параён.: *сестъ маком* (рус.), *сісті маком* (укр.). Каб адмовіць сватам, у славян выкарыстоўваліся тыя ж сімвалы, і гэта замацавалася ФА: *даць гарбуза, даць рэдзьчыну* і інш.

Знайшли адлюстраванне ў беларускай фразеалогіі і міфы пра жывёл, напрыклад, біблейскі міф пра тое, як павук, мурашка і змяя выратавалі цара Саламона, які аказаў уплыў на іх пазітыўнае ўспрыманне: *працавіты як мурашка, мудры як змяя і г.д.*

Аналіз прыведзенага матэрыялу дазваляе зрабіць вывад, што міфалогія беларусаў даволі архаічная. Большая частка міфалагічных тэм, матываў і вобразаў добра судносіцца з сусветным міфалагічным фондам, мае шматлікія аналогі. Так, В. Проп пісаў пра падабенства казкі пра царэўну-жабу ў Расіі, Беларусі, Германіі, Францыі, Новай Зеландыі, Амерыцы¹⁰.

⁸ Гл.: Бараг Л.Г. Беларуская казка. Мн., 1969.

⁹ Bachofen J. Der Mythos von Orient und Okzident. Münich, 1926. S. 14.

¹⁰ Проп В.Я. Морфология сказки. М., 1969. С. 21.

Купалаўскі міф пра папараць-кветку аналагічны некалькім рускім сюжэтам: мачаха пасылае падчарыцу да бабы Ягі, да Марозкі, а баба дзеда — да залатой рыбкі. Усе гэтыя з'явы культуры знайшлі сваё адлюстраванне ў мове, у яе найбольш спецыфічным пласце — фразеалогіі. Адсюль магчымасць вывучэння яшчэ аднаго аспекта сувязі мовы і культуры. Прааналізаваныя ў дакладзе ФА — гэта заўсёды трансфармацыя, часта складаная і шматступенняя, нейкага аспекта культуры, рэлігіі, філасофіі, на які ўплывае міфалогія.

Зміцер Паўлавец (Гомель)

Грэка-лацінскія традыцыі ў лінгвістычнай літаратуры Беларусі канца XVI — пачатку XVII ст.

У XVI — першай палове XVII ст. культурнае развіццё і грамадская свядомасць у Беларусі дасягнула ўзроўню, пры якім стала мажлівай асіміляцыя здаўткаў єўрапейскага Адраджэння і стварэнне на айчыннай глебе арыгінальных духоўных каштоўнасцей. Далучэнне да заваёў єўрапейскага гуманізму ўзнімала мастацтва, асвету, навуку ўсходнеславянскіх народаў Рэчы Паспалітай на новы ўзровень¹. Акурат у гэты час назіраецца найбольшая інтэграцыя грэчаскіх і лацінскіх традыцый у духоўнай культуры — найперш у канфесійнай сферы, сістэме адукацыі і выхавання.

Такая інтэграцыя антычнай спадчыны ўплывала і на своеасаблівасць філалагічнай думкі канца XVI—XVII ст. Ва ўсходніх славян яна была абумоўлена сутыкненнем грэка-візантыйскіх традыцый з новымі з'явамі заходнегаўрапейскай культуры — гуманізмам, Рэфармацыяй. Да таго ж, перад прыхільнікамі праваслаўя паўстала вострая неабходнасць абароны і ўзвышэння прэстыжу царкоўнаславянскай мовы, замацавання яе не толькі ў якасці асноўнай мовы багаслужэння, але і агульнолітаратурнай мовы для ўсходніх славян. Адэпты праваслаўя, адказваючы на закіды лацінікаў пра граматычную нераспрацаванасць, неўладкаванасць і незразумеласць царкоўнаславянской мовы, былі вымушаны ўзяцца за яе нармалізацыю праз кадыфікацыю ў граматыках і слоўніках. На думку М. Талстога, гэта быў новы, зусім адметны для славянскай філалагічнай традыцыі шлях нармалізацыі царкоўнаславянской мовы². У Беларусі найбольш паслядоўна яна выявілася ў граматыках Л. Зізанія і М. Сматрыцкага, слоўніках (лексіконах) таго ж Л. Зізанія і П. Бярынды. У граматычных трактатах Л. Зізанія і М. Сматрыцкага былі плённа перапрацаваныя і дастасаваныя да славянскіх моваў дасягненні класічнай філа-

¹ Голенищев-Кутузов И.Н. Гуманизм у восточных славян. М., 1963. С. 6.

² Толстой Н.И. Взаимоотношения локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода: Вторая половина XVI—XVII в. // Славянское языкознание. М., 1963. С. 259.

лагічнай думкі — грэчаскай і лацінскай. Гэта быў адказ не толькі лаціннікам, але і праваслаўным, якія (напрыклад, І.Вішанскі) даказвалі, што граматыкі патрэбныя толькі для грэchasкай і лацінскай моваў, на якіх створана шмат “поганскіх хитростей и руководств, се же ест граматик, риторик, диалектик и прочих коварств тщеславных, диавола вмestных”³. З’яўленне граматыкі адпавядала і запатрабаванням школьнай адукцыі, якая ў канцы XVI – пачатку XVII ст. набыла ў Беларусі широкі размах. Гэтыя граматыкі — не толькі школьнага падручніка, але новае асэнсаванне мовы, яе рэгламентацыя ва ўсходніх славян. Са зместу граматыкі вынікае, што іх аўтары не толькі выкарысталі традыцыяналізм, універсалізм грэка-лацінскай філалагічнай спадчыны, але і паспрабавалі дастасаваць яе да славянскіх моўных асаблівасцей.

Уплыў меў не толькі вонкавы, а і ўнутраныя характеристы, што выявілася ў традыцыйным разглядзе чатырох асноўных раздзелаў граматыкі: арфаграфії, дзе выкладзены правілы правапісу і вымаўлення асобных славянскіх гукаў, этымалогіі — вучэння пра марфалагічныя асаблівасці восьмі часцін мовы, сінтаксісу, у якім разгледжаны правілы “сочиненія” часцін мовы, прасодыі, прысвечаныя апісанню розных відаў націску, яго абазначэнні на пісьме (Л.Зізаній), плюс рэкамендацыі пра асаблівасці вершаскладання, пра вершаваныя памеры (М.Сматрыцкі). Акрамя гэтага, у падручніках утрымліваліся звесткі пра знакі прыпынку — “препинания строчныя”, асаблівасці словаўтварэння, стылістыку — “сінтаксис образны” (М.Сматрыцкі), красамоўства.

Разгледжаныя граматыкі наколькі падобныя, настолькі ж і адрозныя: Зізаніевая больш сціслая паводле выкладу матэрыялу, у ёй адсутнічае сінтаксіс, але паслядоўней і шырэй кадыфікуюцца нормы беларускага тыпу царкоўнаславянскай мовы; Сматрыцкага ж — больш грунтоўная, падрабязная як у тэарэтычным, так і ў практичным планах, менш арыентаваная на асаблівасці “простай” мовы. Але абедзве яднае ўдумлівасць, спасцярожлівасць, уменне аналізуваць правілы, якіх не мелі грэчаскія і лацінскія граматыкі. Так, М.Сматрыцкі на падставе ўласных назіранняў за асаблівасцямі “простай” мовы даказвае наступнае: нельга пісаць *xv* замест *f*, *ќ* замест *e* і наадварот; у адрозненне ад Л.Зізанія, М.Сматрыцкі нярэдка назначае, што тая або іншая з’ява “от греков привзята, славенску языку” неўласцівая, “употребляема бывают славяны не своего им языка деля, но за приискрное писм греческих”, ці “сице скланяются греческия на as”, ці “подобне скланяются и латинская на ut” і г.д. Абодва вучоныя разглядалі восем традыцыйных часцін мовы. Праўда, Л.Зізаній пад уплывам грэчаскай граматыкі вылучаў неўласцівую славянам часціну мовы “разлічие” — артыкл. М.Сматрыцкі адышоў тут ад грэчаскай схемы, замяніўшы яго выклічнікам. Сваю пазіцыю ён аргументаваў даволі пераканаўчы і доказна: “Часть слова различе называ-

³ Вишенский Иван. Сочинения. М.; Л., 1955. С. 23.

емую Славенскому языкови не свойственну оставихом. Местоимению долгая доволне исполняющу. Во осмую же слова часть Междометие, латински *Inter ectio* называемую свойственне прияхом”.

Новым у парадынні з першакрыніцамі было выдзяленне творнага склону Зізаніем і меснага (сказательного) М.Сматрыцкім. Гэта сведчыць, што абодва граматысты не толькі добра адчувалі тонкасці славянскіх моваў, але і змаглі тэарэтычна асэнсаваць і сфармуляваць іх. Тут яны ішлі “наперадзе многіх нават наступных па часе заходненеўрапейскіх граматыстаў, якія дастасоўвалі формы жывых сучасных моваў — нямецкай, французскай, англійскай — да пракрустага ложа лацінскай граматыкі”⁴. М.Сматрыцкі зрабіў наступны крок, падзяліўшы ўсе склоны на прымыя і ўскосныя: “...именительный и звательный прави именуются, прочии же вси косвени”.

Залежнасцю ад грэчаскай граматыкі тлумачыца наяўнасць дзесяці тыпаў скланення ў Зізанія. У той жа час М.Сматрыцкі глыбей спасцігнуў асаблівасці словазмянення імён, аб’яднаўшы іх у пяць асноўных тыпаў, якія амаль супадаюць з падзелам у сучасных граматыках. Уздзеяннем класічнай граматычнай традыцыі тлумачыца тое, што ў аналізаваных тут працах прыметнікі і лічэбнікі не разглядаюцца як самастойныя лексіка-граматычныя разрады словаў. Аднак абодва граматысты ўжывалі тэрміны “имя прилагаемое” ці “прилагательное” і “имя числительное”, адзначыўшы найбольш харектэрныя граматычныя прыкметы гэтых імяў — ступені парадыннія, поўную і кароткую формы, харектар сувязі з назоўнікамі і семантычнае значэнне.

Неабходна зазначыць, што граматычная класіфікацыя Л.Зізанія і М.Сматрыцкага, як і ў грэчаскай і лацінскай філалогіі, грунтуецца на семантычным прынцыпе, які паслядоўна вытрыманы пры харектарыстыцы дзеяслова. Адсюль наяўнасць у граматыках пяці станаў, шасці ладоў і часоў, неўласцівай славянскім мовам катэгорыі роду дзеясловаў ва ўсіх часах, тэмпаральныя формы загаднага ладу, вылучэнне дзеепрыметнікаў як самастойнай часціны мовы і г.д. Усё гэта тлумачыцца ўніверсальнасцю граматычных катэгорый, харектэрнай для ёўрапейскага сярэдневякоўя. Значным дасягненнем абодвух вучоных было выдзяленне двух спражэнняў і іх адрозных харектарыстык (тады як у львоўскай 1591 і віленскай 1586 г. граматыках іх налічвалася ажно 13). Адкрыццём М.Сматрыцкага было вылучэнне асабовых і безасабовых пераходных і непераходных дзеясловаў, а таксама нетэматычнага спражэння. Сматрыцкі не толькі ўпершыню вызначыў такую спецыфічную асаблівасць славянскіх моваў, як дзеепрыслоўе, але і ўвёў тэрмін “деепричастие”. Ён дакладна акрэсліў сувязь дзеепрыслоўя з прыслоўем, зазначыўшы: “Деепричастія суть причастія чрез усеченіе или изъятіе сокращенія и знаменованіем от причастій, от них же составляются”. Назіранні Сматрыцкага — вынік таго, што ў канцы XVI ст. дзеепрыслоўе існавала як асобая дзеяслоўная форма.

⁴ Кузнецов П.С. У истоках русской грамматической мысли. М., 1958. С. 29.

Граматыка Сматрыцкага больш дасканалая, чым Зізаніева, у апісанні сінтаксісу словазлучэнняў, сінтаксічнай сінанімікі, асаблівасцей стылістыкі і вершаскладання. Такога раздзела ў папярэдніх граматыках не было. Сматрыцкі дыферэнцыяваў сінтаксіс просты і сінтаксіс вобразны, створаны “искусных писателей употребленіем”.

Прааналізаваныя граматыкі — неад’емны элемент не толькі нашай сярэдневяковай навукі, але і культуры. Яны запачатковалі аналітычны падыход да асэнсавання мовы і моўных з’яў, пісьмовую кадыфікацыю моўных нормаў у граматыках. Гэтыя трактаты сталі своеасаблівымі кнігамі пра мову, яе будову. Яны з’яўліся зыходнай асновай стварэння мовазнаўчай тэрміналогіі, найперш расійскай. Працы Л.Зізанія і М.Сматрыцкага, створаныя пад уздзеяннем грэчаскіх граматык Ф.Мелахтона, К.Ласкарыса, М.Крузія і лацінскіх Е.Дона-та, Ф.Мелахтона, сталі ўзорам “Граматыкі славенскай” І.Ужэвіча (1643, 1645), у якой былі апісаны важнейшыя адметнасці старабеларускай мовы з дапамогай лацінскай метамовы.

І апошняе, на што хацелася б звярнуць увагу. Даследчыкі граматык — як айчынныя, так і замежныя — пераважна гавораць пра ўклад Зізанія і Сматрыцкага ў распрацоўку філагічнай тэрміналогіі, тэорый, вызначаюць рысы ўкраінскай і беларускай моваў, але ніхто, акрамя В.Ластоўскага, не сказаў ні слова пра іх ролю ў гістарычным лёссе старабеларускай мовы. Гэта найперш датычыща граматыкі М.Сматрыцкага, які ў прадмове да яе пісаў, што яна прызначаецца, каб навучыць “читати і писати по славенску”, даць “поднесение, вырозуменіе и пожиток” занядбанай, а царквы нашай (праваслаўнай) прыроднай мове славянскай. Тут жа Сматрыцкі рэкамендаваў пад пагрозай пакарання захоўваць паміж вучнямі ў “звыклай” школьнай размове “дialekt славенскій”. Такім чынам, граматыст садзейнічаў замацаванню ў Беларусі мёртвай і незразумелай царкоўнаславяншчыны, адчуванню моладзі брацкіх школ ад роднай мовы. “Напісаная з вялікім талентам і ведай, яна пад свой уплыў захапіла ўсё праваслаўнае сялянства. Пад упливам гэтай універсальнай граматыкі жывая крыўская мова пачынае саступаць месца ў пісьменнасці другой палавіны XVII і XVIII ст. “вучонай” баўгарска-крыўска-ўкраінска-маскоўскай кніжнай тараляршчыне. Дата выходу ў свет граматыкі Сматрыцкага — гэта паваротны слуп да ўпадку гісторыі нашай пісьменнасці, адзін з найважнейшых фактараў, якія спрычыніліся да занядпаду нашай народнасці і яе незалежна-дзяржаўнага існавання”⁵.

Нельга не пагадзіцца з думкай В.Ластоўскага: акурат з пачатку XVII ст. у Беларусі набіраюць моц царкоўнаславяншчына, лацінская і польская мовы, што ў выніку і прывяло да занядпаду старабеларускай мовы і пісьменнасці на ёй. Не апошнюю ролю ў гэтым працэсе адыграла граматыка М.Сматрыцкага, якая сапраўды ўмацавала пазіцыі царкоўнаславянской мовы, павялічыла яе вагу ў грамадстве.

⁵ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўской) кнігі. Коўна, 1926. С. 525.

Тэльман Маслюкоў (Светлагорск)

Беларускія мікратапонімы ў польскамоўных дакументах XVII ст.

У апошнія гады не толькі сярод спецыялістаў, але і ў колах краязнаўчай грамадскасці паўстала цікавасць да мікратапонімаў-назваў невядомых прыродна-геаграфічных аб'ектаў: малых речак і ручаяў, балот, лясоў, палеткаў. Да мікратапонімаў адносяцца таксама і найменні асобных участкаў мясцовасці, палян у лесе, узгоркаў, вялізных камянёў. Мікратапонімы з'яўляюцца своеасаблівай мовай зямлі, яны — частка культуры народа. І хоць вывучэннем як мікратапонімаў, так і ўсіх тапонімаў (геаграфічных назваў) займаецца тапанімія — спецыяльная частка анамастыкі, але без удзелу спецыялістаў іншых філалагічных навук, а таксама гісторыкаў, краязнаўцаў немагчыма сабраць і захаваць ту юнікную спадчыну, якую пакінулі нам мінулыя стагоддзі ў выглядзе мікратапонімаў.

Часцей за ўсё даследчыкі збіраюць і сістэматызуюць мікратапонімы, што існуюць на дадзены час у вусным варыянце, ці зафіксаваныя пісьмова. Паколькі гэтай работай звычайна займаюцца спецыялісты-філолагі, у поле зроку навукоўцаў не заўсёды трапляюць мікратапонімы, якія сустрэкаюцца ў пісьмовых гістарычных крыніцах. У сваю чаргу гісторыкі пры работе з архіўнымі дакументамі, надаючы больш увагі сацыяльна-еканамічным, ваенным і іншым пытанням пры даследаванні мінулага той ці іншай мясцовасці, значна менш увагі надаюць мікратапонімам, асабліва таму, што мікратапонімы раскіданы ў тэкстах без якой-небудзь сістэмы.

Але ў пісьмовых крыніцах XVI–XVIII стст. утрымліваецца вельмі аўтэнтычныя па памерах і цікавыя па змесце мікратапонімічныя матэрыялы. Асабліва гэта датычыцца такіх гістарычных дакументаў, як інвентарныя вопісы старостваў (воласцей) — адміністрацыйна-гаспадарчых адзінак ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім, якія ўваходзілі ў склад ваяводстваў. Вопісы праводзіліся ў сувязі з зямельнай рэформай — валочнай памерай. Паколькі староствы займалі ўсю тэрыторыю сучаснай Беларусі, па інвентарных вопісах можна скласці даволі падрабязную мікратапонімічную карту многіх мясцовасцей і цэлых рэгіёнаў па стане на XVI–XVIII стст. Для збору мікратапонімаў важней з'яўляецца і тая акалічнасць, што вопісы старостваў праводзіліся перыядычна. Напрыклад, вопісы Бабруйскага староства Мінскага ваяводства былі праведзеныя ў 1600, 1639, 1671 гадах і дапаўняюцца вопісамі асобных двароў 1668 г., а таксама рэестрамі падаткаў староства 1620 і 1671 гг. Такім чынам, па вопісах можна прасачыць дынаміку функцыянування мікратапонімаў на працягу стагоддзя.

Для сістэматyzацыі мікратапонімаў той ці іншай мясцовасці па інвентарных вопісах важна таксама і тое, што ў часы Вялікага Княства і Рэчы Паспалітай

рэвізоры, што праводзілі волісі, звычайна перадавалі гучанне мікратапонімаў без скажэнняў (хоць асобныя памылкі не выключаны). Яны не ставілі перад сабой мэты стварыць новыя назвы для ўчасткаў мясцовасці, запісы рабіліся даволі дэталёва і дакладна. У тых часы мясцовасці яшчэ не былі змененія ў выніку правядзення шасейных і чыгуначных шляхоў зносін, меліярацыі і іншых работ. Гэтага нельга сказаць пра дакументы часоў Расійскай дзяржавы. Тут — у выніку як адміністрацыйных пераўладкаванняў, так і змянення межаў маёнткаў, перадачы зямельных валоданняў новым уладальнікам — на геаметрычных планах з'яўляюцца адмыслова прыдуманыя найменні ўчасткаў мясцовасцей.

Значная частка інвентарных дакументаў па староствах была складзена на польскай мове, якая з'яўлялася асноўнай у справаводстве Рэчы Паспалітай. Таму транслітарацыя мікратапонімаў, зразумела, павінна весціся з улікам беларускіх гукавых нормаў.

Прыкладом прыклад мікратапонімаў у наваколлях толькі аднаго населенага пункта — вёскі Шацілкі (цяпер — горад Светлагорск), па польскамоўным інвентарным волісе Бабруйскага староства 1639 г. (апублікованы ў “Актах Віленской комиссии”). У той час Шацілкі ўваходзілі ў склад Парыцкага двара (дваром тут называецца частка староства). Усяго ў раздзеле волісу, прысвячанага Шацілкам, згадваецца 25 мікратапонімаў. З іх дзесяць аносяцца да сенажацей (Алоса, Асава, Града, Грушкі, Дзеравянка, Душэнкі, Істопц, Лешгавец, Рабчыцкі Востраў, Уборыя), чатыры найменні абазначаюць палі (Баброва Навіна, Іванава, Навіна Дуброўка, Максімава Навіна). Шацілкаўская балоты прадстаўлены з назовамі: Галы Узрэўскія, Даманіха, Перавор. Маецца ў дакуменце і назва лесу — Стражоўскі Бор. Астатнія сем мікратапонімаў прадметна не акрэслены, але іх таксама можна ідэнтыфікаўць: Галы Стражовіцкія, Жарэла Дарагоцкае — несумненна, балоты; Доўгія Нівы, Цярэшкава Навіна — верагодна, палі; Вярба, Зуёў Дуб — магчыма, асобныя дрэвы, назвы якіх перайшлі на ўчасткі мясцовасці; Вярхі — напэўна, узгоркавы ўчастак мясцовасці. Дарэчы, некаторыя з мікратапонімаў пазней увасобіліся ў назвах населеных пунктав. Напрыклад, найменне Остапц (сенажаць) — вёска Істопкі (Жлобінскі р-н).

Пры спробе парашаць пададзенія ў волісах мікратапонімы з сучаснымі вуснымі найменнямі ўчасткаў ландшафту адразу былі выяўлены шэсць супадзенняў.

Вера Рыч (Лондан)

Звесткі пра Беларусь у ісландскіх сагах

На важнасць ісландскіх сагаў для вывучэння ранніх гісторыі зямель, якія сёня называюцца Беларусь і Украіна, упершыню звярнуў увагу беларускі вучоны Язэп-Юліян Сянкоўскі ў 1834 г. Гэты выдатны, таленавіты чалавек, акрамя ўсяго іншага, быў заснавальнікам “Бібліотекі для чтения” — першай

га “тоўстага” літаратурнага часопіса ў Расійскай імперыі. Самы першы нумар “Бібліотеки...” змяшчаў пераклад на рускую мову Сагі пра Эймунда Грынгсана, а таксама артыкул самога Сянкоўскага, прысвежаны сагам як крыніцам па ранній гісторыі Русі. Скандынаўскія вучоныя палічылі артыкул Сянкоўскага настолькі важным, што ён быў перакладзены на дацкую мову і апублікаваны ў “Annalen for Nordisk oldkyndighed og historie” (“Аналы Паўночнай старажытнасці і гісторыі”). Ён таксама паслужыў штуршком для Ц. Рафана ў напісанні працы “Старажытныя Русы” — зборы ўсіх матэрыялаў паводле сагаў, якія маюць дачыненне да славянскіх зямель і народаў, з паралельным перакладам на лацінскую мову і каментарыямі па-французску. І, вядома ж, гэта выклікала вялікую плынь “нарманістычных” даследаванняў этнічных каранёў князёў Русі.

Бадай, з самага пачатку трэба адзначыць, што ў сагах фактычна не сказана нічога канкрэтнага пра паходжанне князёў Русі. Некаторыя вучоныя — асабліва рускі эмігрант Бяляеў — спрабавалі ідэнтыфікаўваць Рурыка з Гродрыкам Ютландскім, а Рагвалода Полацкага з Ронгвальдам, які знікае з гісторыі Поўначы у сярэдзіне Х ст. — прыкладна ў той час, калі ў адпаведнасці з летапісамі Русі, Рагвалод прыязджаў ў Полацк. Але такое атаясамліванне вельмі няпэўнае. Што да Рагвалода, дык галоўны аргумент Бяляева грунтуецца на факце, што нарвежскі Ронгвальд быў чарапінком, а нашчадак Рагвалода Усяслаў Полацкі таксама меў рэпутацыю чарадзея. З гэтага Бяляеў робіць выснову, што ў родзе князёў Полацкіх была традыцыя чарадзейства, нягледзячы на тое, што ні скандынаўскія, ні славянскія крыніцы не даюць гэтаму доказаў у наступных пакаленнях, наадварот, хронікі сведчаць, што дачка Рагвалода Рагнеда ўрэшце пайшла ў манастыр, а свайго сына Ізяслава называла “прававерным”. Я вельмі моцна сумніваюся, што такія спробы атаясаміць Рагвалода з канкрэтным Ронгвальдам маюць падставы, бо імя Ронгвальд было надзвычай пашыранае, асабліва ў Нарвегіі і Оркніі, адкуль яно перайшло ў шатландскую, а пасля ў англійскую і амерыканскую анамастычную традыцыю ў варыянце Рональд. Старанаравежская значэнне гэтага імя — “богападобны валадар”, а Рогнэйт (старанаравежскі варыант імені Рагнеда) азначае “прыгожая быццам багіня”. Мне, безумоўна, вядома, што многія беларускія вучоныя аддаюць перавагу этымалогіі імя Рагвалода ад славянскіх каранёў “рог” і “валод”, і я не збіраюся з гэтым спрачацца. Але я хацела б адзначыць, што да гэтага часу ніводзін з тых, хто адстойвае славянскае паходжанне імя Рагвалод, не знайшоў ніякай прымальнай славянскай этымалогіі для імя Рагнеда.

Але давайце лепш звернемся да таго, што гавораць сагі, замест таго, каб весці гаворку, пра што яны не кажуць. Сагі, варта адзначыць, — гэта празаічныя творы, напісаныя па-ісландску ў канцы XII – пачатку XIII ст. Яны

ахопліваюць шырокае кола тэм — свецкую гісторыю, жыцці святых, гісторыю славутых родаў Ісландыі — і часам чыста літаратурныя сюжэты, так званыя ілжывыя сагі, якія, як казалі тагачасныя ісландцы, былі найцікавейшыя. Зрэшты, элементы літаратурнасці былі абавязковыя, бо сагі пісаліся для таго, каб іх чыталі ўголос даўгім зімовымі вечарамі для забавы і адпачынку, а ў Ісландыі ў сярэдзіне зімы цёмна 22 гадзіны ў суткі з 24! Гісторыі, апісаныя ў сагах, адбываюцца за два стагоддзі і больш ад часу напісання. Таму няма нічога дзіўнага, што ў іх ёсьць элементы выдумкі і іншасказання.

Напрыклад, мы маем дзве версіі апісання Торнвальда Кандрансона — адна ў Хрысцінсазе (сага пра хрысціянізацыю Ісландыі) і ў “найдаўжэйшай” Сазе пра святога Олафа. Абеддве ўтрымліваюць вершы, і я сумняваюся, што Бранд быў прафесійным паэтам, але пісанне вершаў было адной з восьмі або дзеяці традыцыйных навук скандынаўскага арыстакрата. Бранд расказвае нам, што ў час сваіх падарожжаў ён наведаў месца, якое называецца Драфн або Дропн (у двух варыяントах па-рознаму), дзе Торнвальду, сыну Кодрана, “Хрыстос дараваў спакой” і дзе цела Кодрана пахавалі ў царкве Яна Хрысціцеля. Празаічная Хрысцінсага расказвае нам, як Торнвальд, які адыграў галоўную ролю ў падзеях, што прывялі да хрысціянізацыі Ісландыі, у годзе “М” (г.зн. у 1000), адправіўся ў паломніцтва ў Іерусалім, а на шляху назад памёр і быў пахаваны ў месцы Драфні, якое “побач з Палтэскіяй”. Палтэскія — гэта, несумненна, Полацк: скандынаўвы мелі вялікія цяжкасці з перадачай славянскіх назваў.

Версія Сагі святога Олафа значна больш дакладная. Калі з Хрысцінсагі вынікае, што Торнвальд проста праходзіў праз Полацк, то Сага святога Олафа сведчыць: “Царква Яна Хрысціцеля” — манастыр, які Торнвальд заснаваў на свае сродкі і дзе ён пасля смерці быў абвешчаны святым-заснавальнікам. Два варыяnty не дужа супярэччаць адзін аднаму, але тым не менш на адрозненні варта глянучь больш уважліва.

Не дзіва, што ў абедзвюх версіях прыведзены верш Бранда. Старанародычная паэзія засноўвалася на вельмі складанай сістэме алітэрацый, рыфмаў, паўрыфмаў, так што напісаны аднойчы верш было практычна немагчыма змяніць так, каб гэтыя змены не сталі адразу відавочнымі. Так што, як адзначаў найвязлікшы сагапісальнік Сноры Стурласон, вершы, напісаныя ў гонар каралёў або князёў, даюць вельмі важныя гістарычныя звесткі, і хоць гэта справа аўтара — ухваляць або ганіць князя, гаварыць абсалютную праўду ці не, — вершы пераходзілі да наступных пакаленняў нязменнымі. Вершаваныя цытаты ў сагах сталі традыцый — нават адносна слабыя, накшталт Брандавага верша.

Але вернемся да Сянкоўскага. Няма нічога дзіўнага, што для друку ў “Бібліотеке для чтения” ён выбраў менавіта Сагу пра Эймунда. Бо нават тыя вучоныя, якія ўпэўнена называюць Сянкоўскага вучоным рускім або польскім,

вымушаны прызнаць, што ён быў сынам маці-напаўбеларускі і беларуса бацькі, а княства Полацкае вельмі часта фігуруе ў тэксце гэтай сагі.

Калі сказаць коратка, сюжэт сагі наступны. Эймунд, сын Грынга, з нарвежскай шляхты, воліяй лёсу адпраўляеца на пошуку шчасця за мора. Пачуўшы, што “кароль Вальдэмар” з kraю “Гардарыкі” (г.зн. Русі) памёр і што яго сыны змагаюцца за ўладу, Эймунд з дружынай нарвежскіх і ісландскіх вояў пайшоў у Гардарыкі і стаў на службу князю “Ярызлайфу” — Яраславу Мудраму. Яны ўзялі ўдзел у вайне супраць яго брата “Бурызлайфа” — гэтае імя па шэрагу прычын народычныя крыніцы ўжываюць не толькі ў дачыненні да Баляслава Харобрага Польскага, але і да яго зяця Святаполка. Эймунд і яго дружына праследавалі і забілі Бурызлайфа. (Летапісы Русі, нагадаем, пакідаюць смерць Святаполка загадковай, надаючы ёй рысы “гневу Гасподняга”, — цалкам зразумелая самацензура з боку летапісца.) Яраслаў тым не менш не змог заплаціць сваім скандынаўскім памагатым (здаецца, яму хранічна не хапала грошай да сярэдзіны 1030-х гадоў, але гэта ўжо іншая, таксама звязаная з сагамі, гісторыя). У выніку Эймунд змяніў свае сімпатіі на карысць Яраслававага “брата” — а фактычна пляменніка — Брачыслава Полацкага, чыё імя аўтар сагі падае як “Вартылаф”. Паміж гэтымі князямі пачынаецца вайна, але ўрэшце яна вырашаецца пры ўдзеле шведскай жонкі Яраслава, Інгігерд, якая адыгравала вялікую ролю ў мірных перамовах. Гардарыкі падзяліліся на тры часткі паміж Ярызлайфам, Вартылафам і Эймундам, прычым Эймунд стаў валадаром Полацка. З пункту гледжання славянскіх крыніц гэта не можа быць праўдай: ні адзін летапіс не фіксуе ніводнага полацкага князя па імені Эймунд. Аднак зусім невялікая змена знакаў прыпынку ў ісландскім тэксце прыводзіць сагу ў адпаведнасць з летапісам: Яраслаў займае Ноўгарад і Кіеў, а Брачыслаў — Полацк. З другога боку, Эймунд сапраўды нейкі час заставаўся ў Полацку, але не як князь, а як кіраўнік Брачыслававага войска, таму пасля вяртання на Поўнач пра яго гаварылі як пра “кіраўніка” ў Полацку. Зрэшты, паказальна, што сага падкрэслівае: Эймунд у хуткім часе памёр, не пакінуўшы сына — г.зн. ягонае “праўленне”, як бы мы яго не інтэрпрэтавалі, не дало новай дынастыі.

Але пошук усіх тлумачэнняў сведчыць, што, па нашым меркаванні, сага ўвогуле засноўваецца на праўдзе. Доля гэтай праўды — тэма для навуковых дыскусій. Тыя, хто імкнецца мінімізаваць праўдзівасць асобных месцаў сагі, спасылаюцца на фальклорныя матывы. Але нават калі мы бачым познаныя фальклорныя паралелі, гэта яшчэ не значыць, што фальклор паўплываў на тэкст, а не наадварот — што герой карыстаўся фальклорнай традыцыяй. Так бывае часта. Возьмем сучасны прыклад: мы не ведаем, наколькі праўдзівая гісторыя пра Траянскага каня. Тым не менш Гамерава апісанне каня — драўлянай фігуры, у якой мог схавацца чалавек, натхніла адну з класічных “уцякацкіх” гісторый Другой сусветнай вайны — брытанскія ваеннопалонныя выкарыстоўвалі гімнастычнага “каня”, каб схаваць падкоп з лагера.

Другі аргумент супраць праўдзівасці Сагі пра Эймунда Грынгсана — той факт, што іншы Эймунд, Эймунд Олафсан, фігуруе ў іншай сазе (Сага пра Інгвара Вандроўніка). У ёй два скандынаўы, Інгвар і Эймунд, наведваюць двор Яраслава і Інгігерда і ідуць далей на ўсход, у цяперашнюю Расію, дзе ім сустракаюцца ўсякага роду дзівосы — амазонкі, казачныя жывёлы, горад, абнесены дзіўнай сцяной з чыстага белага мармуру. Такія вучоныя, як Герман Палсан (шэсць гадоў таму ён апублікаваў англійскі пераклад абедзвюх сагаў у адным зборніку) даводзяць, што абедзве гісторыі, па сутнасці, з'яўляюцца варыянтамі адной тэмы. А паколькі версія пра Інгвара і Эймунда Олафсана — чыстая літаратура, дык і Сага пра Эймунда Грынгсана павінна быць выдуманай.

Але я не могу пагадзіцца з гэтым абсолютна. Ісландцы да сёняшняня гада застаюцца адзінай нацыяй у Еўропе, якая не мае афіцыйных прозвішчаў. Яны вельмі добра ведалі і ведаюць сваю генеалогію. Недакладнасці, якія часам сустракаюцца ў сагах, можна вытлумачыць, засноўваючыся на іншых крыніцах. Як бачым, Сага пра Эймунда робіць Вартылайфа Полацкага сынам, а не ўнукам Вальдэмара Кіеўскага. Але гэта асаблівы выпадак — бацька Брачыслава хутка памёр, а ён сам браў удзел у барацьбе за ўладу з сваімі дзядзькамі. (Можна парападобна, да прыкладу, пачатак Кнігі Макавеяў, дзе гаворка ідзе пра “сыноў” Аляксандра Вялікага, якія развалілі імперыю, хоць у сапраўднасці той пакінуў толькі адно ненароджанае дзіця, загубілі каралеўства яго генералы.)

Старажытныя скандынаўы добра ведалі “б’ярмінцаў”, не раз ваявалі з імі (Б’ярма — басейн Паўночнай Дзвіны). Гэта быў дзікі край — зусім не “каралеўства гарадоў”. Яны былі вельмі зацікаўлены ў паўднёвых і ўсходніх землях, якія адкрывалі шлях у Азію па Волзе і Каспіі. Але гэта быў для іх нязнаны свет, *terra incognita*, дзе, прынамсі ва ўяўленні падарожнікаў, можна было сустрэць усе віды цудаў. І Полацк, або Палтэскую з Хрысцінага, можна парападобна з Ёркам у Англіі, які пад назіў Ёрвіка быў цесна звязаны з скандынаўскай прыгодніцкай традыцыяй і пэўны час знаходзіўся пад уладай скандынаў. І сёння ўсё гэта дае не толькі матэрыял для сур’ёзных навуковых даследаванняў, але таксама прываблівае турыстаў.

Зора Кіпель (Нью Ёрк)

Беларуская перакладная літаратура XV—XVI стст. як мост паміж Усходам і Захадам

Важнасць беларускай перакладной літаратуры XV—XVI стст. велізарная ў агульным літаратурным працэсе ўсходняга славянства. На вялікі жаль, перакладной літаратуры таго пэрыяду пакідалася мала мейсца ў літаратурных досьледах XIX ст. Тым больш роля беларускай літаратуры альбо зусім ігнаравалася, альбо была гэтак замаскаваная заблыташай тэрміналёгіяй (“се-

веро-западная”, “юго-западная”, “літоўска-руская”, “польска-руская”, найчастей — “русская” і толькі зрэдку з’яўлялася беларускае “наречие”), што літаратураведы праста абыходзілі гэтае пытаньне, ці, у лепшым выпадку, успаміналі мімаходзь.

Дазвольце тут зрабіць невялікую зацемку, што да тэрміну “рускі”, які ўвёў найбольш канфузу ў беларускай гісторыі ды літаратуры, у XV–XVI стст. у Маскоўшчыне пісьмовая літаратурная мова ніколі не называлася “рускай” — тэрмін гэты стасаваўся да літаратуры беларускай і ўкраінскай.

У пачатку XX ст., калі беларускія навукоўцы началі цікавіцца гісторыяй беларускай літаратуры як цэласцю — перакладной літаратурны пэрывяду XV–XVI стст. аддалася належная вартасць. Аднак уплыў яе на разъвіцьцё іншых усходне-славянскіх літаратураў яшчэ і да цяпер мала падкрэсліваецца.

Росквіт беларускай літаратуры канца XV – пачатку XVI стст., калі выявілася зацікаўленыне сьвецкай тэматыкай, быў безумоўна пад уплывам заходне-эўрапейскай культуры, праз пасярэдніцтва заходне-славянскай. Уплыў Захаду й заходняга Рэнэсансу ў Беларусі выявіўся пераважна ў tym, што заквітнела літаратура на роднай мове — лаціна і царкоўна-славяншчына ўступіла месца беларускай мове. У заходніх славянаў, чэхаў і палякаў, гэты працэс пачаўся раней: у XV ст. — у Чэхіі, а хутка затым і ў Польшчы пачала разъвівацца літаратура на нацыянальных мовах, што неўзабаве паўплывала і на Беларусь. Як трапна заўважыў праф. М. Янчук у сваёй кнізе “Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры” (Мн., 1922), “блізкае суседства з Польшчай, апрача пэўных нявыгодаў, мела і дадатныя рэзультаты для Беларусі. Польшча, якая знаходзілася ў вельмі блізкіх і цесных зносінах з Захадам яшчэ ў той час, калі ўсходняя славяншчына баялася яго як чумы, пачала вельмі рана пераймаць заходнюю культуру і асьвету... яна сталася пасярэднікам паміж намі й Захадам”.

Беларуская літаратура, у свою чаргу, сталася мастом, пасрэднікам паміж Захадам і Расіяй.

У XV ст. у Маскоўшчыне знаёмства з заходне-славянскай літаратурай яшчэ блізу не існавала. У XVI ст. яна лічылася “инострannой”, але паступова, праз пасрэдніцтва беларускай перакладной літаратуры, уплывы заходнія дасягнуць і маскоўскай кніжнасці і чытача.

Беларуская перакладная літаратура XV–XVII стст. была багатай і тэматычна разнастайнай — пакрывала амаль усе літаратурныя жанры: была і рэлігійная і псеўда-рэлігійная — як апокрыфы і жыцьці святых, геаграфічна-апісальная і гістарычная, і навукова-папулярная ды, што найцікавей, літаратура для здаймальнага чытаньня — навэлы, рыцарскія раманы, зборы алавяданьняў рознага зъместу. Усё гэта, зразумела, не магло не імпанаўаць кніжнікам у Расіі. Перакладалася гэтая літаратура пераважна беларусамі ці людзьмі бела-

рускага паходжаньня, што жылі ў Расіі. На пачатку XVII ст. у Маскве нават сфармавалася свайго роду карпарацыя перакладчыкаў беларусаў і ўкраінцаў, якія галоўным чынам перакладалі ўсялякія афіцыйныя дакументы, аднак рабілі і літаратурныя пераклады.

Шляхамі, якімі заходне-эўрапейская літаратура ішла ў Беларусь, ды зь Беларусі далей на Усход, і якія съведчаць пра шырыню і плённасць беларускіх літаратурных дачыненняў з іншымі літаратурамі, былі наступныя:

1. Праз Польшчу, як ужо зазначалася вышэй;
2. Праз Чехію — непасрэдна альбо праз пасрэдніцтва Польшчы;
3. Праз пасрэдніцтва паўдзённых славянаў, перадусім сэрбаў;
4. Праз гэбрейскую літаратуру.

Нярэдка тыя ці іншыя творы прыходзілі да нас зь некалькіх крыніцаў, а часам нават цяжка з пэўнасцю сказаць адкуль.

Я пастараюся коратка разгледзець творы беларускай перакладной літаратуры, якія такімі шляхамі прыйшли да нас з Захаду, засяроджваючыся толькі на тых, што ў сваю чаргу перайшли ад нас у Расію.

1. Непасрэдна з Польшчы да нас прыйшли: “Хроніка ўсяго съвету” Марціна Бельскага. Упершыню яна з'явілася на польскай мове ў 1554 г. У 1564 г. выйшла новае выданыне, зь якога і быў зроблены беларускі пераклад недзе паміж 1564—1572 гг. Расійскі пераклад Хронікі быў зроблены зь беларускага ў 1584 г. Між іншым, з гэтай хронікі ўсходнія славяне даведаліся і пра Амэрыку. Важна таксама заўважыць, што Хроніка Бельскага праз Беларусь трапіла і ў Сэрбію.

У 1582 г. з'явілася другая гістарычная кніга — “Хроніка Польская, Літоўская і Жамойцкая” Мацея Стрыйкоўскага, якая пакрывала землі Кіеўскія і Маскоўскія. Была яна таксама перакладзена зь беларускай мовы на расійскую.

“Жыцці Святых” (“Żywoty Świętych”) Пётры Скаргі ўпершыню былі надрукаваны ў Вільні ў 1579 г. Кніга была вельмі папулярная ў Беларусі — было некалькі перакладных съпіскаў XV і XVII стст. Праз беларускія пераклады дайшли да Расіі ў XVII ст.

“Гісторыя пра Атылу, караля Вугорскага” (“Vita Attilae”) мадзярскага гуманіста Нікалая Олага (Nicolas Olahus) — твор рэнэсанснай літаратуры на лацінскай мове. У 1574 г. перакладзены Цыпрыянам Базылікам на польскую мову і надрукаваны ў Кракаве. Беларускі пераклад быў ведамы ў рукапісе 1580 г., а пазней ведамы і ў Маскоўшчыне.

“Вялікае Зерцала” (“Spectrum Magnum”) уключае апавяданні на розныя тэмы, пераважна дыдактычнага характеру. На працягу стагодзьдзяў апавяданьні даваліся, і да XVI ст. колькасць іх вырасла да 2000. Лацінскі арыгінал гэтага зборніку быў выдадзены ў 1488 г. у Нідэрляндах. У 1677 г. перакладзены з польскага рукапіснага тэксту на расійскую мову выхадцам зь Беларусі.

“Мукі Хрыстовы” (“Passio Christi”) і “Аповесць аб трох Караблях” у Беларусі былі перакладзеныя у XV альбо ў пачатку XVI ст. з польскіх рукапісаў, якія ў

сваю чаргу зъяўляліся перакладамі лацінскіх тэкстаў, шырока распаўсяджа-
ных на Захадзе. “Муکі Хрыстовы” былі ў XVII–XVIII стст. ведамыя і вельмі
папулярныя ў Расіі — нават сярод старавераў (некаторыя выданыні друкаваліся
ў Супрасльі ў патаемных друкарнях старавераў).

“Траянская гісторыя” — рамана-сэрбскія паданыні пра Траянскую вайну,
што адлюстроўвалі распаўсяджаны сюжэт, былі ведамыя ў Беларусі ў XV ст.

Найбольшую ж папулярнасць, аднак, набыла ў нас перакладзеная ў кан-
цы XV — пачатку XVI ст. з лацінскай мовы праз пасрэдніцтва польскай, як
найчасцей уважаеца, а можа і чэскай “Гісторыя Траянская вайны” (“Historia
Destructionis Troiae”) сіцылійца Гвіда дэ Калумна (Guido de Columna). Ан-
тычны сюжэт гэтага твору меньш выразны — гэта ўжо больш рыцарскі раман.
Кнігі гэтыя перайшлі ад нас у Расію, бо ўпамінаюцца ўжо ў 1537 г., а ў
пачатку XVIII ст. былі надрукаваныя ў Москве — гэта была адна з першых
друкаваных гражданскай кнігай Пятроўскай пары.

Між іншым, варта зазначыць, што “Траянская Хроніка” Гвіда дэ Калумна
была першай друкаванай кнігай на чэскай мове (1468), таму чэскае
пасрэдніцтва тут зусім магчымае, але яшчэ з пэўнасцю не дасыльдаванае.

Аднай з самых цікавых і шырока распаўсяджаных кнігай зъяўляеца “Алекс-
андрыя”. У беларускай навуцы яна добра дасыльдаваная і апісаная праф. У.Ані-
чэнкам, і я доўга на ёй ня буду затрымоўвацца. Але трэба зазначыць, што
“Александрыя” прыходзіла ў Беларусь двумя шляхамі. Найперш, у XV ст. праз
Сэрбію — так званая сэрбская “Александрыя” і пазней праз польскі пера-
клад лацінскай вэрсіі (“Historia de Proeliis”). Было некалькі польскіх друкаван-
ых выданьняў (1550, 1611, 1701 і пазнейшыя). Праўдападобна, што
беларускі пераклады паўсталі з выданьня 1550 г., аднак аўтар беларускага
перакладу карыстаўся і другімі матар’яламі, бо рабіў некаторыя дабаўленні,
ці часам скароты. Ад нас гэтая вэрсія ў XVII ст. дайшла да Расіі. Тэксты сэрб-
ской “Александрыі” былі ведамыя ў Расіі з канца XV ст. Можна меркаваць,
што і яны дайшлі да Расіі праз беларуское пасрэдніцтва.

2. З Чэхіі літаратурныя ўплывы на Усход ішлі двумя шляхамі: адзін — ва-
кольным шляхам праз Польшчу, а другі непасрэдна ў Беларусь, а тады ўжо ў
Расію. Трэба зазначыць, што польская мова таго часу была вельмі падобнай
да чэскай, і беларускі перакладчык мог свабодна карыстацца абодвумя
тэкстамі.

Першым этапам непасрэднага ўспрыманьня пісьменных тэкстаў у
Беларусі быў XV і пачатак XVI ст. Да гэтага пэрыяду адносяцца “Таўдаль” і
“Аляксей, чалавек Божы”.

“Кнігу пра Таўдаля Рыцара” (“Viso Tundali”), перакладзеную ў XVI ст. з
лацінскага арыгіналу, важна адзначыць, хоць і сумнёўна, ці папала яна ад нас
у Москву. Адны аўтары прыпушчаюць, што так, але другія сцвярджа-
юць, што “Таўдаль” у Расію не дайшоў. Пра гэты твор хочацца ўспомніць з

другой прычыны, а менавіта таму, што ён у чэскім арыгінале не захаваўся, як на жаль, загінуў у пажары Другой сусьветнай вайны ў Варшаве і адзіны ведамы беларускі рукапіс, што ніколі ня быў цалкам выдадзены. Вось жа масты, якімі праходзяць творы з аднай мовы ў другую, з аднай краіны ў другую, бываюць часам канчальна спаленыя.

“Аляксей, чалавек Божы” (уключаны ў “*Legenda Aurea Jacobi a Voragine*”) — гэта легэнда, перакладзеная з лацінскага арыгіналу XIII–XIV стст.: ведамая ў чэскіх рукапісных зборніках XIV–XV стст. У Беларусь прыйшла ў XV–XVI стст. (некаторыя аўтары прыпушчаюць, што нават непасрэдна з лацінскіх тэкстаў), а ад нас — у Маскоўшчыну, дзе была пазней вельмі папулярная.

“Сказ аб Сыбільлі Прапорыцы” (“*Ogaccula Sibyllina*”) — апавяданне аб працоцах Сыбільлі пра прыход Хрыста і інш. апавяданьні, з лацінскага арыгінала ў XV ст. перакладзена на чэскую мову, а з чэскай у XV ст. — на беларускую. Захаваліся два чэскія сыпіскі, але наш, беларускі, хоць і вельмі блізкі, але ня зусім супадае зь імі. Дзеля гэтага ёсьць меркаваньне, што быў яшчэ нейкі тэкст, магчыма і прамежкавы польскі, якім карыстаўся наш перакладчык. Сыбільлі былі вельмі папулярныя і ў Речі Паспалітай у XVII ст. У 1673 г. зьявілася “Кніга о Сивіллах” Мікалая Спафарыя.

“Рымскія Дзеі” (“*Gesta Romanorum*”) — збор апавяданьняў XIII ст. з рымскай гісторыі (сярод іх — Апалён Тырскі). Да зборніку з гадамі дадаваліся розныя іншыя апавяданьні, і колькасць іх узрастала. У XV ст. зборнік быў перакладзены на чэскую мову, а ў XVI — на польскую. Польскі пераклад захаваў толькі 39 апавяданьняў. Расійскае выданьне 1681 г. праз пасрэдніцтва беларускага было кампіляцыяй польскага выданьня 1663 г., якое не захавалася, як не захаваўся і беларускі пасярэднік. Захаваўся, аднак, іншы беларускі тэкст перакладу “Рымскіх Дзеяў”, які ў 1688 г. рыхтаваўся да друку ў Магілёве, але быў надрукаваны амаль праз сто гадоў пасля, у 1877–1878 гг. у Пецярбургу і ведамы ў літаратуры як “рускі пераклад з беларусіцызмамі”.

“Апалён Тырскі” (“*Historia Apollonii Tyci*”), як ужо гаварылася вышэй, быў часткай “Рымскіх Дзеяў” (173 разьдзел у лацінскім зборніку). Гэтая сярэдневяковая перапрацоўка грэцкага апавяданьня, нягледзячы на антычны сюжэт, належыць да літаратуры рэнэсансу. У Беларусь прыйшла праз чэскі пераклад, а ад нас — у Речі Паспалітай.

3. З твораў, якія дайшлі праз сэрбскае пасрэдніцтва, важна адзначыць перадусім аповесць пра Баву “Гісторыя аб княжаці Гвідоне” (“*Bovo d'Antona*”). Першапачтовая крыніца — італьянскі рыцарскі раман, што ў XVI ст. дайшоў да Беларусі. Сэрбская вэрсія не захавалася. Ад нас раман перакінуўся ў Речі Паспалітай. У XVII ст. у расійскай вэрсіі ўключаюцца фальклёрныя лубачныя элементы з рускіх народных казак. У XVIII ст. ён быў надрукаваны і стаў адным з самых папулярных твораў у Речі Паспалітай.

“Гісторыя Варлаама і Іасафа” (“Barlam et Iosaphat”) мае доўгую і заблыта-ную гэнеалёгію. Арыгінал аповесьці ўсходні — пэрсідскі ці індускі. Былі ведамыя грэцкія і лацінскія вэрсіі. Да нас “Гісторыя” дайшла праз пайднёва-славянскае перакладніцтва, дзе была ведама ўжо ў XIV ст. Рукапісныя сьпісы, асобныя прычты, урыўкі былі ведамыя ў нас рана, але шырокая распаўсясюджањыне аповесьць набыла толькі ў XVII ст., калі “Гісторыя” інтэрпрэтуюцца як легэнда, нанава перакладзеная з дапамогай лацінскіх тэкстаў. Беларускі пераклад быў надрукаваны ў Күцейне ў 1637 г., а праз сорак зь лішкам гадоў, у 1681 г. — у Маскве, у рэдакцыі Сімёона Палацкага, які карыстаўся күцейненскім тэкстам. Съследам за нашым выданнем Сімёон падзяліў апо-весыць на разьдзелы і ўказаў зъмест кожнага зь іх (гэта ёсьць і ў лацінскіх тэкстах, але няма ў ранейшых сэрбскіх і славянскіх рукапісах).

Успамінаючы пра Сімёона Палацкага, творчасць якога ў Беларусі, дарэ-чы, выдатна дас্যледаваная Лолай Званаровай, важна таксама зазначыць, што барока ў яго чысьцейшай форме было прынесенае ў Расію ў XVII ст. якраз Сімёонам Палацкім.

4. Нарэшце, чацвёртым шляхам, праз гэбрыйскае перакладніцтва, да нас дайшлі творы астронамічныя, астралягічныя, філязофскія. Кнігі гэтых праз Беларусь і Ноўгарад былі перанесены і ў Маскоўшчыну, дзе набылі бірку “жыдоўствуючых” і былі забароненыя царкоўнымі ўладамі як кнігі “отре-ченныя”. Нягледзячы, аднак, на забароны, яны былі даволі папулярныя. Праў-да, у Маскве яны не перакладаліся, а толькі перапісаліся.

Найважнейшая тут была “Тайна Тайнаў” (“Sekreta Secretorum”), твор псеў-да-Арыстотэлеў, нібыта напісаны ім для Аляксандра Вялікага. Першапачатковая — арабскі філязофскі твор, які трактаваў харектэрныя асаблівасці чала-века. У XIII ст. быў перакладзены на лацінскую мову. Быў ведамы ў XV ст. і ў чэскім перакладзе. Беларускі тэкст перакладзены з гэбрыйскага арыгіналу, з дадатковым матар’ялам з твораў філёзафа Майманіда, арабскага лекара IX—X стст. Алразі ды грэцкага лекара Галена (II ст.); у наш тэкст уключаныя і мэдычныя і дыетычныя парады. З прыемнасцю, але разам з тым і з жалем, зазначаю, што гэта — адзіны з усіх успомненых у нашым аглядзе рукапісны твор, які знаходзіцца на тэрыторыі сучаснай Беларусі, у Нацыянальнай бібліятэцы ў Мінску. Астатнія ж рукапісы раскіданыя на ўсе бакі свету.

“Шастакрыл” — кніга астронамічнага характару, табліца месяцаў, разъ-дзеленая на шэсць частак-крылаў. Першапачаткова разлічаная для ўстанаў-лення Вялікадня, пазней ужывалася як кніга для варажбы. Аўтар яе, Імануэл-Бэн-Якаб, — італьянскі гэбрай. Наш пераклад, праўдападобна, быў зроблены з гэбрыйскага, бо ў тэксце шмат гэбраізмаў.

“Логіка” Майманіда-Аль-Газалі з гэбрыйска-арабскага арыгіналу ў XVI ст. была перакладзеная на беларускую мову. Пры гэтым у тэкст уводзілася шмат нэалігі-маў, каб ператлумачыць чытчу адцігненія, абстрактныя філязофскія паняцьці.

Шмат яшчэ твораў можна было б уключыць у гэты разгляд. Але я абмежавалася найбольш харктэрнымі, якія ад нас дайшлі ў Маскоўшчыну, ды найменш спрэчнымі, бо няварта нам ісъці па съядох неаб'ектыўных дасъледчыкаў і дапускаць новыя канфузы і кантравэрсіі. Нам важна засыгналізаць сваё ды вывучаць і адстойваць яго, бо нашая перакладная літаратура настолькі багатая і разнастайная, што змагла заніць прагрэсыўную ролю ў пераходзе аднай культуры ў другую — быць мастом паміж Захадам і Усходам.

На вялікі жаль (выбачайце за такія, можа, банальныя метафары), нашая перакладная літаратура сапраўды стала “мастом”, праз які хадзілі туды-сюды, пераносілі з аднаго мейсца ў другое. Ды многае заставалася на адным із другім баку маста, вельмі часта гублялася пры пераносе, — а на масыце нічога не засталося.

Прыйшоў час вярнуць нам нашу літаратурную спадчыну, у tym ліку і перакладную, на цвёрдую беларускую глебу і ў поўным складзе.

Люба Тарасюк (Мінск)

Беларуская паэзія пачатку XX ст. у кантэксле еўрапейскіх мастацкіх плынняў: Да пастаноўкі праблемы

У якасці галоўнага тэзіса можа тут прыдзецца вядомая думка М. Багдановіча з яго артыкула “Забыты шлях” (1915): “...За восем-дзесяць год свайго праўдзівага існавання наша паэзія прайшла ўсе шляхі, а пачасці і сцежкі, каторыя паэзія еўрапейская пратаптывала болей ста год [...] Сентыменталізм, рамантызм, рэалізм і натуралізм, урэсьце, мадэрнізм — усё гэтае, іншы раз нават у іх рожных кірунках, адбіла наша паэзія, праўда, найчасцей бегла, няпоўна, але ўсё ж ткі адбіла”¹.

Асноўныя напрамкі мастацкага развіцця пазначаны Багдановічам дастаткова выразна, і гэтае вызначэнне магло стаць перспектывай праграмай літаратуразнаўчага даследавання. Літаратурная крытыка 20-х гадоў (А. Бабарэка, М. Піятуховіч) звяртала ўвагу на эстэтычную праблематыку творчасці самога Багдановіча (пытаць пра адносіны паэта да літаратуры дэканансу, імпрэсіянізму паэзіі Багдановіча). На жаль, сама пастаноўка такіх праблем не ў забаве згубіла актуальнасць пад напорам сацыяльна-вульгарызатарскіх падыходаў.

І толькі ў заходнебеларускай Вільні Антон Навіна (Луцкевіч) надрукаваў у 1933 г. цікавую працу “Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі”, дзе даў такую характеристыку літаратурнаму руху пачатку стагоддзя: “Супрацоўніцтва ў “Нашай Ніве”, слушаючы маладых аўтараў на грунце адраджэнскае іdealогіі, зусім не зацірала індывідуальных рысаў і ўласцівасцяў кожнага з іх і не вы-

¹ Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Мн., 1993. Т. 2. С. 287.

тварыла нейкага адзінага з фармальнага боку літаратурнага цячэння. І ў сям'і “Нашаніўцаў” дужа добра ўжываліся побач прадстаўнікі народніцкага натурализму і рамантызму, рацыяналізму і містыцызму, пралетарскай барацьбы і эстэтызму, канчаючы разнароднымі плынямі неарамантызму”².

У далейшым ужо толькі ў 60-я гады актуалізаваліся пытанні мастацкай адметнасці літаратурнага руху пачатку стагоддзя, але выключна ў рэчышчы эстэтычных антыномій рэалізму і рамантызму. Лепшыя здабыткі айчыннага літаратуразнаўства і звязаны найперш з вывучэннем беларускага рамантызму (працы Р.Бярозкіна, В.Каваленкі, У.Калесніка, У.Казбера, А.Лойкі, І.Навуменкі, М.Яроша, з маладзейшых — І.Багдановіч). Але праблема рамантызму ставілася і ставіцца амаль выключна ў дачыненні да паэзіі Янкі Купалы. Застаецца нерасправаванай гісторыя беларускага рамантызму, а таксама пытанні яго нацыянальнай спецыфікі. Без уліку гэтых праблем цяжка даць характеристыку літаратурнага руху пачатку XX ст.

Толькі адна паэзія Янкі Купалы як самая багатая і складаная эстэтычная з’ява пачатку стагоддзя вымагае аб’ёмнага і шматузроўневага аналізу з улікам нацыянальных паэтычных традыцый і ёўропейскага літаратурнага кантэксту. І менавіта ў дачыненні да Янкі Купалы паўстае пытанне пра характар беларускага рамантызму. М.Багдановіч пісаў: “Купала ўваскрашае сто год назад пахаваны рамантызм”³. Але ж не толькі “уваскрашае”, а творыць нібы нанава, з улікам новай гістарычна-літаратурнай сітуацыі і патрэб нацыянальна-культурнага адраджэння. Таму яго рамантызм нясе ў сабе адначасова “старыя” якасці класічнага рамантызму і элементы новага мастацкага мыслення, якое ўласцівася ў розных мастацкіх плынях, што аб’ядноўваюцца паняццямі “мадэрнізм” ці “неарамантызм”. У мастацкім досведзе Янкі Купалы сучасныя даследчыкі (П.Васючэнка, Вінц. Каваленка) вылучаюць праявы сімвалізму, падкрэсліваючы прытыхм, што “шмат якія вобразы, матывы, сюжэтныя лініі, выкананыя Купалам бяспрэчна ў сімвалічным ключы, часта запісваліся на рахунак рамантызму”⁴.

Сапраўды, мастацкая адметнасць паэзіі Янкі Купалы вымагае істотных уда-кладненняў да вядомых характеристык яго творчасці як сінтэзу рэалістычных і рамантычных тэндэнций. Значны плён у новым прачытанні купалаўскай спадчыны дае зварот да эстэтыкі сімвалізму як магутнейшай мастацкай плыні канца XIX – пачатку XX ст. у заходненеўропейскай і рускай літаратурах. Але генезіс гэтай з’явы ў паэзіі Янкі Купалы можа выводзіцца з рамантызму — з агульнай для гэтых плыняў канцептуальна-светапогляднай асновы, з стылявых тэндэн-

² Навіна А. Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі. Вільня, 1933. С. 9.

³ Багдановіч М. Зб. тв.: У 2 т. Мн., 1969. Т. 2. С. 500.

⁴ Васючэнка П. Драматургічная спадчына Янкі Купалы: Вопыт сучаснага прачытання. Мн., 1994. С. 11.

цый суб'ектыўна-ацэначнай экспрэсіўнасці, метафарычнай шматзначнасці і аса-
цыятыўнасці паэтычнага выказвання. Пра відавочную сувязь купалаўскага сімва-
лізму і славянскага рамантызму ўскосна сведчаць і цікавыя, нечаканыя назіранні
некаторых даследчыкаў. Да прыкладу, Вінцук Каваленка бачыць у вершы Янкі
Купалы “Паліліся мае слёзы...” ўплывы паэтыкі К.Бальмонта, хоць гэты купа-
лаўскі верш лічыцца наследаваннем лірычнага шэдэўра А.Міцкевіча⁵.

Акрэсліваючы сістэму мастацкіх каардынат паэзіі Янкі Купалы, варта, на
маю думку, не толькі вылучаць і размяжоўваць яе важнейшыя вектары (рамантызм і сімвалізм), але і шукаць іх сінтэз у мастацкім выніку творчасці.
Ёсць сэнс вярнуцца да паняцця “неарамантызм”. Тут мы маем на ўвазе не
столькі храналагічнае акрэсленне пэўнай мастацкай з’явы мінулай гісторыч-
на-літаратурнай эпохі ў новых культуралагічных умовах (у гэтым значэнні
тэрмін “неарамантызм” традыцыйна выкарыстоўваецца ва ўкраінскім літа-
ратурназнаўстве, — яшчэ Леся Украінка пісала пра “новарамантызм”), колькі
выяўленне новых эстэтычных якасцей літаратурнага працэсу, што належыць
да больш прынятага ў літаратуразнаўчай практицы тэрміну “мадэрнізм”.

Увогуле ж паняцце “мадэрнізм” звычайна распаўсюджваецца на пазнейшыя
мастацкія з’явы (сюды, як правіла, адносяцца экспрэсіянізм, футурызм, сюрреа-
лізм і некаторыя іншыя). Але ў творчай практицы нацыянальных літаратур, асаб-
ліва тых, дзе гісторычна-літаратурны працэс “выстроўваецца” непаслядоўна, з
пэўнымі прагаламі, ён сінанімічна замяшчае комплекс мастацкіх з’яў, якія пад-
падаюць пад вызначэнне неарамантычных. Звяртаючы увагу самастойнія, але
сэнсава сінанімічныя азначэнні, якія даюць аднатаўпным (ці наогул адным і тым
же) з’явам М.Багдановіч і А.Навіна: Багдановіч называе як адзін з мастацкіх кірун-
каў беларускай літаратуры мадэрнізм, А.Навіна ж піша: неарамантызм.

Універсальны спосаб апісання новых мастацкіх з’яў мяжы стагоддзяў пра-
панае калектыў аўтараў сучаснага даследавання па літаратуры Маладой
Польшчы⁶. Там адзначаецца варыянтнасць тэрміналогіі, якая можа быць пры-
датнай для харкторыстыкі тагачаснага літаратурнага працэсу. У залежнасці
ад сэнсавай дамінанты могуць выкарыстоўвацца, акрамя універсальнага аз-
начэння “Маладая Польшча”, што мае адносіны да самасвядомасці эпохі, так-
сама светапоглядныя харкторыстыкі (мадэрнізм, дэканэнтства), уласна мас-
тацтвазнаўчыя (сімвалізм, імпрэсіянізм, экспрэсіянізм) і
гісторычна-літаратурныя, звязаныя з гісторыяй “вяртання” традыцыі (неара-
мантызм). Такім чынам, у залежнасці ад светапогляднай і мастацкай трады-
цыі прапануеца выкарыстоўваць тэрміны “мадэрнізм” і “неарамантызм”,
напаўняючы іх больш канкрэтным, па-мастацку акрэсленым зместам (сімва-

⁵ Гл.: Каваленка Вінцук. Вяртанне да Купалы // Літ. і мастацтва. 1993. 22 студз.

⁶ Гл.: Kulczycka-Salon J., Maciejewska J., Makowiecki A.Z., Taborowski R. Młoda Polska. Warszawa, 1992.

лам і інш.). Такі падыход дае магчымасць “паразумець” купалаўскую традыцыю рамантызму з рысамі сімвалісцкай эстэтыкі ў адзіным уяўленні пра неарамантызм. Да гэтага мастацкага вопыту з перавагай імпрэсіяністычнасці вельмі блізкія К.Буйло і Ясакар (С.Плаўнік, больш вядомы як З.Бядуля).

Істотна ўзбагачае агульную характарыстыку мастацкіх плыняў сваёй эпохі М.Багдановіч. Па-першае, у яго мастацкай эвалюцыі амаль адсутнічае вектарпольскіх упłyvaў і традыцый, вельмі моцны ў творчасці Янкі Купалы. І значна большая вага надаецца мастацкаму вопыту тагачасных рускіх пісьменнікаў, перадусім В.Брусава, К.Бальмонта (у Янкі Купалы — Л.Андрэева, А.Блока). “Заходні” вектар тагачасных літаратурных упłyvaў пазначаны ў творчасці М.Багдановіча паэзіяй французскіх сімвалістаў (імпрэсіяністаў), асабліва П.Верлена.

Па-другое, мастацкае асэнсаванне сучасных яму іншанациональных літаратурных з’яў адбываецца ў творчасці М.Багдановіча па-за сувяззю з рамантызмам, прыхільнікам якога ён не быў, што пацвярдждаеца і яго літаратурна-крытычнымі працамі. Паводле аналізу М.Мушынскага, літаратуразнаўчыя погляды М.Багдановіча адпавядалі метадалогіі і практицы культурна-гісторычнай школы, якая недаацэньвала рамантычныя “формы адлюстравання”⁷.

Такім чынам, увага М.Багдановіча-паэта да т.зв. нерэалістычных плыняў мастацтва (у яго ўласнай паэтычнай творчасці гэта сімвалізм, імпрэсіянізм, акмеізм) магла мець іншую, чым у Янкі Купалы, аснову. Яна была найперш вынікам рацыянальнай установкі на мастацкі універсалізм, які культиваваў Багдановіч сваім “Вянком”. Пэўныя праявы сімвалісцкай эстэтыкі ў яго творчасці спалучаюцца не з класічным рамантызмам, а, хутчэй, з класіцызмам (своеасаблівай неакласікай, як у позніага В.Брусава), а таксама з антычнай і рэнесанснай эстэтыкай.

З творчай практикі буйнейшых мастакоў слова Беларусі пачатку XX ст., калі выпрацоўваўся класічны фонд нацыянальнай літаратуры, вынікае, што проблема мастацкіх плыняў, вядомых єўрапейскай эстэтыцы, палягае не столькі ў іх недавыяўленасці ці неакрэсленасці, колькі ў нацыянальнай адметнасці формаў іх узаемадзеяння, узаемадапаўнення і нават сінтэзу.

Аляксей Каўка (Масква)

“Усход” і “Захад” у мастацкім светабачанні Янкі Купалы

У кожнага народа, як і ў асобнага чалавека, — свой непаўторны лёс. Адметнасць беларускага лёсу, Беларускага Шляху — у замаруджанасці, незавершанасці нацыянальнатворчага працэсу і, як вынік, — у нікласці самасцвяр-

⁷ Мушынскі М.І. Навуковая і літаратурна-крытычная спадчына М.Багдановіча // Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Т. 2. С. 447.

джалльных, волевыяўленчых якасцей беларускай супольнасці. Драматычная, з трагікамічным адценнем дылема паміж тэрыторыяй і нацыяй, насельніцтвам і народам, ускраінай і краінай, тутэйшасцю і нацыянальнасцю гэтак жа востра, як і на пачатку ХХ ст., на зыходзе яго працінае разум і сэрца ледзь не кожнага свядомага беларуса. І сучасны паэт-пачатковец лішні раз прыгадаў нам пра надзённасць Купалавага пытання (“А хто там ідзе?...”): “Згорбленая бабулька-Доля безнадзейна блукае на мяжы Рассеі і Польшчы. / Дзе тая краіна, што шукала шчасця? / Дзе той народ, які абвясціў, што ідзе?”¹ Гэтая ж праблема кволасці беларускага “я”, няпэўнасці нацыянальна-палітычнага і духоўнага самавызначэння і самасцярджэння жыхароў “прамежкавай” (паміж Усходам і Захадам) краіны апошнім часам не сыходзіць з праграм навуковых канферэнцый, з старонак манаграфічных і публіцыстычных прац, не кажучы пра надзвычайна павышаны патрыятычны неспакой беларускага мастацтва слова. На фоне разняволенай грамадска-творчай думкі адвечны дэфіцит Беларушчыны ў Беларусі — ці не найвастрэйшы з усіх іншых нястач — не здаецца нам неадольным. Здабыванне ўласнай Бацькаўшчыны, шлях беларуса да Беларусі — якім не быў бы ён цярністым, задоўжаным — завершыцца гістарычнай перамогай. А значыць, і Беларушчына ў Беларусі — разняволеная нацыянальнае жыццё ва ўсёй паўночнай (мова, культура, палітыка, эканоміка, увесь грамадскі лад) — з традыцыйна напружанага, змагарнага стану “віхуры і націску”, “мужнасці і геройства” набудзе ўрэшце натуральны, унармаваны характар. А постканцэнтрацыйны абшар на геаграфічным стыку ўсходнееврапейскага Усходу і Захаду, знаны ў свеце, ад нядаўнага, пад фармальнай назовай Рэспубліка Беларусь, пачне прывабліваць тоеснасцю нацыянальнага аблічча, адэкватным саманазве спосабам і стылем быцця.

На карысць аптымістычнага зыходу ў беларускім, скрэзъ яшчэ адкрытым пытанні сведчаць этнічная жыццёустойлівасць беларусаў, загартаваная ў шматвяковым процістаянні асімілятарскаму націску суседніх польскага і, асабліва, рускага этнасаў². Сведчыць немалы крытычны досвед, назапашаны ў беларускім вызвольным Слове, а найперш у класічнай спадчыне наших пісьменнікаў, Янкі Купалы ў прыватнасці.

¹ Пракаповіч І. Дзе тая краіна? // Літ. і мастацтва. 1993. 9 крас.

² У Старчанка, выказываючы цікавыя, даволі пераканаўчыя заўвагі адносна стратных вынікаў працяглай, мэтанакіраванай асіміляцыйнай палітыкі ў Беларусі (дэфармация нацыянальнай свядомасці, моўны нігілізм, прымітыўнае перайманне чужаземнай культуры і г.д.), tym не менш фармулое аптымістычныя вывад аўтары нацыянальной устойлівасці генетычных рысаў у нацыянальным характары беларусаў: “Нават забыўшыся на беларускую мову, не ведаючы гісторыі свайго народа, беларус паводзіць сябе менавіта як беларус. Гэта малазаўажна ў зрусліваваным беларускім культурным асяроддзі, але калі беларус трапляе ў сапраўды рускае культурнае асяроддзе за межамі сваёй Бацькаўшчыны, ён лёгка пераконваецца ў сваёй адметнасці” (Старчанка У. Мадэль нацыянальнай культуры. Гомель, 1994. С. 7-8).

Агульна кажучы, праблема “Усходу” і “Захаду” — пастаніны, адзін з вядучых матываў гісторыка-філософскай рэфлексіі, маствацкай фантазіі паэта, прыкметная тыпалагічная рыса Купалавай адраджэнцкай легенды, Купалавага вызваленчага нацыяналізму, што пасля доўгіх гадоў маны і знявагі, праз уз’юшаны супраціў далакопаў беларушчыны ўсё ж зноў прамаўляе да слыху і сумлення беларускага чалавека. З гледзішча той жа самай праблемы асэнсоўваеца ім гістарычны, па большасці драматычны шлях краіны, абумоўлены ў многім яе прамежкавым геацывілізацыйным становішчам, канкрэтна — паміж “праваслаўнай” Расіяй і “каталіцкай” Польшчай, у проціборстве і ўзаемадзеянні з якімі Беларусь на працягу стагоддзяў мусіла бараніць сваю этнакультурную індывідуальнасць, уласнае права на суб'ектна дзейсную ролю ў гісторычным працэсе.

Вораг польскі і рускі
Шчыра множкы курганы, —
Не было Беларусі.
Толькі быў “Край забраны”.
Расіяне, палякі
Ды французы і шведы
Беларускай крывёю
Палівалі край гэты.

*Летапіснае. 1928*³

Вельмі паказальнае, для Купалавай паэтыкі наогул харктэрнае сэнсаварытмічнае сугучча вобразных паняццяў “курганы” — “забраны”, дзе ландшафтна-сімвалічнае, “курганнае” ўвасабленне роднага краю накладваеца на яго пад’ярэмны “скурганены” стан. Але гэта — знешняя, панарамна разгорнутая карціна Беларускага Лёсу, за покрываем якой кіпяць роспаччу і пратэстам патаемныя глыбіні знявечанай ды ўсё ж нескаронай Беларускай натуры:

Годзе заходніяй ці ўсходніяй культуры!
Для беларуса цана ім адна.
Усе вы, панове, аднакай натуры:
З сэрца чужога кроў ссалі б да дна.
Вашу карысць нам і ваши паслугі
Добра ўжо скеміў таптаны народ,
Добра вядомы і путы, і пугі,
Песціў якімі ваш заход і ўсход.

Годзе! .. 1912 (216)

Дзёрзкі, не пазбаўлены пэўнага эпатажу паэтычны выклік сумежным краінам Беларусі паўстае ў якасці своеасаблівага маствацкага сінтэзу адносна

³ Купала Я. Жыве Беларусь: Вершы, артыкулы / Склад. В. Рагойша. Мн., 1993. С. 428 (далей спасылкі на гэтае выданне ў тэксле, у дужках — нумар старонкі).

ролі “Захаду” і “Усходу”, а дакладней — фактычных наступстваў панавання ў краі іншаземшчыны, пры якім сістэма культурнага ўзаемадзеяння падмяніяеца і падмінаеца сістэмай ушчамлення і выцяснення культуры карэнай, беларускай, палітыкай асіміляцыйнага абалваньвання абарыгенаў. Купала наўрад ці перабольшваў. Якуб Колас у аналагічным пытанні выказаўся не менш “нелицеприятно” (“З двух бакоў айцы дубінай заганялі нас у рай”). Як і Ігнат Абдзіраловіч (І.Канчэўскі) — у сваім філасофічным абагульенні той жа самай праблемы: “Уплыви Захаду і Усходу ў перакручаных... часам карыкатурных выразах круцілі і гвалцілі душу беларуса, толькі прымушаючы яго ўбачыць, што ў чужой скуры заўсёды дрэнна, што трэба вытварыць нешта сваё, роднае, блізкае, арганічнае”⁴. Пэўна ж і Купалава паэтычная апазіцыя прадыктавана ў дадзеным выпадку не самім фактам, але дэфармаванай, “перакручанай” прысутнасцю іншаземных культур у Беларусі, іхнім місіянерствам, спрэчным з ідэяй самацэннасці кожнай нацыянальнай культуры, духоўнай дасканаласці, генетычна закладзенай у кожным народзе. Спусташальная наступстваў гэтага місіянерства на беларускім абшары, падмацаванага старымперскім “Divide et impera”, занадта білі ў вочы, ранілі свядомасць ці не кожнага душою не атлусцелага грамадзяніна, каб не заўважыць іх, не назваць дакладным іменем:

Што вы прынеслі? Што? .. Загляньце
Да беларуса сумных хат ...
З тых самых лык пляце ён лапці,
Якія плёў сто год назад.

Апекунам. 1909 (104)

“Лапцюжная” Беларусь у выяўленчай сістэме Купалы — гэта не толькі, не столькі нават метафарычнае ўвасабленне ейнага сацыяльнага заняды. Перад чытачом — не проста алегарычны вобраз, але мастацкая сімволіка надзвіва ёмістай грамадска-гістарычнай і філософскай насычанасці, якая не толькі засяроджвае чытацку ўвагу на тых ці іншых рэаліях, але яшчэ больш засцерагае па-прапорчаму суродзічаў ад духоўнага паярэмлення — “лапцюжніцтва” (“абуванне ў лапці”) і жабрацтва, — варушачы і падкрэсліваючы больш агульную ідэю нацыянальнай тоеснасці, годнасці чалавека.

Такім самым, падкрэслена сімвалічным назвай і зместам успрымаеца і верш “Хаўруsnікам” (1913), зrodжаны з колішніяй канкрэтнае практикі асімілятарства ў Беларусі польскага і рускага друку (газеты “Gazeta codzienna”, “Віленский вестник”), аднак, як можна заўважыць, насычаны невычэрпным сэнсам адносна Беларускай ідэі як ідэі самавызначэння і самарэалізацыі народа пры пастаянным асіміляцыйным націску звонку:

⁴ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзвіны беларускага съветапогляду. Мн., 1993. С. 11.

“Gazeta” бармоча:
“Нех бэндзе ён ляхам”.
А “Вестник” — пусть лучше
Московским прет шляхом.

Спрачаліся доўга,
Як край наш раскрасці,
Дый спеліся ўрэшце:
Парваць на дзве часці.

Адна часць Варшаве
Лізаць ногі будзе,
Маскве хай другая
Нясе свае грудзі.

Забыліся толькі
Хаўрускія ночы
Спытаць беларуса,
Чым сам ён быць хоча.

(231–232)

З усяго вышэйсказанага напрошваецца агульная выснова. Сустрэча, узаемадзеянне, а больш дакладна — процідзеянне Усходу і Захаду на беларускіх землях абярнулася для іх трагікамічным, бязглуздым (“дурным”) сінтэзам: палітычнай смерцю, культурным заняпадам, дэфармацыяй нацыянальнай свядомасці беларуса. Мастацкі аналіз недарэчнага, пад “чужацкай апекай” памірання Беларушчыны ў Беларусі здзейснены Купалам праз пераважна “малыя” жанравыя формы (лірычны верш, эпіграма, байка, памфлет), на мінімальнай, звычайна паэтычнай, “плошчы”. Аднак жа высокі энергійны зарад і адпаведнуюю выбуховую сілу нясуць у сабе вобразы і думкі, што стартуюць з невялічкай мастацкай “пляцоўкі”. Падамо некалькі лапідарных, даволі праdstаўнічых вобразных абагульненняў, здатных, як здаецца, сілай Мастацкай Праўды спаборнічаць з Праўдай гістарычнай навукі і, натуральна, стымуляваць беларускіх Карамзіных і Салаўёвых на стварэнне праўдзівай, паўнавартаснай гісторыі сваёй краіны.

Вось ён, “усходне-заходні” сінтэз у Беларусі ў Купалавай мастацкай рэдакцыі: “Сотні лет непрыяцелем-братаам прыбітая...” (“Беларушчына”, 1908); “Так спіш, так жывеш мімаходам / Мой край, як сцяпная магіла / З сваім незавідным народам, / З патухшай і славай і сілай” (“Мой край”, 1910); “Дзе ўжо лет сотні Москва і Варшава / Торг грубановы вядуць між сабой” (“Над Нёманам”, 1911–1912); “Працай жывяцца нашай прыблуднікі, / А мы толькі ўздыхаем і плачам” (“Не для нас...”, 1911–1912); “На батракоў здаліся ўнукі / На вольнай працьдзедаў зямлі, / Пайшлі ў няволю без прынукі, / Як па вяровачцы пайшлі” (“Гарыслава”, 1912); “Чужынцы запрэглі народ у прыгон, / А песню

аддалі на здзекі” / (“Казка аб песні”, 1905–1916); “Упаў народ, змарнеў народ, забыўся / Як Бацькаўшчыну, як яго завуць” (“Свайму народу”, 1918); “Не на пацеху дзееці даны / Матулі, што іх сцеражэ, / Усё адно сусед паганы / У плуг жалезны запражэ” (“Як цені...”, 1918); “І душыць кліч: “Ці доўга будзе нам заломам / Варшава панская і рабская⁵ Москва?!”” (“Наша гаспадарка”, 1918). І ўрэшце — штосьці істотнае пра беларускую, дужа хваленую сціпласць-талерантнасць: “Аграбленыя з гонару й кашулі, / З свайго прыпыну выгнаныя вон, / Мы дзякуем, што торбы апранулі / На нас ды з нашых нітак-валакон” (“Перад будучыній”, 1922).

Змрочным увасабленнем незайдроснага “заломнага” лёсу Беларусі паўстает з Купалавых старонак збріральны вобраз-сімвал “чужака” з мноствам сумежных вобразаў-іпастасяў: “апекуны”, “хаўруsnікі ноцы”, “свяякі-суседзі”, “блізкія і далёкія”, “непрыяцель-брат”, “чужынец-дзікун”, “сусед паганы”, “трутні, падкія на соты”, “ваш заход і ўсход” і г.д.

Адвартны бок чужацкага “медалю”, абсурдны працяг і завяршэнне іншаземнага панавання ў краіне звязаны з расплодненнем, засіллем у дэнацыяналізаваным беларускім грамадстве халопскай ідэалогіі і псіхалогіі, сервілістычнага рабалепства перад чужацкімі прыхамацямі. Гэтай жа акалічнасцю спароджаны не менш распаўсюджаны тып беларускага адшчапенца-перакіньчыка, таго самага нутранога халопа, у кім зацятая практика асімілятарства ледзь не дашчэнту выпетрыла і амярцвіла нацыянальныя кляйноты і імпульсы, учыніўшы з яго адданага “апалагета і панегірыста” (М.Грушэўскі) сваіх парабаціцеляў і, у хаўрусе з апошнімі, цынічнага глуміцеля беларушчыны: “Свае таргуюць і чужыя табой, няшчасны беларусе!” (“Апекунам”); “З ярэмнай збрыйшы стараны / Царыць чужынец, а ў паслугах / Хто? — Беларускія сыны!” (“Беларускія сыны”, 1919).

У адрас дамарослых, нацыянальна акалечаных валанцёраў чужацкіх інтарэсаў у родным краі скіравана востра публіцыстычнае, у біблейска-прытчавым стылі, слова пісьменніка, які ўзрушана і пераканаўча даводзіць сучаснікам і нашчадкам аб вячыстым, непадуладным аніякаму рэнегацтву ідэале Беларуса-Грамадзяніна — баразьбіта і гаранта свабоднай, незалежнай Бацькаўшчыны: “На беларускай зямлі было і цяпер ёсьць шмат фальшывых прарокаў, шмат рэнегацкіх душ, што за лыжку поснай поліўкі з чужой місіі запрадаюць сябе і свой народ у рабства чужынцам, але гэтага няма чаго баяцца... Будзем верыць, што і ў нас, беларусаў, прыдуць новыя людзі, новыя прарокі і будуць па-божаму над фальшывымі прарокамі і прадажнымі душамі суды судзіць, з пакалення ў пакаленне пракляццямі ўспамінаць [...] Перуновым голасам будзем гаварыць з суседзямі сваімі, бліскавічнымі літарамі будзем

⁵ “рабская” — так у першапублікацыі верша (газета “Звон”, 1919, № 26); у зборніку “Спадчына” (Менск, 1922; рэпринт, 1992) на месцы гэтага слова — шматкроп’е; у цытаваным зборніку “Жыве Беларусь!” — “царская”.

упісваць сваю гісторыю ў векавечную кнігу гісторыі народаў [...] Змагайся і стань вольным, Беларускі народ!” (“Прамова на 15-годдзі літаратурнай працы”, 1920) (352).

У кантэксце адмоўнага сінтэзу “Усход-Захад” нельга абысці ўвагай парадыжна-камічныя, на побытавым узроўні прайавы беларускай рэчаіннасці, выніклыя з вонкава прымітыўнага прыпадабнення мяццовага правінцыяла да “польскай” або “рускай” культуры. І тут на змену Купале-лірыку, публіцысту прыходзіць ці, правільней, таго і другога не менш бліскучага давяршае Купала-камедыёграф, насяляючы мастацкі абшар краіны каларытнымі фігурамі Адольфа Быкоўскага, Пустарэвіча (камедыя “Паўлінка”), Мікіты Зносака, Усходняга Вучонага, Заходняга Вучонага (трагіфарс “Тутэйшыя”) — увечненымі ў смехатворных эмблемах іхнія “культурнасці”: пустарэвічавым “бось-цо-да”, зноскавым “между прতчым”.

На эты раз, асабліва у “Тутэйшых”, бескампраміснаму мастацкаму суду падвергнута адна з самых вострых праблем беларускага нацыянальнага самапачуцця —так званая тутэйшасць. Яна — як праблема субкаланіяльнага або постімперскага ідэйна-бытавога хранатопу ў беларускім жыцці, канкрэтна — у разнавіднасці “значілойшчыны” — намі ўжо закраналася⁶. Гэтым разам хадзелася б толькі падкрэсліць сімвалічны, інакш — шматзначны, невычэрпны сэнс створанага Купалам трагіфарса і перадусім — прароча-засцярожлівае стаўленне драматурга да мімікрыстычных здольнасцей нашага Зносака-Знансіловіча, аднолькава гатовага, як памятаем, служыць ці прыслугоўваць і справе чарнасоценца Пурышкевіча, свайго ідэйнага бацькі, і, пры змене абставін, нават “беларускаму асэкарству”, паколькі, як цынічна ён заўважае, і пад беларускім сцягам “можна праводзіць у тутэйшую сярмяжную шацю ісцінныя прынцыпы аб ядынасці, непадзельнасці расейскай, между прতчым, імпэры” (Дз. IV, з’ява 2).

Сутнасць і пафас Купалавай думкі ў яе мастацка-вобразнай прайве зводзіцца, рэзюмуючы, да наступнага.

1. Успрыманне “Усходу” і “Захаду”, вузей — суседніх Расіі і Польшчы дэтэрмінавана харектарам і наступствамі іх уздзеяння на жыццёвыя лёсы Беларусі і Беларушчыны, уздзеяння ў агульным гістарычным балансе адмоўнага, з неаблічальными стратамі для беларускага нацыянальнага будаўніцтва.

2. Выйсце — ва ўрухаменні ўласных дзеяцвальных рэсурсаў: беларускай палітыкі, культуры, нацыянальнай гіднасці і самапавагі і, у першую чаргу, самастойнай, незалежнай беларускай дзяржавы — “калі не хочам згінуць, калі не хочам быць вечнымі рабамі” (“Больш самачыннасці”, 1919 (291)).

3. Дэфармацыя “заходняй” і “ўсходняй” культур на беларускім абсягу не засланіла ад Купалавых вачэй найлепшых гуманістычных традыцый Захаду і

⁶ Гл.: Каўка А. Драма асобы —драма ідэі: Пра паэтычны лёс Янкі Купалы // Полымя. 1994. № 9. С. 213–215.

Усходу, іхняга духоўнага ўзаемапранікнення, адбытага не ў апошнюю чаргу за пасрэдніцтвам таксама Беларусі, старабеларускай культуры.

Уся справа палягае ў тым, каб знешнія ўплывы не прыніжалі, не прышчамлялі, а стымулявалі развіццё, узбагачэнне культуры айчыннай. Яскравы доказ таму — асабісты творчы вопыт Янкі Купалы, які ўзорна спалучыў Беларускае Адраджэнцкае Слова, беларускую самабытнасць з рускай рэалістичнай літаратурнай школай (Пушкін, Някрасаў), украінскай і польскай вызваленчай рамантыкай (Шаўчонка, Міцкевіч), заходнееврапейскім сімвалізмам (Пішыбышэўскі, Метэрлінк, Ібсен), узбагаціўшы беларускую культурную традыцыю, ад Скарыны і Гусоўскага пралеглою, — выйсці ў шырокі свет, застаючыся сабой.

Алена Ніякоўская (Наваполацк)

Вытокі мадэрнісцкай танальнасці ў творчасці Максіма Багдановіча

У 60-я гады XIX ст. у чарговы раз загінула “агульная ідя” беларускага народа. Але паўстаннне К.Каліноўскага, можна сказаць, дасягнула меты, якую маюць рэвалюцыі: яно змяніла настроі пэўных колаў грамадства, якія ўжо не моглі пагадзіцца з мінулым, хоць і не было выразнай перспектывы развіцця. Убачыўшы хісткасць напоўфеадальнай імперыі, яе іерархічнай структуры, грамадская думка пачынае разглядацца за “адзінкавым чалавекам”, г.зн. уставаюць праблемы буржуазнага развіцця асобы. Метад пазітывізму, “тэорыя арганічнай працы” ўжо не могуць адпавядаць гэтым патрабаванням. Пазітывізм у Беларусі не быў звязаны, як на Захадзе, з так званымі дакладнымі навукамі (з прычыны іх недастатковага развіцця). Праявіўшыся як даследчы метад у этнографіі і краязнаўстве, ён быў “растоплены” самім матэрыялам даследавання, паказаўшы сваю недастатковасць у тлумачэнні складаных духоўных з’яў. Можа, менавіта таму ў сям’і этнографа-пазітывіста Адама Багдановіча нарадзіўся і вырас сучасны творца, паэт экзістэнцыяльна-неарамантычнага напрамку??!

Страціўшы надзею на арганізаваны грамадскі рух, веру ва ўсемагутнасць навукі, інтэлігенцкія колы Беларусі шукалі іншых, больш трывалых вартасцей. Беларусь, нягледзячы на сваю ўжо стогадовую поўную залежнасць ад Расійскай імперыі, яшчэ да канца не парвала сваіх самастойных культурных сувязей з Захадам. У філософіі і мастацтве абвастраваецца ўвага да ўсіх спосабаў існавання чалавека, быццё якога абвяшчаецца адзінным магчымым відам быцця.

У народзінах еўрапейскага мадэрнізму Беларусь таксама адыграла сваю ролю.

Напярэдадні будучых сацыяльных зрухаў распаўсюджваюцца філасофска-этычныя тэорыі, блізкія да “філасофіі жыцця”. Чалавечай адзінцы давалася надзея ў барацьбе з жорсткай банальнасцю “ўключанага існавання”. Такая была філасофска-светапоглядная рэфлексія над наступствамі паўстання 1863 г. Новы лад души, якая свабодна шукае “звышвартасцей”, абвяшчалі таксама рускія філосафы-неахрысціяне Ул. Салаўёў, Мік. Бядзяеў, С. Булгакаў і інш., чия філасофія таксама мела прыхільнікаў у Беларусі.

Несумненна, мадэрнізм быў цесна звязаны з еўрапейскім рамантызмам.

Рамантызм у Беларусі — гэта перш за ўсё эпоха Адама Міцкевіча, творчасць якога Ч. Мілаш называе “дэкларацыяй індывидуалізму як рэвалюцыйнай сілы”¹. Пасля Міцкевіча Літва стала нечым накшталт “сядзібы муз”². Беларускі мадэрнізм шмат узяў з так званай школы крэсавага рамантызму, прадстаўніком якога быў, напрыклад, Ян Баршчэўскі.

Еўрапейская літаратура, у якую ўвайшоў М. Багдановіч, — гэта ўжо не дыдактыка, не маральна падтрымка слабых духам (як, напрыклад, у Ул. Сыракомлі), не “пісанне” і не “чытанне” жыцця, напісанага знаёмымі літарамі. Гэта эпоха паэтычна-пачуццёвага “пражывання”, “прагаворвання” часу. А Беларусь літаральна наканавана на мадэрнізм у мастацтве. Бо Беларусь — гэта чаканне і надзея, бясконцыя пошуку самавызначэння чалавека і грамадства. І гэта стала спосабам уключэння Беларусі ў новую культурна-мастацкую ситуацыю, што складалася ў Еўропе.

Багдановіча ў пачатку яго творчасці і рускіх сімвалісташтаб’ядноўвае перакананне (пачуццё?), што пад паверхнія будзённасці хаваецца нясхопная сутнасць быцця, прайвіць якую можа толькі мастацтва. Але няма ў Багдановіча “высакалобай” філасофскай паэзіі, пагардлівай крытыкі чалавечых слабасцей. Пачуццё паэта ўзнімаецца да Боскіх вышыняў, утвораючы неба, пад якім чалавек не можа быць нікчэмным (“Зорка Венера”). Гэта адчуванне, уласцівае еўрапейскай культуры пачуццяў, ідзе яшчэ ад куртуазнай паэзіі Сярэдневякоўя і нават ад біблейскай Найвышэйшай Песні.

Вялікі талент — вельмі шчодры, ён не супадае з межамі культуралагічна-філасофскіх тэзаў, мастацкімі дэкларацыямі і маніфестамі. М. Багдановіч як сапраўдны мадэрніст эксперыментуе з мовай, у яго — вытанчаная гульня, некананічнае абыходжанне з традыцыйнай паэтыкай. Часам гавораць, што беларуская мова ў Багдановіча — недасканалая, у ёй дужа многа русізмаў, не тыя націскі, ёсць слова, не ўласцівя нашай мове³. Але нават павярхонія назіранні дазваляюць заўважыць, што гэтыя “факты” — праіва нейкай іншай сутнасці. Багдановіч амаль побач ужывае формы “па-

¹ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej (do roku 1939). Kraków, 1993. S. 268.

² Тамсама. С. 270.

³ Гілевіч Н. Ты не згаснеш, ясная зараначка... // Багдановіч М. Вершы. Мн., 1967. С. 17.

цер” — “малітва” — “мадлітва”; “краска” — “кветка” — “цвяток”; “ціша” — “цишыня” — “цишына”; “паля” — “палі”; “дрэва” — “дзераўа”… Не, гэта — высокая гульня з кляйнотамі славяншчыны, гэта выпрабаванне магчымасцей слова.

Па-экзістэнцыялісцку захоплены М.Багдановіч праўдай міфа, запавету. Скрозь жыццёва-гістарычную, будзённую праўду ён ідзе да асноў быцця, да чалавека і яго прызначэння. Але паэт не рыхтую, як гэта робяць экзістэнцыялісты, трагічную супрэччу чалавека з лёсам. Не, ён шукае прыкмет “звышнавання” чалавека:

Вышаў з хаты. Ціха спіць надворак.
Наплывае радасць, з ёю — сум.
Не злічыць у небе ясных зорак,
Не злічыць у сэрцы светлых дум…⁴

Паэт звязаны з сваім родам, краінай і яе справай, глядзіць на свет праз бясконцасць жыцця: смерць — момант, уключаны ў кругабег памірання і ўваскрэсення (верш “Д.Д.Дзябольскому”). Духоўны пачатак М.Багдановіч знаходзіць і ў “дачалавечым” свеце, у прыродзе, стыхіях:

Цёмныя цені даўжэй у лагчыне,
Птушкі прыстаўшай маруднай палёт;
Сумна пльыве маладзік бледнасіні
У небе вячэрнім, зялёным, як лёд…⁵

Чалавечасце жыццё ў М.Багдановіча — з’ява касмічная. Але гэта не растапленне ў “дыянісійскім шаленстве” Ф.Ніцшэ, не інтынктыўныя, арганізменныя воклічы прыроды, што не ведае граху, — гэта радаснае спасціжэнне чалавекам свету і сябе ў свеце.

Ёсць думка, што Максім Багдановіч — гэта паэт, які, узросшы на расійскай глебе, адышоў ад сімвалізму з яго сакральнай звышпачуццёвасцю і прыйшоў да акмеізму, да яго “рэчыўнасці”. Прыклад — шырокая вядомы і часта цытаваны верш “Ліст да В.Ластоўскага”:

Сальеры — верны раб, каторы не схаваў
Свой талент у зямлю. Хай судны час настане, —
Спакойна музе ён і проста ў очы гляне.
І будзе за любоў да здольнасці сваёй
Апраўдан музашаю і ўласнаю душой.⁶

Пра тое ж гаворыць і зварот да скарабаў беларускай “сансырчнай” культуры, да яе “вобмацнага” хараства.

⁴ Багдановіч М. Вершы. Мн., 1976. С. 182.

⁵ Тамсама. С. 29.

⁶ Тамсама. С. 152–153.

М.Багдановіча не было сярод тых, хто абвясціў сябе прыхільнікамі акмеізму. Але акмеізм як літаратурная з'ява, вядома ж, шырэй за мастацкую “канфесійную належнасць”.

У сваім праграмным артыкуле “Раніца акмеізму” Восіп Мандэльштам пісаў пра тое, што “рухомыя аковы быцця” трэба навучыцца насыць “лягчай і свабодней”⁷. Гэтую “навуку” лёгкасці і свабоднасці мы бачым у Багдановіча.

Акмеізму ўласцівая ювелірная работа над словам, над вершам, зварот да старых, нават амаль забытых яго формаў (не толькі санет, але і тэрцына, трыялет, ронда, гекзаметр, пентаметр, актава і інш.). Так, гэта ўсё ёсьць у Багдановіча. У яго паэзіі — нешта ад паху сухіх пялёткаў ружы, істужак, колер якіх выпіты часам, нешта ад скураных кніжных вокладак, ладану і воску. Надзея на чысціню і неўміручасць.

У Багдановіча, як у расійскіх акмеістах, — стылізацыя, экзотыка, перамога Слова-Логаса. І акмеісцкае крэда “Мы не лятаем, мы толькі ўзнімаємся на тыя вежы, якія самі можам збудаваць”, — супадае з думкаю М.Багдановіча (гл. ужо цытаваны “Ліст да В.Ластоўскага”). Вытанчанае, цярплівае рамяство Багдановіч ставіць вышэй за імгненнную знаходку генія. У Багдановіча — перамога канструкцыі над матэрыялам, чалавека — над самотнасцю быцця.

І тут мы звяртаемся да вельмі складанай і цікавай з'явы. Мы падыходзім да загадкі беларускасці Максіма Багдановіча.

Як ужо гаварылася, акмеізм — гэта зварот да “чыстых” вытоку быцця, культуры, харства, да першасэнсай рэчаў і слоў. Вышэйшая сфера існавання слова — гэта споведзь і паэзія. І два віды паэзіі: традыцыйнае апісанне словам бачанага і “пражыванне” ў слове свету, пачуццяў, з’яў. Прастора гэтага пражывання ў рускіх акмеістах розная: у М.Гумілёва гэта экзатычная Афрыка, у М.Кузміна — мінуўшчына, у маладой А.Ахматавай — свет душы, “закаханай у каханне”.

Акмеізм патрабуе новай паэтычнай мовы, новых сродкаў выражэння, свежых і пластычных. Такім багаццем, “звышсродкам” творчасці стала для Багдановіча беларуская мова, гатовая да наваццяй, да эксперыменту, — мова, што ніколі не ведала “класічнага выхавання”.

“Паэтычнай прасторай” М.Багдановіча, яго “paradise lost”, мінуўшчынай, каханнем стала Беларусь. І ў адрозненне ад экзатычнай, трохі нерэальнай Афрыкі М.Гумілёва Беларусь ужо калісь была жыццём Багдановіча.

Легенду пра Багдановіча немагчыма пазбавіць высокасці. Таму я не баюся наблізіць яе (циякка!) да рацыяналнага разумення. У Багдановіча Беларусь, успамін аб першых гадах дзяцінства (усе — шчаслівия і неўміручыя!) былі спачатку “прачытаныя” па-акмеісцку. Але гэта была, гаворачы словамі Стэндalia, “першая крышталізацыя любові”…

І вось Багдановіч зноў у Беларусі. І тут ствараецца сітуацыя, калі не толькі мастацтва, але і само жыццё

⁷ Мандельштам О. Камень. Л., 1990. С. 189.

⁸ Тамсама. С. 190.

... взамен турусов и колёс
Не читки требует с актёра,
А полной гибели всерьёз.⁹

(Б.Пастэрнак)

Падтэкст і тэкст супалі! М.Багдановіч прыходзіць да новага маральна-псі-халагічнага зліцця з Беларуссю. Менавіта гэта вывела паэта на ўзоровень кас-мапалітычны, бо касмапалітызм прадугледжвае стан спасцігнутай нацыяналь-най культуры, нацыянальнай сутнасці¹⁰. У Беларусі Багдановіч фармуеуца як неарамантык. Неарамантызм, на маю думку, з'ява больш нацыянальна акрэсленая, чым іншыя мастацкія плыні гэтага часу.

Можна зразумець, што цягнула М.Багдановіча ў Беларусь. Беларусь была для Багдановіча згубленай маткай, нязнойдзенай нявестай — “браначкай”. Пекнай Дамай, прывабным “paradise lost” дзяцінства... Стала Айчынай, гле-бай, лёсам.

Перажываючы культурны, філасофскі, маральны крызіс, уся Еўропа была ў чаканні перамен. Але найбольш напруженым чаканне было там, дзе “звыш-сілы” гісторыі змагаліся за душу народа. Аб’яднаўшыся лёсам з Беларуссю, Багдановіч адчуў гэтую барацьбу як пакуты ўласнай душы... З ім адбылося нешта вельмі сучаснае.

У канцы XIX – пачатку XX ст., як ужо згадвалася, адчуваўся традыцыі, якія праз доўгі час звязвалі Беларусь з інтэлектуальным светам Заходняй Еў-ропы, — праз Польшчу. У Беларусі раней, чым у іншых рэгіёнах Расійскай імперыі, з'явілася патрабаванне на ідэі і творы, якія б дапамагалі выбрацца з пякельнага дэтэрмінізму быцця.

Можа, таму прыехаў Багдановіч у Беларусь — у край, дзе людзі ўвеселі сябе губляюць і зноў шукаюць, падсвядома адчуваючы сваю недастатковую суб’ектыўнасць перад ablіччам бясконцага свету, — каб пераадолець самот-насць — сваю і свайго народа?

У беларускіх мастацка-культурных колах падзяляліся мадэрнісцкія погля-ды, распаўсюджаныя ў Польшчы. Польшча, зрэшты, — наша бліжэйшая за-ходненеўрапейская суседка, разам з якой мы прайшлі спорны кавалак гісторыі. Не забывайма, што Беларусь у пачатку стагоддзя аднавіла свае спробы дабіцца дзяржаўнай самастойнасці, імкнулася да выканання канкрэтных нацыяналь-на-культурных задач. И Багдановіч знайшоў у Беларусі духоўны настрой, які адрозніваўся ад расійскага...

На маю думку, пэўны ўплыў на культурна-мастацкія настроі Беларусі канца XIX – пачатку XX ст. аказала польская неарамантычная літаратурная плынь (ці групоўка?) “Млода Польска”. У супрацьлегласць пазітывізму, які раіў даваць

⁹ Пастэрнак Б. Стихи. М., 1967. С. 197.

¹⁰ Гл.: Дубавец С. Тлумачэнне Сартра // Сартр Ж.-П. Мур. Мн., 1991. С. 8.

жыццё карысна-павучальным творам, насуперак марксізму, што адмоўна ставіўся да выключнай суб'ектнасці мастака, “Млода Польска” культивавала міф пра мастака, што мае контакт з невыражальнымі сутнасцямі быцця і дапамагае тым, каму дадзена ўбачыць толькі вонкавыя праявы гэтых сутнасцей.

Творчасць прыхільнікаў “Млодэй Польскі” і яе ініцыятараў (С.Пшыбышэўскага, З.Пшэсмыцкага і інш.) прыцягвала ўвагу шматлікіх літаратурна-мастацкіх колаў Еўропы, узмакніочы агульны мадэрнісцкі настрой пратэсту супраць самотнасці чалавека ў абсурдным свеце¹¹.

І тут яшчэ адна заўвага. Дарэмна мы будзем шукаць у літаратурнай спадчыне М.Багдановіча нейкіх канкрэтных паралелей з творчасцю дзеячаў “Млодэй Польскі”, водгукай на паасобныя “младапольскія” мастацка-літаратурныя з’явы. Гэтага няма, хоць М.Багдановіч быў сучаснікам “младапалалянаў” — паэтаў А.Лянге, В.Роліча-Лідэра, К.Тэтмаера, Л.Стафа, Б.Лесьмяна і інш.

Трагічныя наступствы паўстання 1863 г., рэвалюцыя 1905 г., вайна Расійскай імперыі з Японіяй, падзеі Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі, драматычныя змены ўзаемадзеяння палітычных сіл, знішчэнне насельніцтва, гаспадаркі, культурны занядаб — усё гэта не спрыяла развіццю літаратуры. Параўнаць беларускую культурна-мастацкую ситуацыю можна, бадай, з тым, што перажыла ў гэты час Польшча¹². Што датычыць упłyваў “Млодэй Польскі” на творчасць М.Багдановіча, маецца на ўвазе не наследаванне ці “настаўніцтва” — гутарка ідзе пра супольныя “зрухі” ў плане гісторычна-культурным.

М.Багдановіч з часу вяртання на Беларусь уключыўся ў іншую культурную сферу, якая заўсёды існавала, не зважаючи на палітычны падзеі і дзяржаўныя граніцы. Згадаем шырокія відомыя вобраз з паэм “Пан Тадэвуш” Адама Міцкевіча — таямнічы “матачнік” у нетрах Белавежскай пушчы, куды цягнеца ўсё жывое, каб або памерці, або аднавіцца, або вырашыць лёс. Менавіта з гэтымі прыцягальными аколіцамі звязвае А.Міцкевіч надзею на адраджэнне і Польшчы, і Літвы-Беларусі, а можа, — і іншых памежных краін...

Гаворачы пра паэтаў “Млодэй Польскі”, мы часцей за ўсё успамінаем Балляслава Лесьмяна і Леапольда Стафа. У агульных рысах зношнія факты далучэння М.Багдановіча, Б.Лесьмяна і Л.Стафа да нацыянальнай культуры супадаюць. І Лесьмян, і Страф (а таксама і некаторыя іншыя “младапалаляне”) правялі значную частку свайго жыцця на культурным “памежжы”. Б.Лесьмян (1877–1937) вучыўся ў Кіеве. Вершы пачаў пісаць па-польску і па-руску, друкуючыся ў рускіх часопісах. Паэзіі Леапольда Стафа ўласцівія ясныя барвы рэнесанснага гуманізму і адначасова — філасофская ідэя “пералому вякоў”, тэма

¹¹ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej. S. 403.

¹² Maciąg W. Nasz wiek XX: Przewodnie idee literatury polskiej 1918–1980. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992.

жыцця, “разумнейшага за разум”¹³. Па танальнасці гэтыя вершы вельмі блізкія творчасці М.Багдановіча:

Zmierzch, jak dzieciństwo, roztacza cuda,
Barwne muzyki miast myśli przedzie.
Nie ma pamięci i nie ma złudy.
Wszystko jest prawdą. I wszystko jest wszędzie...

Bo coś w szaleństwach jest młodości
Wśród lotu, wichru, skrzydeł szumu...¹⁴

Co jest mądrzejsze od mądrości
I rozumiejsze od rozumu...¹⁵

Баліслава Лесьмяна і Максіма Багдановіча аб’ядноўвае не толькі “інтэнсіўнасць” нацыянальнага пачуцця”¹⁶, але таксама і зворт да фальклору, і эксперыменты з мовай — на аснове славянскай лексікі і марфалогіі. “Дачалавечасце” адчуванне прыроды, якое вяртае першасную свежасць пазнання сучаснаму чалавеку... Фантастычныя постасці паэзіі Б.Лесьмяна вельмі нагадваюць напоўнаганскіх істот з чалавечым лёсам у творах М.Багдановіча. У М.Багдановіча — “сумны, маркотны лясун”, таямнічы “хадзяін”, што крадком прыходзіць на раллю, смуткуючы аб сваім мінулыム. А ў Б.Лесьмяна — Плачыбог, самотны, нямоглы, з чалавечай бядой і надзеяй... І Багдановіч, і Лесьмян хочуць вырвацца з свету, які пазбаўляе іх паўнаты існавання. У Лесьмяна гэта адначасова — і шчасце ад “растаплення” ў стыхіі бясконных змен, і трагізм страчанай суб’ектнасці (“Bezświat”). Багдановіч пазбаўляе іцу “маладзіковай” ушчэрбнай самотнасці, радасна дачыняючыся на поўні “звышчалавечага” ў чалавеку і Сусвеце. Увесь ён — у апошнім вершы:

У краіне светлай, дзе я ўміраю,
У белым доме, ля сініяй бухты.
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.¹⁷

Апошняя ўздыхі, апошні кашаль збалелага цела, апошні погляд — ужо згари — на светлую, бела-сінюю краіну. Кніга-Сусвет раскрылася, нарэшце, перад ім. І самотнасць адступіла назаўжды...

¹³ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej. S. 398.

¹⁴ Poezja polska w szkole średniej: Od średniowiecza do współczesności. Antologia. Warszawa, 1993. S. 210.

¹⁵ Тамсама. С. 203.

¹⁶ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej. S. 403.

¹⁷ Багдановіч М. Вершы. С. 190.

Міхась Кенька (Мінск)

Творчасць Максіма Гарэцкага ў кантэксле єўрапейскай літаратуры XX ст.

Максім Гарэцкі з вартай увагі і пераймання паслядоўнасцю дбаў пра тое, каб беларуская літаратура не замыкалася на самой сабе, каб яна глядзелася на фоне іншых народаў, у першую чаргу ёўрапейскіх, каб упісвалася ў сусветны літаратурны кантэкст. Гэтая паслядоўнасць прасочваецца ў яго “Гісторыі беларускай літаратуры”, артыкулах і рэцензіях. Пішучы пра першага славутага беларускага аўтара, асветніка-першадрукара Францыска Скарыну, ён ацаніў яго дзеянасць як вельмі плённую не толькі для Беларусі, але і для Еўропы, асабліва для ўсходніх славян: “Скарына стаіць у нас на вялікім гістарычна-літаратурным і культурным рубяжы як першы беларускі друкар. Друкарня яго ў Вільні, першая на Беларусі, адбыла культурную місію для ўсяго славянскага Усходу...”¹ “Праца яго мела, аднак, значэнне не толькі для свайго краю:knігі яго пайшлі ў Маскоўшчыну, Галіцыю, паўднёвым славянам, іх перадрукоўвалі і перапісвалі, а яго друкарскую тэхніку бралі сабе за ўзор не толькі пазнейшыя краёвыя друкарні, але і друкары 16-га веку ў Цюбінгене. Біблія Скарыны займае ў гісторыі друкаванага пісьменства трэцяе месца (першая друкаваная біблія была нямецкая, другая — чэшская, а трэцяя — Скарыны!)”².

Далей Гарэцкі ўзвышае ў вачах чытачу сваёй “Гісторыі” “Энеіду навыварат”, згадаўшы час, у які яна з’явілася, і супаставіўшы з рускай літаратурай: “Такім вершам нікто раней у нас пісаць не ўмей. А такой бойкасцю верша не магла дужа хваліцца і тагачасная расійская паэзія, бо яшчэ не мела Пушкіна. Аўтар “Энеіды навыварат” быў вялікі мастак...”³

А як высока ўзняў ён Багушэвіча! Назваў яго духоўным бацькам беларускага Адраджэння, а як паэта паставіў у шэраг з сусветна вядомымі велічынямі: “Ён першы беларускі нацыянальны паэт, дагэтуль адзін з самых вялікіх у гэтым значэнні. Як пясняр класавы, вяшчун сацыяльной рэвалюцыі, Багушэвіч займае пачэснае месца ў сусветнай паэзіі”⁴.

Магчыма, што так жа высока ўзняць Купалу і Коласа Гарэцкаму не дазволіла тое, што нашых цяперашніх класікаў ён ведаў як сучаснікаў, паплечнікаў, сяброў, але ж сцвердзіўшы, што Купала “паказаў у лірыцы свой магутны паэтычны дар” і што ў Коласа “мы бачым поўную гармонію двух важнейшых матываў нашае навейшае літаратуры”, сказаў многа.

І тым больш не дазволіла Гарэцкаму сціпласць і тактодунасць увесці ў “Гісторыю” самога сябе. А вядомасці яго як магутнага таленту, далучанага да ліку

¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1992. С. 411.

² Тамсама. С. 320.

³ Тамсама. С. 170.

⁴ Тамсама. С. 320.

класікаў толькі нядаўна, перашкодзілі многія абставіны, сярод якіх вайны, рэвалюцыі, рэпрэсіі, шматгадовае выпадзенне ці, можна сказаць, вывядзенне з літаратурнага працэсу, з гісторыі. Дык ці не пара цяпер, хоць запознена, згадаць, чым быў у літаратуры дваццатага стагоддзя Максім Гарэцкі, што ён даў беларускай і што мог пры спрыяльных абставінах даць еўрапейскай, сусветнай літаратуры яшчэ пры жыцці, што можа даць сёння??!

Максім Гарэцкі дасягнуў вышыняў майстэрства ў такіх накірунках беларускай прозы, як філасофская, антываенна, дакументальна-гістарычная. Найбольш выразна яго дасягненні бачацца ў супастаўленні з еўрапейскай прозай пра Першую сусветную вайну. Беларуская крытыка неўзабаве пасля публікацыі паставіла яго запіску “На імперыялістычнай вайне” на адзін узровень з такім антываеннымі творамі, як “Агонь” А.Барбюса і “Чалавек добры” А.Франка. Пазней, ужо ў 80-я гады, А.Адамовіч дадаў да гэтага шэрагу А.Цвейга, Р.Алдзінтона, Э.Рэмарка, Э.Хемінгуэя і А.Лебядзенку.

Сам Гарэцкі адчуваў патрэбу супаставіць беларускую (а гэта значыць і сваю!) паэзію і прозу аб вайне з набыткамі сусветнай літаратуры. У 1928 г., маючи ўжо апублікованую кнігу “На імперыялістычнай вайне”, ён выказаў гэта ў першых жа радках артыкула “Беларуская літаратура пасля “Нашай Нівы”: “Дагэтуль не даследавана пытанне, як беларускія паэты і пісьменнікі прынялі імперыялістычную вайну. А ў сувязі з гэтым пытаннем цікава было б прасачыць у сусветнай гісторыі, як, наогул, упłyвае на літаратурную творчасць вайна, рэвалюцыя і ўсякая вялікая катастрофа ў жыцці. Каб з большага ўзяць усе лепш вядомыя прыклады ад Данте і да нашых дзён, дык можна сказаць, што творчасць пісьменніка ў часе катастрофы залежыць ад таго, як яго індывідуальнасць успрымае катастрофу, і ад таго, у якой меры катастрофа зачапіла яго асабістасе, класавае і нацыянальнае жыццё”⁵.

“Успрыняцце” “асабістасе, класавае і нацыянальнае” — вось, паводле Максіма Гарэцкага, тыя крытэрыі, якія прадвызначаюць поспех пісьменніка, што аказаўся сведкам лёсавызначальных падзеяў і піша пра іх. Як яны прыкладаюцца да напісанага аб вайне ім самім? У чым ён непадобны да іншых, у чым наследуе традыцыі ці тыпалагічна роднасны з тымі, хто пісаў у адзін час з ім? Параўноўваць амаль няма з кім. Тэма Першай сусветнай вайны для пісьменнікаў у межах былога СССР засланілася, падмянілася сюжэтамі, узятымі з грамадзянскай, а потым Айчыннай вайны. Але гэта ўжо былі іншыя войны. У іх апісанні пераважалі не маральна-этычныя, агульначалавечыя каштоўнасці, а ідэйна-класавыя. Нацыянальна-патрыятычнае хаця і мела месца, але вырашалася ў плане “абароны першай у свеце дзяржавы рабочых і сялян”, а не Расіі ці Беларусі. Тому кнігі тыпу “Ціхага Дона” М.Шолахава, “Блукання па пакутах” А.Талстога, дзе аўтары пачыналі апісанне з падзеяй Першай сусветнай вайны і далей праводзілі свайго героя праз рэвалюцыю,

⁵ Цыт. па кн.: Гарэцкі М. Успаміны. Артыкулы. Документы. Мн., 1984. С. 193.

грамадзянскую вайну, тут “не стыкуюцца”. Замежны ж матэрыял часта занадта разнародны, каб ставіць яго побач. Але і праз рознае можна паразногуваць. Возьмем усپрыняцце. Яно было розным у Барбюса, які пайшоў добраахвотнікам на вайну пад упливам шавіністычнай прапаганды, у Алдзінгтона, Рэмарка ці Хемінгуэя, якія зрабілі гэта, кіруючыся патрыятычнымі настроемі.

М.Гарэцкі не хавае матываў добраахвотнага запісання ў салдаты свайго Лявона Задумы. Яны зусім будзённыя, рацыянальныя. З “Камароўскай хронікі”, у якую таксама ўключаны фрагменты з ваеннага дзённіка, пад 1914 годам чытаю: “Каб не трапіць на службу звычайнім салдатам, на трох гады, Лявон мусіў падацца вольнапісаным. Для вольнапісаных прызыў быў не ўвосень, а ўлетку, служба пачыналася з 1-га ліпеня”⁶. Задума ішоў не на вайну, а на службу, якую хацеў адбыць як мага хутчэй, за больш кароткі тэрмін, абязаны добраахвотнікам. Першая рэакцыя на абвяшчэнне вайны ў яго была таксама чиста будзённая: “Дачакаліся. А то ўсё яшчэ ішло як бы жартам. Дык вось цяпер я на вайне. Заб’юць? Лепей не думаць...”⁷ Гэта асабістася ўсپрыняцце. А вось і класавае, і нацыянальнае: “Усё цяпер згіне, як згіну можа і я сам... ва славу... чаго? Вызвалення “малых” народаў? А ці вызваліцца мой народ? Што яму дасць гэтая вайна? Лепей не думаць”. Але ён думае, разважае, задумваецца над тым, што бачыць на вайне. Нават само прозвішча героя — Задума — нібы акцэнтуе ўвагу на тым, што піша Гарэцкі не пра баявъя дзеянні, а пра тыя “развагі” і “думкі”, якія прыходзяць у галаву яго герою. А ён у Гарэцкага асаблівіў ў адрозненні ад герояў Барбюса — так званых простых людзей, з самых нізоў. Гэта і не сляпы выкананы, вымуштраваны для вайны салдат-прафесіянал. Гэта — хай сабе і ў першым пакаленні, выхаваны ў сялянскай сям’і, але інтэлігент. Праўда, Гарэцкі нідзе не паказвае, што Задума чалавек творчы. А дзённік — гэта нібы запіскі (і падзагаловак такі ў книзе: запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады). Героі-інтэлігенты прыйдуць у єўрапейскую літаратуру пазней. Як пазней увойдзе ў яе і падкрэслены, дэклараваны дакументалізм, падмацаваны выразна абазначаным аўтабіяграфізмам. Вось тут М.Гарэцкі, які ў творчасці апярэджаў свой час, мог бы ўзбагаціць єўрапейскую літаратуру і новым героям, і новым спосабам увасаблення ваеннаі рэчаіснасці.

Герой Гарэцкага не зліваецца з салдацкай масай менавіта таму, што думае. Вось урыўкі з яго запісаў, што пацвярджаюць гэта: “24 ліпеня. Выехалі з мястечка. У паход, за граніцу. Перад тым — малебен. Прамова папа і генерала. Афіцэры ўсе перацалаваліся. Салдаты крычалі “Ура”. Я маўчаў (усюды падкрэслена мною. — M.K.). Але зараз бой. Таварышам мaim, тэлефаністам, прыкра, што я ў такі момант запісваю ў сваю книжку”.

⁶ Гарэцкі М. Зб.тв.: У 4 т. Мн., 1986. Т. 4. С. 69.

⁷ Тамсама. Т.3. С. 31.

“За сённяшні дзень батарэя выпусціла 426 шрапнэляў і 114 гранат. Ну і быў дзянёк. Але годзе апісання баявых прыгажосцей...”

Герой “запісак” не толькі не выкарыстоўвае рамантычныя сродкі апісання вайны, але і знарок стрымлівае сябе. Затое шчыра, падрабязна аж да натуралистычнасці паказвае паўсядзённыя дэталі вайсковай працы і быту. І думае, думае. А думкі ўсё тыя ж: і асабістыя, і класавыя, і нацыянальныя. Асабістыя — гэта бязлітасная да сябе, гранічна праудзівая занатоўка свайго ўнутранага стану ў час бою, на паходзе, у шпіталі, дома на пабытавы.

“А мне сорамна — сорамна і жаль-жаль”, “Прыкра глядзець”, “Мне запякло каля сэрца”, “Зрабілася сорамна, цяжка”, “Мне прыкра і мляўка, як бы нешта лішнє ў роце распірае мяне...”, “Агідна глядзець”, “Я баюся”, “Ахоплены дзікім страхам”, “Я смялею”, “Дыханне сцінае мне ў горле, не могу глядзець”, “Хочацца хрысціцца, але рэшткі розуму сцюдзёна шавеляцца”, “Крыўду маю заглушчы ѿ страх”, “Век сабе не дарую гэтай маладушнасці”, “Я атупеў, страціў яснасць думкі і чуццё вайсковае павіннасці”, “Гідка”, “Абры́дла” — у гэтых аўтарскіх рэмарках, што характарызуецца водгук яго душы на розныя падзеі вайны, нібы па нарастаючай, падбіраючай словы і выразы, што падкрэсліваюць адмоўныя эмоцыі, негатыўную рэакцыю на ваенную рэчаіснасць.

А вось прарываеца і класавае: “Хто гэтamu вінават?”, “Будзь праклята вайна!”, “Я не хачу вайны”, “Ці прыйдзе той час, што не будзе імперыялізму, нацыянальнага ўціску, багатых і бедных, сытых і галодных, цёплых і сцюдзёных, не будзе салдат, вайсковае службы, вайны?”, “Нашто і за што?”, “Будзь праклята вайна!”

І яшчэ (гэта характэрна для ўсёй творчасці Гарэцкага) у любой жыццёвой прыгодзе ён не забывае пра родную Беларусь, пра сваё, нацыянальнае. То, гледзячы на нямецкую зямлю ў час наступлення, са скрухай заўважае: “На культуру завісьць глядзець! І жаль бярэ за сэрца, што Беларусь, у параўнанні, дзікая-дзікая!” То ўжо адступаючы, занатоўвае раздвоены стан душы: “У Pacii, пасля Нямеччыны, я чую сябе... быццам выйшаў з нечага душнага і такога, дзе ўсё-усё вядома і няма паэзіі, і выйшаў на свежае, вольнае і ўбогае паветра...”, “Хочацца і ў Pacii, тут (аўтар мае на ўвазе беларускую частку Pacii, па якой адступалі. — M.K.), бачыць гэтыя зручныя, з прысадамі, шосы, прыгожыя цагляныя хаткі [...] але каб і нам прастор захаваць, паэтычную шырыню і волю лясоў, лужкоў. Ці гэта прызвычленасць да свайго? Ці гэта дзве душки ўва мне — усходняя і заходняя?”

Вось гэтае нацыянальнае самаадчуванне аўтара, ніяк не звязанае з вайенным супрацьстаяннем варагуючых народаў, нідзе не зведзенае да шавіністичнага ўзвышэння сваёй нацыі над іншымі, прыўносіць у асобу салдата-інтэлігента той элемент, якога не ставала персанажам Барбюса, Рэмарка, Хемінгуэя. Лявон аднолькава прыязна ставіцца да ўсіх тавары-

шаў, сярод якіх былі і рускія, і яўрэі, і палякі. Нідзе не выказана ў яго варожасць да праціўніка.

Гэтая назіранні звернуты да ваенай прозы, што з'явілася амаль адначасова з “Запіскамі” Гарэцкага, да Другой сусветнай вайны. Але, калі чытаеш Гарэцкага, не пакідае адчуванне набліжанасці, судненасці яго прозы з больш познімі часамі ў літаратуры. І тут зазначаеш з жalem, што беларускім пісьменнікам-баталістам давялося нанава адкрываць ці пазычаць у суседзяў тое, што было ўжо пройдзена Гарэцкім, што тым шынялём, з якога выйшла ваенна проза Быкова, Брыля, а пазней Адамовіча, Навуменкі, Шамякіна, ды і Бондарава, Бакланава, Кандрацьеў, стала аповесць рускага пісьменніка Віктара Някрасава “У акопах Сталінграда”, дзе паўтарылася тое, што было ў Гарэцкага, — і “аконная праўда”, і абмежаванне дзеяння адной вайсковай часцю, і герой-інтэлігент (архітэктар Каражанцоў), і аповяд ад першай асобы, і форма — хроніка баявых дзеянняў, і дакументалізм, заснаваны на ўласным франтавым вопыце. І нават тое, за што В.Някрасаў заслужыў папрок тагачаснай рускай крытыкі: “момант ідэйнасці не знаходзіць дастаткова поўнага і глыбокага выражэння ні ў аўтарскім тэксле, ні ў выказваннях герояў”, чаго аўтару так і не даравалі, нягледзячы на Сталінскую прэмію, якой была адзначана аповесць. Гэтым жа вызначыліся творы Быкова, Брыля.

Тэма “Максім Гарэцкі і сучасная беларуская літаратура пра вайну” дастаткова поўна прасочана ў кнізе А.Адамовіча “Браму скарбай сваіх адчыння”. Хочацца прывесці тут назіранні, якія з’яўляюцца пры параўнанні кніг, здавалася б, вельмі розных, але, магчыма, у пэўным ракурсе і блізкіх: записак “На імперыялістычнай вайне” і “Ваенны лётчык” А. дэ Сент-Экзюперы. Хай сабе герой французскага пісьменніка бачыць вайну з вышыні, хай у яго творы занатавана хроніка ўсяго аднаго кароткага (дзве гадзіны) палёту, дата якога — 23 мая 1940 г. — пазначана дакументальна, хай у ім разважанні пераважаюць над падзеямі. Але абодва аўтары перажылі стан на мяжы смерці, адзін — пад абстрэлам зенітак, другі — пад артылерыйскім абстрэлам у бai 7 ліпеня 1914 г. (таксама дакладная дата). І кожны перажывае момант духоўнага перараджэння. Кожны трymае свае пачуцці ў сабе, не можа іх пераказаць тым, хто іх не перажыў, кожны адчувае, вярнуўшыся ў мірную рэчайснасць, свою ёднасць з родным, з вытокамі, са сваёй зямлёй. Можа толькі ў Экзюперы гэтыя пачуцці выказаны больш шматслоўна і ўзвышана, а ў Гарэцкага — больш стрымана і прытоена.

І яшчэ ўражвае тое, што стаіць за межамі тыпалагічнага збліжэння тэкстаў: абодва пісьменнікі заўчастна загінулі, абодва пакінулі няскончаныя творы, якія маглі бы стаць вяршыннымі ў іх творчасці (“Цытадэль” і “Камароўская хроніка”).

Ваенна тэма — не адзіная ў творчасці Гарэцкага, на падставе якой можна супаставіць напісане беларускім пісьменнікам з літаратурай іншых народаў.

Межы даклада не дазваляюць павесці разважанні далей. Скончыць жа хочацца тым, што цяпер, ва ўмовах існавання незалежнай Беларусі, яе культура ўжо не павінна хавацца ў цені іншых. Таму пашырэнне ведаў пра яе выдатных прадстаўнікоў павінна стаць надзённай задачай.

Лола Званарова (Масква)

Узаемадзеянне ўсходніх і заходніх традыцый у беларускай прозе 80–90-х гадоў

Складанае ўзаемадзеянне, што часамі пераўтваралася ў супрацьстаянне ўсходніх і заходніх упłyvaў, у беларускай прозе ажыццяўлялася з першых гадоў яе існавання. Паводле свайго геапалітычнага становішча Беларусь нярэдка была вымушана выбіраць паміж сістэмамі каштоўнасцей, што настойліва прапаноўвалі ёўрапейская Польшча ды напаўазіяцкая Расія.

Думаецца, што цалкам уключаеца ў нацыянальны культурны кантэкст толькі твор, які загучаў на мове дадзенай літаратуры. Прыйгадаем, якой значнай літаратурнай падзеяй для Беларусі стаў пераклад на беларускую мову “Песні пра зубра” Міколы Гусоўскага. Таму, улічваючы, што знаёмыства беларускіх чытачоў з многімі творамі ёўрапейскай літаратуры і мусульманскага ўсходу адбывалася і дзякуючы рускаму перакладу, асаблівую ўвагу мы надаем перакладам на беларускую мову.

Так, да 1980 г. рускіх пісьменнікаў перакладаюць на беларускую мову значна больш актыўна, чым заходніх аўтараў. Напрыклад, з усёй значнай літаратурнай спадчыны Г.Сянкевіча ў Маскве ў 1983–1986 гг. выйшлі дзесяць тамоў яго прозы, на беларускую ж мову ў 1955 г. М.Машара пераклаў толькі кніжку яго апавяданняў. Прыйтім руская літаратура XIX –пачатку XX ст., якая глыбока засвоіла ўрокі ёўрапейскай славеснасці, аказвалася правадніком апас-родкованых заходніх упłyvaў. Характэрна, што з агромністага збору рускай прозы беларускія пісьменнікі Я.Брыль, П.Глебка, К.Крапіва, А.Звонак, Я.Маўр, Я.Шарахоўскі выбіраюць творы А.Чэхава, самага ёўрапейскага рускага пісьменніка, заходніка, творчасца якога аказала ўплыў на такіх буйных мастакоў XX ст., як Дж.Галсуорсі, Б.Шоў, Э.Хемінгуэй, У.Фолкнер, Т.Ман.

Схільнасць беларускіх пісьменнікаў да ёўрапейскіх, заходніх аўтарытэтаў выявілася і ў тым, што лепшыя працы, прысвечаныя творчасці Франса, якога называлі “пісьменнікам самым французскім, самым парыжскім, самым вытанчаным”, у творах якога зграбнасць спалучаеца з нязменным гальскім тэмпераментам, напісаў беларускі крытык і літаратуразнавец Сцяпан Ліхадзіеўскі (1911–1979). Яго кніга “А.Франс: Кароткі нарыс жыццёвага шляху” вышла ў 1954 г. у Ташкенце (другое выданне — 1962 г.), у той час як збор твораў А.Франса ў 8 т. у Маскве выдалі толькі ў 1957–1959 гг., а сур’ёзнае даследаванне маскоўскага аўтара Я.Фрыда “А.Франс і яго час”

з'явілася ў 1975 г. Дарэчы, на беларускую мову “Крэнкебіль” А.Франса пераклаў М.Блісцінаў яшчэ ў 1936 г.

З канца 60-х гадоў сітуацыя ў беларускай літаратуре рэзка змянілася. На першы план у прозе выступаюць заходнія, еўрапейскія арыенціры. З'яўляецца ўсё больш перакладаў заходніх аўтараў, якія зроблены з арыгінала, без выкарыстання рускага тэксту, як гэта нярэдка здаралася раней.

Адрозненні літаратурных арыенціраў (заходнія і ўсходнія) непазбежна вядуць да палірызациі літаратурных выданняў. Так, праграма абноўленага часопіса “Крыніца”, адкрыта апазіцыйная да традыцыяналісцкіх сімпатый часопіса “Маладосць” (выдаецца з 1953 г.), сфармульвана галоўным рэдактарам Ул.Някляевым наступным чынам: “Праз тэкст і постаць — шлях у канцэкст еўрапейскай літаратуры, адначасова з увядзеннем яе здабыткаў у свой, нацыянальны кантэкст. Гэта двуадзіны шлях, аднародны працэс, ён адбываецца як арганічная жыццяздейнасць літаратуры. Сваю частку гэтага шляху мы і паспрабуем праўсці: з тымі, каму па дарозе...”¹

У той час калі ў рускай літаратуре апазіцыя заходнікі-дэмакраты — усходнікі-славянафілы дастаткова моцная, і на думку, напрыклад, В.Аскоцкага, у “Літературной газеты” і “Літературной России”, часопісаў “Октябрь” і “Наш современник” не можа быць адных і тых жа аўтараў, то ў беларускай літаратуре нацыянальны кантэкст, нацыянальная ідэя адыгрываюць вызначальную ролю. Думаецца, і “Крыніцы”, і “Маладосці” ў роўнай ступені блізкія ідэалы нацыянальнага адраджэння. Розныя толькі да яго шляхі: праз фальклор і кансервацыю — адзін шлях, праз далучэнне да дасягненняў еўрапейскай культуры — другі.

Як вядома, у 1882 г. Генрык Сянкевіч ва ўзросце трыццаці пяці гадоў, адстойваючы свае пазіцыі ў жыцці і літаратуры, стаў рэдагаваць варшаўскую газету “Слово”, ставячы сваёй задачай “паширэнне здаровага прагрэсу на аснове павагі да нацыянальнай традыцыі веры”². Гэтым шляхам ідуць і беларускія пісьменнікі сярэдняга пакалення заходніцкай арыентацыі, што групуюцца вакол абноўленага часопіса “Крыніца”. Пад “прагрэсам” яны, відаць, разумеюць напружаную вучобу ў заходніх еўрапейскіх класікаў.

Аўтары часопіса “Крыніца” папракаюць некаторых беларускіх літаратаў у імкненні абжываць ужо некалі абжытыя дзялянкі, пакінутыя або знішчаныя, у жаданні рэстаўраваць “запаветныя” традыцыі, у агульнай накіраванасці на закрытасць, кансервацыю, адмову ад пабочных уплываў, антаганізм паміж “свайм” і “чужым”³, гэта значыць, па сутнасці, у наследаванні ўсходніх традыцый. Лёгка зразумець, што гэтыя папрокі адрасаваны не толькі многім

¹ Някляеў Ул. Назвацца і называецца // Крыніца. 1994. № 7. С. 3.

² Сенкевіч Г. Без дагмату: Рассказы. М., 1989. С. 9.

³ З Галінай Булыка гутарыць Леанід Дранько-Майсюк // Крыніца. 1994. № 7. С. 84–85.

аўтарам “Маладосці”, але і ўсім “усходнікам”, тым літаратарам, хто вырас ва ўмовах заўсёднага азірання на ўсход — на творчасць рускіх калег. Гэта рабілі не толькі прыхільнікі ідэала гігантскай літаратуры, але і тыя, хто аддаваў перавагу лірычнай прозе. Таму ўжо ў 70-я гады на беларускую мову былі перакладзены апавяданні Ю.Казакова, аповесць Г.Траяпольскага, проза К.Паўстоўскага.

Спрэчка ўсходнікаў з заходнікамі стала асабліва вострай і ў сувязі з тым, што ў дзяржаўных маштабах усё паглыбляўся крызіс гутарковай мовы, а традыцыйныя літаратурныя жанры і формы перасталі адольваць сэнсавую і сюжэтную нагрузкку, што кладзецца на іх.

Сучасны беларускі раман нават артадаксальных празаікаў пачынае адчувальна цягнуцца да заходніх традыцыяў, авангарднага гіперрэалізму, да сінтэтычных формаў, мантажу. Успомнім “Неруш” і “Хроніку дзетдомаўскага саду” В.Казько, “Двойчы забітага” Ул. Рубанава, “Лабірінты страху” А.Асіпенкі. Спавядальныя, традыцыйныя для ўсходнеславянскіх літаратур сцэны ў гэтых раманах па-мастацку спалучаюцца з сюрэралістычнымі, сімвалічнымі і напаўфантастычнымі эпізодамі, якія неабходны аўтарам дзеля таго, каб найбольш пераканаўча выявіць і асэнсаваць нашу трагічную, часам абсурдную рэчаіснасць.

Апошнія раманы не толькі В.Казько, А.Асіпенкі, Ул.Рубанава, але і В.Іпатавай, А.Кудраўца абвяргаюць сцверджанне Ю.Алешы і тых, хто развівае гэту ідэю — А.Асташонка і С.Дубаўца, — пра смерць рамана ў сучасных славянскіх літаратурах, які забіваюць неталенавітых аўтары. Так, сёння сапраўды ўсё больш папулярным робіцца жанр лірычнай мініяцюры, з якім выступаюць беларускія літаратары ў Польшчы Сакрат Яновіч і Міра Лукша, а таксама і беларускія празаікі з метраполіі. Успомнім мемуарныя мініяцюры “Пляёсткі” Ул.Дубоўкі або Янку Брыля (яго філасофская кніжка мініяцюор “Пробліскі” цікавая не меней, чым “Каменьчыкі на далоні” У.Салаухіна і “Зацесі” В.Астаф’ева), арыгінальныя і мініяцюрныя імпрэсіянісцкія “настроі” А.Асташонка і метафарычна-эзатэрычныя “зномы” А.Разанава. Нагадаем пра заходнія, еўрапейскія вытокі гэтага жанру. Яшчэ ў 1888 г. Дз.Меражкоўскі пісаў: “Апошнім часам на Захадзе, а часткова і ў нас, пашырыўся новы арыгінальны род літаратурных твораў — маленькая, сціслыя нарысы, амаль урыўкі, што набліжаюцца паводле сваіх памераў і зместу да вядомых “Вершай у прозе” Тургенева.Мапасан, Рышпен, Капэ, Банвіль і іншыя французскія белетрысты найноўшай фармулёўкі першыя ўяўлі ў моду гэтую своеасаблівую і даволі грацыёznую форму, выдатна прыстасаваную да патрэб і густаў сучаснай публікі”⁴.

У 90-я гады, багатыя для Беларусі на сацыяльныя катаклізмы, асабліва папулярным стаў жанр антыутопіі, таксама заходняга паходжання, вядомы ад

⁴ Мережковский Д.С. Акрополь. М., 1991. С.125.

часоў Свіфта, а ў ХХ ст. агульнаўпрызнаны дзяякуючы поспеху раманаў “1984” і “Жывёльны двор” Дж.Оруэла. Гэта ў першую чаргу аповесці-антыхутопіі І.Шамякіна “Mір на зямлі” і “Вернісаж”, невялікія антыхутопіі А.Федарэнкі “Смута” і А.Асташонка “Дом творчасці. Версія 2”, якія прымушаюць прыгадаць напісаныя ў 90-я гады антыхутопіі А.Зіноўева “Катастрайка ў Пардзядзе” (Нева. 1992. № 4) і “Смута” (Наш современник. 1993. № 11).

У “маленькой антыхутопіі” (як сам аўтар вызначыў яе жанр) А.Асташонка “Дом творчасці. Версія 2” (Літ. і мастацтва. 1995. 10 сак.) адбілася ўся абсурднасць нашага прафесійнага і палітычнага быцця. Сярод герояў гэтага твора — разгубленыя літаратары, што мерзнуць у неацепленым Доме творчасці, які прадпрымальная абслуга выкарыстоўвае для больш прыбытковага старажытнага рамяства, агрэсіўны, але недальнабачныносці біт імперскай свядомасці Э.Ліманаў. Паўтораныя сцэны паставянных перастрэлак у раней мірным прыстанку прыхільнікаў музаў сёння, на фоне трагедыі ў Будзёнаўску, успрымайцца амаль як прарочыя.

Адзначым, што герой аднайменных антыхутопій А.Зіноўева і А.Федарэнкі, якія жывуць у перакуленым, скалечаным свеце, у канчатковым выніку аддаюць перавагу перад ім заражаным радыяцыйным зонам (герой аповесці А.Зіноўева “Эмігруе ў смерць” праз радыяцыйнае балота, якое ўтварылася непадалёку ад аднаго з уральскіх заводаў, а самыя годныя з персанажаў аповесці А.Федарэнкі спрабуюць стварыць сваю, незалежную ад абсурду псеўдадэмакратыі дзяржаву-абшчыну ў Чарнобыльскай зоне Беларусі).

У Расіі, адзначым, у жанры антыхутопіі сталі з’яўляцца і адкрыта кан’юнктурныя і пераймальніцкія творы (мы маём на ўвазе аповесць “Дэмгарадок” Ю.Палікова). Найбольш самастойны ў гэтым жанры В.Плялевін. “Дэмгарадок” жа настолькі яўна навяяны зіноўеўскай “Катастрайкай ў Пардзядзе”, што міжволі згадваюцца развагі Я.Брыля пра другаснасць.

Я.Брыль, які цягнеца да еўрапейскай традыцыі, у той жа час дастаткова чуйна прыслухоўваецца і да класічнага Усходу — да старажытнай тайскіх літаратараў, Нэрү, Акутагавы. П.Васючэнка, які аналізуе “еўрапеізм” Я.Брыля, што выяўляеца ў навелізме, эстэтычнасці, інтэлектуальнасці яго прозы, сцвярджвае, што калі ўслед за расійскімі літаратарамі, якія вылучаюць сваіх заходнікаў (Тургенев, Чэхав, Набокав), зрабіць падобную класіфікацыю ў беларускай літаратуре, дык “усходнікам” Якубу Коласу, Васілю Быкову, Уладзіміру Караткевічу будуть супрацьстаяць “заходнікі” — Янка Купала, Янка Брыль, Алесь Адамовіч. Цяжка пагадзіцца з П.Васючэнкам у tym, што беларуская культурная традыцыя праішла стадию “еўрапеізацыі” сто гадоў таму⁵. Дзяякуючы ўплыву польскай літаратуры гэты працэс ішоў у Беларусі значна больш актыўна, чым у Расіі, яшчэ ў XVII ст.

⁵ Васючэнка П. Янка Брыль: Падставы еўрапеізму // Крыніца. 1995. № 3. С.21.

У.Арлову, мабыць, Г.Сянкевіч бліжэй, чым У.Караткевіч. З польскім класікам Арлова аб'ядноўвае імкненне паказаць чытачам, як часта навісала над яго народам смяротная пагроза, як важна зберагчы мову і культуру, захаваць нацыянальную самасвядомасць. Усё гэта — запарука таго, што прыйдуць іншыя часы, але для таго, каб іх наблізіць, важна ведаць і любіць мінулае нацыі ў яго своеасаблівасці і непаўторнасці.

Сваю новую “Сібірскую аповесць” У.Арлоў пачаў эпіграфам з Генры Мілера: “Нічога не памерла ўва мне, толькі ілюзіі”. Але не адзін толькі эратызм, які эпатуе чытачоў і нясе ў аповесці сацыяльна-палітычную нагрузкzu, паказвае, што Арлоў свядома арыентуецца на скандалына вядомыя рамансы Г.Мілера. Выкарыстоўваючы мастацкія сродкі амерыканскага пісьменніка, беларускі аўтар развенчвае міф пра Сібір, рускую глыбінку, рамантызаваную ў такіх творах, як раманы Г.Маркава “Сібір”, У.Астраф’ева “Цар-рыба”, аповесці В.Распушціна “Жыві і помні”. Сібір убачана вачамі беларуса, у души якога жыве цнатлівы нацыянальны ідэал “палескай мадонны”. Будатрадаўская ж рэальнасць зводзіць героя аповесці пра Сібір з бытлымі “зэкамі” — крымінальнікамі, прастытуткамі, п’янісамі, дурнымі і разбэшчанымі “амазонкамі” з Томска. Страшным вобразам-сімвалам небяспечна хворай і разбэшчанай танным савецкім бардаком Сібіры стала “шчодрая” Кацюша, якая беларускім студэнтам сустрэлася ў цягніку і якая за дзесятку абслугоўвае купэ з чатырох студэнтаў, каб асуздзіць іх на наведванне вядомага дыспансера.

Задоўга да падзей 1991 г., якія ў Расіі цяпер называюць “крымінальной рэвалюцыяй” (а сярод дзейных асаб аповесці нямала ленінградцаў і масквічоў, і аўтар паказвае іх скалечаныя лёсы), усходні сусед, пераконвае У.Арлоў, быў небяспечны для Беларусі, бо адсутнасць маральных нормаў, абвальнае п’янства і поўная беззаконнасць прыводзілі да пагібелі наўных і даверлівых беларусаў, што трапляюць у час вучобы або працы ў будатрадзе, на будаўніцтве БАМА (успомнім драматычную навелу В.Іпатаў “На дрызіне па шчанюку”) у асяроддзе, блізкае да крымінальнага.

“Беларускі ахвярнік складзены з абломкаў савецкай цывілізацыі, што загінула, з-пад якой[...] даў бы Бог, каб беларусы выйшлі самімі сабой. Палацкі лёс, адвочнае ёўропейскае памежжа старажытнага горада, які ў пару другога падзелу Рэчы Паспалітай быў рассечаны надвое, ужо сведчыць пра гэтае выйсце”, — да такой высновы прыходзіць Іван Афанасьеву, калі рэцэнзуе апошнюю кніжку У.Арлова⁶.

Народу, дзеля таго каб ён збудзіўся ад абыякавай абывацельскай санлівасці і загаварыў на роднай мове, неабходны герой-пераможцы, асобы, здольныя

⁶ Афанасьев И. Ул.Арлоў. Таямніцы палацкай гісторыі. Мн.: Беларусь, 1994 // Неман. 1995. № 6. С.154.

натхніць на актыўную дзейнасць і паверыць у перамогу. Як і Г.Сянкевіч, такіх герояў У.Арлоў знаходзіць у мінулым сваёй Бацькаўшчыны. На яго літаратурным сцягу таксама напісана “Радзіма і вера”. Таму У.Арлоў увесь час вяртаеца да вобраза Еўфрасінні Полацкай, нагадваючы, што яе лічылі сваёй святой і праваслаўнай, і католікі, і уніяты, з прычыны чаго рускі ўрад доўга не дазваляў вяртаць мошчы святой з Кіева-Пячэрскага манастыра ў родны Полацк. Пры гэтым пісьменнік пазбягае настолькі любімай Г.Сянкевічам свядомай ідэалізацыі мінулага.

Даследуючы псіхалогію ўсходняга чалавека, У.Арлоў і А.Асташонак звязаўся, услед за З.Бядулем, да напаўзакрытага ў пасляваенныя гады найцікавейшага нацыянальнага матэрыялу — да жыцця ўйрэйскай дыяспary Беларусі (“Мой сябра Вова Цымерман” У.Арлова; “Уйрэйскія матывы” А.Асташонка).

Алесь Асташонак — адзін з нешматлікіх беларускіх празаікаў, які пачаў параду Сэмюэля Бекета: “Задача мастака — знайсці форму, адекватную той блытаніне і кашы, якую мы называем быццём”⁷. Героі навел А.Асташонка не часта схільныя да рэфлексіі, затое аўтар глыбока перажывае бездапаможнасць чалавека перад уладай абставін і звычак, перад усёпаглынальнай бессэнсоўнасцю жыцця. У навелах “Чарга”, “Шклатара”, “Знос” А.Асташонка адчувальны ўплыў “бруднага рэалізму” Юза Аляшкоўскага і ў яшчэ большай ступені — рамана Ж.П.Сартра “Млюнасць”, галоўны герой якога, адчужаны ад усіх адзіночка, усведамляе абсурднасць сваёй зямной долі, загубленасць сярод абыякавых да яго рэчаў і настолькі ж чужога да яго натоўпу. Для Асташонка экзістэнцыялізм — гэта гуманізм, яго таксама хвалюе супрацьстаянне асобы і грамадства, якое Сартр разгледзеў у дысертацыі “Быццё і нішто”.

Уплыў Ж.П.Сартра на прозу А.Асташонка і А.Глобуса адчувальны і ў форме: папулярнымі сталіся частыя пераходы ад абстрактнай аналітычнасці да згушчанага фізіялагізму, ад эсэ — да дробнага мантажу замалёвак, панарамнасць аповяду спалучаеца з падачай падзеі знутры, праз свядомасць героя.

Спраба аб’яднаць нацыянальнае і ўсходніе ў сваёй душы — галоўнае памненненне А.Асташонка. Нездарма ў сэрцы лірычнага героя эсэ “Смутак надзеі” жывуць два першапраходцы — беларускі інтэлектуал Скарэйна і партугальскі падарожнік Магелан.

У кнізе “Фарбы душы” (Мінск, 1989) А.Асташонак, таксама як і Я.Брыль, неабыякавы да старжытнаўсходніх класікі. Ён спрабуе спалучыць любімия ідэі, узятыя з кніг Мантэнія, Сартра, Фрома, з ісцінамі ўсходняй філасофіі, якія вычытаў у “Брахма-сутры” і “Дао цэ дзін”. З рускіх філосафій яму блізкі толькі рэлігійны экзістэнцыялізм Мікалай Бярдзяева. Слухаючы споведзі дваровых дзяўчынек, героі Асташонка ўспамінаюць персанажаў Мапасана і трактаты Ламброзы. І ўсё ж сучасны свет жыве ў адпаведнасці з законамі, якія адкрылі старжытнаўсходнія мысліцелі. Да гэтай высновы прыходзіць герой

⁷ Илюкевич А. Согласно завещанию: Альфред Нобель. М., 1992. С. 392.

Асташонка, малады беларускі інтэлектуал канца ХХ ст., у фінале апавядання “Супер”, успамінаючы ўсходніх філосафаў — аўтара “Джама падзе” і кітайца Чжуан-цзы, што сцвярджаў: “Таго, хто ўкраі паясную спражку, караюць; той, хто крадзе царства, робіцца валадаром”⁸.

Рускі і беларускі постмадэрн часам звязтаеца да адных і тых жа вобразуў-сімвалаў. Так, яшчэ ў 70-я гады чарга зрабілася не проста адметнай асаблівасцю савецкага ладу жыцця, а міфалагемай. Нездарма ў ЗША любую чаргу ніярдка называлі “Russian line” (руская лінія). Апавяданне “Чарга” мы сустракаем у зборніку А.Асташонка “Фарбы душы”, раман “Чарга” — у эстэцкай прозе У.Сарокіна. Відаць, звязтаючыся да авангардных метадаў перадачы нашай рэчаінасці, празаікі імкнуцца да адной і той жа мэты — перадолець трагічнае адчуванне адсутнасці перспектывы⁹.

Свядома арыентуеца на ёўрапейскі гатычны раман і неарамантызм Г.Сянкевіча Максім Клімковіч у зборніку “Мяжа на даляглядзе” (Мінск, 1994). Аповесць “Фабіян” і аповесць-казка “Мяжа на даляглядзе” ўдала эксплуатуюць часткову выкарыстаную Г.Сянкевічам у рамане “Пан Валадыёўскі” і У.Караткевічам у рамане “Хрыстос прыязмліўся ў Городні” традыцыю авантурна-прыгодніцкага жанру на сярэдневяковым матэрыяле. Юры Станкевіч, адзначаючы заходнія арыенцыі Максіма Клімковіча, супастаўляе аповесць “Фабіян” з аднаактавай п'есай І.Бергмана “Гравюра на дрэве” і аповесцю Ул.Караткевіча “Ладдзя роспачы”. Пры гэтым герой М.Клімковіча больш рацыянальны, бо рыцар Фабіян “не рызыкуе кінуць выклік самой смерці, як гэта зрабілі, напрыклад, герой І.Бергмана і Ул.Караткевіча¹⁰.

Да іншых традыцый звязтаеца М.Клімковіч у дэтэктыўнай аповесці “Сцэнарый смерці”: пазнавальнасць вобразуў пісьменнікаў, схаваных за ледзьве змененымі прозвішчамі, прымушае ўспомніць “Алмазны мой вянец” В.Катаева — гэту першую спробу міфалагізаціі разам з сабой вядомых сучаснікаў; сюжэт жа будуеца паводле законаў, выпрацаваных у творчай майстэрні А.Крысці, таленавітай вучаніцы Конан Дойля. Адзначым, што галоўным рычагом інтыр’і стала імкненне аднаго з герояў стварыць трагічны лёс-легенду, неабходную, на яго думку, у барацьбе за ідэалы нацыянальнага Адраджэння: “Забіць сябра, каб даць наці святога пакутніка”, бо “у нас, беларусаў, апошнім часам не стае святых пакутнікаў, што адгэтуль ідуць нашыя беды, таму мы не можам кансалідавацца, у нас німа зараз імя сучасніка, годнага таго, каб узняць яго на штандары. Будзь ты тройчы геній, але калі памрэш сваёй смерцю ў шпітальнym ложку — ты не пакутнік”¹¹.

⁸ Асташонак А. Фарбы душы. Мн., 1989. С. 91.

⁹ Гл.: Вайль П., Генис А. Поэзия банальности и поэтика непонятного // Звезда. 1994. № 4.

¹⁰ Станкевіч Ю. Адвечныя пытанні // Маладосць. 1995. № 3. С. 246.

¹¹ Клімковіч М. Мяжа на даляглядзе. Мн., 1994. С. 165–166.

У адрозненне ад А.Федарэнкі, які верыць у магчымасці абноўленага неарэалізму, М.Клімковіч — з тых, хто адчувае зморанасць ад “утылтарнага рэалізму”, які лічыў непрымальным яшчэ Дз.Меражкоўскі ў канцы XIX ст. Апошні пісаў, што “ў пераходную эпоху, падобную на гнілую адлігу, на змену пошламу рэалізму паступова прыходзіць рэлігійна-містычнае пачуццё, боскі ідэалізм”¹².

Апавяданне А.Федарэнкі “Пеля” са зборніка “Смута” (Мінск, 1994) прымушае ўспомніць аповесць А.Купрына “Алеся” (1898), у якой дзеянне адбываецца на Палессі. У апавяданні А.Федарэнкі няма любоўнай лініі, цэнтральны у “Алесі”¹³. Але чароўная магія роднай зямлі, выратавальная чарабуніцтва невялікага балотца, перададзеныя маладым беларускім пісьменнікам з выкарыстаннем любімага Купрыным прыёму — канстрасту: сціплай абаяльнасці родных балот, якія не пускаюць героя на пагібел, супрацьстаіць салодкая, зманлівая прыгажосць Крыма, прыцягальная і згубная адначасова. У Купрына вучыцца Федарэнкі і асаблівай дакладнасці дэталей, якой захапляўся яшчэ Л.Талстой. Але беларускага празаіка не задавальняе роля сціплага вучня: апавяданне “Пеля” — гэта і яго адказ на навелу “Балота” (1902) Купрына, дзе пісьменнік развязнічаў свой ранейшы ідэал “натуральнага стану”, адмовіўся ад ідэалізацыі “дзяяцей прыроды”. Калі ў Купрына прырода жыве сваім жыццём, не лічачыся з чалавекам (нішчыць сям’ю лесніка) і герой вымушаны падпарадкоўваць ёй свае настроі, дык у А.Федарэнкі ўсё, што адбываецца з роднай прыродай, закліканы дапамагчы чалавеку ўсвядоміць сябе, Радзіму, сапраўдныя каштоўнасці.

Федарэнку блізкае чэхаўскае разуменне задач пісьменніка — пасрэдніка паміж людскімі душамі. Але асабліва ўважлівы малады беларускі пісьменнік да літаратуры рускай эміграцыі — Купрына, Буніна, Тэфі, Максімава, Салжаніцына, Вайновіча, філосафа Л.Шэстава. Так, эпіграфам да найбольш цікавага твора — аповесці “Смута” — маглі бы стаць слова Тэфі з яе апавядання “Пераацэнка каштоўнасцей”, якія сам Федарэнка цытуе ў пасляслоўі да сваёй кнігі — гэта заклік дзяяцей, што гуляюць у дэмакратыі: “Патрабуем змяніць мараль, каб яе зусім не было. Дурань — гэта добра. І патрабуем поўнай свабоды і раўнаправяя для крадзяжу, і няхай усё, што лічаць нядобрым, лічыцца добрым”¹⁴.

У беларускай прозе 90-х гадоў адчувальна выступаюць рысы, якія харектарызуюць паэтыку постмадэрну — гіпербалізацыя прыёмаў, выкарыстаных апалағетамі сацыялістычнага рэалізму. Пры гэтым многія рускія сучасныя літаратары-постмадэрністы адкідаюць рэалістычную класіку “як альтэрна-

¹² Поварцов С. Возвращение Мережковского // Мережковский Д.С. Акрополь. С. 337.

¹³ Дарэчы, у аповесці “Алеся”, напісанай Купрыным у дваццацівасімігадовым узросце, пісьменнік прадказаў узрост, калі яго падпільнуе смерць — на 67-ым годзе жыцця.

¹⁴ Федарэнка А. Смута. Мн., 1994. С.210.

тыву, што ўзвышае”; для беларускіх жа пісьменнікаў такія аўтары, як Бунін, Купрын, Прышвін, Дастаеўскі, застаюцца заснавальнікамі традыцыі, вартай вывучэння і наследавання — такім чынам узнікае неарэалізм.

Для многіх беларускіх і рускіх літаратараў постмадэрнізм процістаіць “рэпрэсіўнай культуры”, ідэалогіі монастылю — сацрэалізму. Ужо ў час застою сама літаратурная вучоба часта праходзіла “ад адваротнага”. Так, Вінцэс Мудроў, будучы арыгінальны беларускі сатырык, а тады полацкі літаратар-пачатковец, адшукваў у творах беларускіх пісьменнікаў на старонках “Маладосці” і “Полымя” зусім сур’ёзныя месцы, якія ў сумленнага літаратара выклікалі смех: высмейвалася падлізлівае, партыйна-прымітывнае, хлуслівае побытапісальніцтва, непісьменнасць, спекуляцыя на “герайчнай” тэмэ. “Так нараджаўся пісьменнік Вінцэс Мудроў”, — сведчыць Алеся Аркуш¹⁵.

Беларускія пісьменнікі сярэдняга пакалення (У.Арлоў, А.Асташонак, С.Дубавец, А.Федарэнка, М.Клімковіч) таксама, як іх рускія сучаснікі Маканін, Плялевін, Слапоўскі, Галкоўскі, прыходзяць да непазбежнасці ператварэння пісьменніка ў філосафа, эстэта, тэолага, які адказвае на духоўныя запатрабаванні грамадства¹⁶. Імкнучыся дапамагчы сваім чытачам выжыць ва ўмовах посттаталітарнай дзяржавы, беларускія пісьменнікі У.Арлоў і А.Федарэнка, захопленыя рэлігійным экзістэнцыялізмам М.Бядзяева, дапамагаюць чытачу зразумець, што па-за памкненнем да трансцендэнцыі адбываеца дэградацыя чалавечай рэальнасці, яе абязлічванне і растварэнне ў руціне паўсядзённасці. Прыхільнікі эстэтычнага экзістэнцыялізму Сартра Камю — А.Асташонак, С.Дубавец, А.Глобус падводзяць чытача да неабходнасці “навучыцца жыць, не спадзеючыся”, у хаосе і сусветнай пустэчы. Іншая група беларускіх празаікаў — В.Быкаў, Я.Брыль, В.Іпатава, В.Казько, А.Кудравец — спрабуюць стварыць альтэрнатыву постмадэрнізму: поліфанічную прозу з іерархічнай мадэллю мастацкай свядомасці.

Такое супрацьстаянне многія лічаць прагрэсіўным. Але калі ў рускай літаратуре вызначаюцца два полосы — гульня і малітва¹⁷, дык у беларускай робяцца спробы аб’яднаць, сінтэзаваць гульню і малітву самым нечаканым чынам. Так, А.Асташонак у сваім эсэ “Рыгор Данадоні, эсквайр” (своеасаблівы жанр яго ён сам вызначае як прадмову да фіналу аповесці) прызнаеца: “Пішу цяпер сабе з вялікім задавальненнем. Можна сказаць, гуляю, як гуляе ў кубікі дзіця... Але калі ён (пісьменнік. — Л.З.) сядзе за аркуш паперы, яму застаецца адно-адзінае [...] споведзь на гэтым аркушы. Перад людзьмі, перад Усявышнім, перад самім сабою, перад Богам, які спрабуе выжыць у нашай душы...”¹⁸

¹⁵ Аркуш А. Вось вам і жарцікі // Крыніца. 1994. № 10. С. 32.

¹⁶ Гл.: Степанян К. Назову себя Цвайшлацирен?: Любовь, ирония и проза развитого постмодернизма // Знамя. 1993. № 11.

¹⁷ Руденко М. После литературы: Игра или молитва? // Знамя. 1993. № 6.

¹⁸ Асташонак А. Рыгор Данадоні, эсквайр // Крыніца. 1994. № 7.

Такім чынам, калі ў 30–70-я гады адчувальным быў уплыў рускай літаратуры на беларускую, дык ад пачатку 80-х гадоў пачынаецца захапленне ёўрапейскім пісьменнікамі, філасофіяй экзістэнцыялізму: “Захад уяўляеца таемным у сваёй дасканаласці ідэалам... са смакам вымаўляюцца прозвішчы: Пруст, Камю, Сартр”¹⁹. А ў 90-я гады асаблівай увагі беларускіх літаратарапаў удастойваюцца беларускія і рускія пісьменнікі-эмігранты, што спрабуюць у сваёй творчасці сінтезаваць традыцыі нацыянальнай класікі з мастацкімі адкрыццямі ёўрапейскай літаратуры.

Сёння прафесійны рускі літаратар вымушаны выбіраць паміж ма-дэлямі: прыняцця правіл гульні заходняй літаратуры; або — самаізаляцыі; або, нарэшце, — прыняцця свайго двухсэнсавага становішча як дадзенасці, свайго месца як бядотнага, сваёй сацыяльнай незапатрабавальнасці і ролі госця на жыццёвым балі як непазбежнасці²⁰.

Для беларускага пісьменніка праблема выбару не стаіць так востра, бо руская літаратура, у адрозненне ад беларускай, ніколі не існавала ва ўмовах адсутнасці дзяржаўных гарантый і на ўзроўні інстынкту самазахавання, ніколі не была вымушана пастаянна абараніць сябе ад пагрозы быць размытай — ад асіміляцыі. Сёння, як і ў XIX ст. (мае тут рацыю А. Федарэнка), усякі чалавек, што піша на беларускай мове, з’яўляеца жывой запарукай будучага адраджэння той часткі нацыі, якая напаўзылася пра родную мову — як непрэстыжную.

Такім чынам, адносіны беларускага літаратара, які піша цяпер, з мінульым літаратуры, а значыць, і заходняй, і ўсходняй традыцыямі, што змагаліся ў ёй з XVII ст., значна больш складаныя, чым адмаўленне або перайманне. Яшчэ заходнік Сімёон Полацкі пісаў у 70-х гадах XVII ст., маючы на ўвазе смерць і ўваскрэсенне: “Не страшит запад, яко восток прииде свыше”²¹. Ды ўсё ж кожны, хто піша, вольна ці міжвольна, свядома ці несвядома, трапляе ў поле гэтага мінулага, матэрыйлізуе яго цені²².

Беларускаму літаратару цяжка забыць, што яго Бацькаўшчына здаўна шукала адказ на адны і тыя ж пытанні: З кім ісці ў саюзе? З Масквой ці з Варшавай, з Усходам ці з Захадам? Яны стаялі для Беларусі праз усю яе гісторыю. І гэты палітычны падтэкст выбару традыцый яшчэ доўга будзе жыць у падсвядомасці беларускага літаратара, які ўдакладняе для сябе эстэтычныя арыенціры.

(Пераклада з рускай мовы *Святланы Сачанка*)

¹⁹ Дубавец С. Практыкаванні: Проза, эсэ, крытыка. Мн., 1992. С. 221.

²⁰ Архангельский А. Жорж Нива, Симон Маркиш, Урбіэт Горбі. Русская литература после перестройки: Анализ с попыткой прогноза // Дружба народов. 1993. № 1.

²¹ Сімёон Полацкій. Обед душевный. М., 1681. Л. 402.

²² Елисеев Никита. Материализованные тени // Знамя. 1994. № 4.

Ванда Супа (Беласток)

Тэма ўзаемасувязі Беларусі і Усходу ў гістарычнай прозе Вольгі Іпатавай

Як вядома, у апошнія гады беларускія пісьменнікі часта звяртаюцца да тэмы мінулага свайго народа. Гістарычна проза ў беларускай літаратуры налічвае ўжо дзесяткі твораў. Ёсць ў гэтым жанравым рэчышчы і творы, у якіх аўтары ставяць сабе задачу ўваскрасіць далёкія, ледзь не дагістарычныя часы. Жывую цікаласць выклікае вобраз жыцця і культура ўсходнеславянскіх плямён дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў, з якіх з цягам часу сфармаваўся беларускі народ у перыяд самастойнасці Полацкага княства. Пасля гэтай эпохі засталіся даволі скучыя, але дакладныя, правераныя гісторыкамі сведчанні.

Рэчаіснасць X–XII стст. узнаўляюць, напрыклад, такія беларускія пісьменнікі, як Леанід Дайнека ў рамане “Меч князя Вячкі”, Кастусь Тара-саў у нядаўна апублікованай аповесці “Тры жыцці княгіні Рагнеды”, Вольга Іпатава ў апавяданнях “Святаслава”, “Расанка” і ў рамане “За морам Хвалынскім”. Названыя творы Іпатавай тэматычна дапаўняюць адзін аднаго. У апавяданнях у канкрэтнай збліжэнні паказаны психалагічны партрэты ўладароў зямлі, на якой жылі продкі сёняшніх беларусаў, ахарактрызаваны адносіны князёў да падданых, да ўсё яшчэ жывой сярод народа язычніцкай рэлігіі.

У дадзенай працы прадметам аналізу з’яўляецца толькі раман “За морам Хвалынскім” (1989), у якім непасрэдна асвятляеца ўзаемасувязь Полацкага княства з Усходам, канкрэтна — з Візантый і народамі Сярэдняй Азіі, насяляючымі ў XII ст. тэрыторыю сёняшняга Узбекістана. Раман Вольгі Іпатавай належыць да жанравай разнавіднасці гістарычнай прозы, родапачынальнікам якой у сусветнай літаратуры быў Вальтер Скот. Выпрацаваная Скотам мадэль гістарычнага рамана паспяхова развівалася ў XIX–XX стст. ва ўсіх еўрапейскіх літаратурах. Напрыклад, у Расіі яе развіваў А.Пушкін, у XX ст. — В.Ян, а ў Польшчы — І.Крашэўскі, Г.Сянкевіч, у XX ст. — К.Бунш і інш.

Асноўныя рысы гэтай жанравай разнавіднасці¹ выяўляюцца ў тым, што ў асноўных ролях тут выступаюць выдуманыя героі і выдуманыя падзеі, фармуючыя здзіўляючыя сюжэты, а гістарычныя асобы выступаюць толькі ў ролі другарадных або эпізадычных персанажаў, зафіксаваныя гісторыяй падзеі і факты складаюць фон дзеяння, але ў цэлым створаныя ў творы сюжэтныя сітуацыі гістарычна магчымыя і матываваныя, а мінулага эпоха намалявана ў яе цэльнім абрыйсе. Чарговай важнай прыкметай вальтэрэйскай мадэлі гістарычнага рамана і, у прыватнасці, названага рамана

¹ Параўн.: Markiewicz H. Literatura pozytywizmu. Warszawa, 1986. S. 108–128.

Вольгі Іпатавай з'яўляецца ўкрапленне ў апавяданне фрагментаў, якія парофразуюць гісторычныя крыніцы.

Трэба падкрэсліць, што насычаныя разнастайнымі гісторычнымі дэталямі карціны мінулага, што імкнуцца да ахопу ўсіх бакоў тагачаснага жыцця, у рамане “За морам Хвалынскім” базуюцца на багатых крыніцах — такіх, як навуковыя публікацыі з галіны гісторыі², дакументы старажытнарускай пісьменнасці, шэдэўры старажытнай і сярэдневяковай арабскай культуры, творы славянскага фальклору і фальклору народаў Сярэдняй Азіі³, найперш арабскія міфы, прыгчы і захоўваючыя ў сабе мудрасць Усходу афарызымы, даследаванні з гісторыі жывапісу і прыкладнога мастацтва, а таксама рэлігійныя кнігі: Біблія, Каран, паданні зораастрызму і да т.п.

Як у любым гісторычным рамане, так і ў названным яго варыянце ўспрыманне аддаленай у часе эпохі ў значнай меры залежыць ад узроўню развіцця гісторычных навук, ад сучасных гісторыясофскіх канцепцый і выпрацаваных філасофій і грамадскімі навукамі светапоглядных катэгорый. Праступаючая ў рамане гісторыясофская канцепцыя — гэта спроба мастака адысці ад ідэалагізаванага марксісцка-ленінскага разумення мінулага. Не адмаўляючы ў цэлым ролі народных мас як стваральнікаў гісторыі, пісьменніца падкрэслівае ў ёй таксама ролю асоб незвычайных; у матэрыйлістычнае разуменне свету ўносяцца элементы трансцендэнтныя, ідэалістычныя, што выяўляюцца ў павазе да вераванняў любога народа, у ілюстрацыях збываючыхся казанняў і прароцтваў, у трактоўцы паняцця лёсу.

Гісторычна тэматыка ў дадзеным выпадку дала аўтару магчымасць не толькі стварыць змалъны сюжэт (дарэчы, гэтаму сюжету ўласціва кінематаграфічнасць, і ён мог бы стаць асновай цікавага кінасцэнтра) і малітнічыя, пераканаўчыя карціны знікшага свету, якія передаюць асаблівую атмасферу і каларыт старажытнарускай і сярэдневяковай азіяцкай рэальнасці, але і дазволіла сформуляваць пэўныя гісторычна-культурныя абагульненні, сугучныя невырашальным проблемам нашага часу. Пазіцыя аўтара глыбока гуманістычная, яе развагі ўспрымаюцца як вострасучасныя. Пры гэтым кніга адрасавана шырокаму колу чытачоў, у ёй удала спалучаны пазнавальна-выхаваўчая функцыя з пацяшальнай.

У рамане “За морам Хвалынскім” можна вылучыць тры тэматычныя часткі, звязаныя з фазамі і месцамі развіцця дзеяння, з прасторава-этнографічным фак-

² Падрабязная інфармацыя пра эпоху супадае з тым, што пісалі пра яе гісторыкі. Гл.: Bazylow L. Historia Rosji. Warszawa, 1985. Т. I. С. 82–90; Тихомиров М. Древнерусские города. М., 1956; Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.

³ У пісьменніцы была магчымасць пазнаёміцца з сучаснай культурай і з мінульм народам Сярэдняй Азіі, бо яна некалькі гадоў правяла ў Узбекістане, перакладала вершы ўзбекскіх паэтаў.

тарам. У першай частцы галоўны герой з'яўляецца толькі адным з многіх персанажаў, што прадстаўляюць усе пласты насельніцтва княства. Створаны ў ёй выразныя літаратурныя партрэты гістарычных персанажаў — князя Брачыслава і яго сына-наследніка Усяслава, паказаны княжацкі двор, ваяры, купцы, рамеснікі і самыя бедныя палачане. У рамане падкрэсліваецца, што князь Брачыслаў прыдаваў вялікую ўвагу сувязям з другімі народамі Захаду і Усходу. На княжацкім двары жылі візантыйскія ўрачы і манахі-перапісчыкі. Прывозілі ў Полацк свае тавары купцы з розных краін — менавіта яны нярэдка былі першымі пасламі сваіх краін, прыносілі звесткі пра свою матэрыяльную культуру, рэлігію і звычай.

Але факт, што ў рускія землі з Азіі можна было трапіць даволі лёгка, меў і адмоўныя наступствы, бо прышэльцы з Усходу ў XIV ст. вывозілі з Полацка не толькі футры, мёд і смалу, але і рабоў, захопленых у набегах або купленых у баяраў. Такім чынам, для многіх палачан Усход быў сінонімам пагрозы і няшчасця.

У апісаннях быту, звычаяў і заняткаў герояў былі ўзноўлены палітычныя, грамадскія, псіхалагічныя і моўныя асаблівасці часу. Пісьменніца не апісвае крывавыя бітвы, хаця і падкрэслівае, што ваенныя паходы і збор палюддзя былі галоўным з заняткаў князя і яго ваяроў. У першай частцы рамана апісальныя элементы дамінуюць над падзейнымі, але яны абумоўліваюць рух сюжэту, і, што самае важнае, даюць магчымасць выпрацаваць сабе сваё ўյўленне пра складанасці жыцця ў гэтай сапраўды рэвалюцыйнай у гісторыі усходніх славян эпосе.

Старанна падабраныя мастацкія дэталі сігналізуюць, што гэта быў час княжацкіх міжусобіц, звязаных з барацьбой за панаванне сярод старажытнарускіх плямён, барацьбы царквы з дзвюхвер'ем, з сімваламі язычніцкага культу, якія бязлітасна знішчаліся. Падкрэсліваецца сацыяльная і прававая няроўнасць ва ўмовах самаўладдзя, спробы супраціўлення і барацьбы асobных людзей за ўласную годнасць і свабоду.

Аўтарскую ўвагу прыцягвае таксама становішча жанчын у тагачасным грамадстве. Яно прасочваецца на прыкладзе няпростых лёсаў трох жанчын: баярскай дачкі Нялюбы, беднай удавы знахаркі Кутаніхі і яе дачкі Бярозы. Нялюбе, захопленай жывапісам у часы, калі лічылася, што жанчына “праклята Богам”, разумны князь дазволіў пісаць абразы таемна, у манастыры. Яны ўпрыгожвалі полацкія цэрквы, але ніхто не ведаў, што іх напісала жанчына. Лёс Бярозы сведчыць, як абыходзіліся з беднымі жанчынамі — князь падараў яе арабскому купцу; яна была вывезена ў Бухару, у гарэм, а яе маці памерла ад гора.

У галоўныя персанажы рамана абранны чалавек з ліку “безыменных” герояў, якія побач з князямі тварылі гісторыю, уносялі ў жыццё прагрэсіўныя ідэі, набліжаліся да ўніверсальных ісцін. Дасягнутае імі нярэдка знікала, пасля іх

саміх заставаўся часам толькі слабы след у народных песнях ці легендах, у назвах раслін або прадметаў. Сын полацкага каваля Алекса, які ў дзяцінстве гуляў з княжычам Усеславам і ні ў чым яму не саступаў, быў прыняты ў яго дружыну, а калі пасталеў — стаў нявольнікам кахання, гатовым памерці дзеля каханай, кінуць выклік усяму свету. Упачатку ён паказаны як чалавек, учынкамі якога кіруе інстынкт. Яму падабаецца ваеннае рамяство, ён ганарыцца ўменнем забіваць і войны лічыць удзелам сапраўдных мужчын.

Нечаканае каханне прымусіла героя накіравацца ў пошуках страчанай дзяўчыны туды, дзе “заканчваецца зямля”, у Бухару, з намерам вызваліць Бярозу. Другая частка рамана звязана менавіта з падарожжам героя па рэках і землях славян, балгар, народаў Каўказа і Сярэдняй Азіі. Падарожжа багата на драматычныя моманты: герою шмат разоў пагражае смяротная небяспека, але, як і ў славянскіх казках, ён сустракае не толькі злодзеяў, але і людзей, якія за дабро плацяць дабром, а часам бескарысліва становяцца яго памочнікамі.

Развіваючы раманнае дзеянне, пісьменніца не забывае дапоўніць апавяданне пластычным выяўленнем прасторы, якую пераадольвае герой, жыцця розных народаў, пранікнуць у філасофскі сэнс іх вераванняў. Падкрэсліваецца, што вобраз жыцця народаў у большай ступені вызначаюць географічныя ўмовы — у стэпах, гарах, на ўскраіне пустыні людзі па-рознаму апранаюцца, іншымі способамі здабываюць сабе ежу, моляцца розным багам. Полацкая зямля вызначаецца як балоцістая, нялётгкая, неласкавая, прасякнутая крывёй, патрабуючая ад людзей многіх сіл, каб на ёй выжыць⁴. Але землі іншых народаў цяжка называць больш ласкавымі. Кожны народ умее валодаць зброяй, бо асцерагаецца зневініх ворагаў і разлічвае на прыбытак ад ваенных набегаў, кожны на ўласным вопыце набывае веды пра свет і сілы, ім кіруючыя, спрабуе наблізіцца да ісціны. Сярод любога народа ёсць людзі шчырыя і добрыя, а побач з імі злые ці неразумныя.

I, нарэшце, трэцяя частка рамана звязана з прыбыццём героя ў Бухару, дзе ён бліжай пазнаёміцца з новым для яго светам персаў-вогнішчапаклоннікаў і цюркаў-караханідаў з атачэння эміра Бухары. Часта эксплуатуемы літаратурай розных часоў сюжэт, заснаваны на матывах падарожжа ў пошуках страчанай каханай, з традыцыйнымі элементамі, выкарыстанымі яшчэ прозай “плашча і шпагі”, Іпатава вырашае па-новаму, у духу сучаснай канцэпцыі асобы, сучаснага псіхалагізму: падарожжа мае нечаканае завяршэнне — герой пераконваецца, што яго намаганні былі марныя, бо яго каханая лічыць за лепшае застасцца ў гарэме з-за сына.

Пад уплывам пабачанага і перажытага Алекса мяняецца ўнутрана, у ім паяўляецца звычка да рэфлексіі, уменне спачуваць іншым, заўважаць у свеце тое, на што раней не звяртаў увагі. Яго падарожжа ў пошуках страчанай каханкі ператварылася ў падарожжа ў пошуках ведаў, у пошуках адказаў на асноўныя

⁴ Ипатова О. За морем Хвалынским. М., 1991. С. 28.

анталагічныя пытанні: што такое жыццё, у чым праяўляеца яго сэнс, ці можа чалавек падпрадаваць яго сабе? Сэнс жыцця яму адкрываеца ў імкненні быць карысным іншым, у тым, каб пакінуць пасля сябе што-небудзь сваёй роднай зямлі.

Апавяданне аб падарожжы дало магчымасць супаставіць два розных культурна-псіхалагічных уклады: старажытнарускіе самаўладдзе на раннім этапе яго развіцця з яго новаўведзенай хрысціянскай рэлігіяй, заснаванай на тэакратычным падыходзе, і рабаўладальніцкую ісламскую дзяржаву цюркаў-караханідаў. Дзякуючы падрабязна ўзноўленаму гісторычнаму фону чытач мае магчымасць пазнаёміцца з рознымі бакамі жыцця ў Бухары і ў правінцыі. Пісьменніца перадала прыўзнята-метафарычны стиль мовы арабскіх народаў, багацце афарызмаў і сентэнцый, што адлюстроўваюць “накопленую на працягу доўгіх стагоддзяў мудрасць Усходу”⁵, харастро выгтанчанай, насычанай шматзначнай сімвалікай паэзіі.

Нягледзячы на асабістыя крыйды, герой рамана “За морам Хвалынскім”, скрэзь прызму ўспрымання якога паказана гэтая і цяпер экзатычная для многіх краіна, аўктыўна заўважае, што народы Сярэдняй Азіі шмат дасягнулі ў сферы матэрыяльнай і духоўнай культуры — яны ўжо даўно ўмелі будаваць палацы і мячэці, вырабляць тонкія тканіны і разнастайныя ўпрыгожанні. Высокага ўзроўню развіцця дасягнула ў краінах Усходу матэматыка, астрономія, філасофія, медыцина і літаратура. Алекса хутка пераканаўся ў тым, што і ў персаў-вогнішчапаклоннікаў, і ў цюркаў-мусульман ёсць чаму павучыцца, што іх дасягненні, напрыклад з галіны медыцыны, маглі б прынесці карысць для палачан.

Адказы на некаторыя цікавячыя яго анталагічныя пытанні герой знайшоў у бухарскай бібліятэцы, у кнігах арабскага філосафа-вольнадумца Авіцэны, працах Платона і Арыстоцеля, вершах арабскіх паэтаў. Герой навобмацак набліжаеца да антычнага апафеозу жыцця, да ідэі жыцця ў гармоніі з прыродай, да спробы сімвалічнага прачытання знакаў прыроды, да ідэі павагі чалавека. Адносіны героя да ісламскай культуры пераконваюць чытача ў магчымасці дыялогу паміж такімі далёкімі ўкладамі, паказваюць, што ў прадстаўнікоў розных рэлігій можна знайсці шмат агульнага.

Але герою не было наканавана падзяліцца назапашанымі ведамі з кім-небудзь на сваёй радзіме; ён загінуў на граніцы Полацкай зямлі ад зброі кіеўлян, што помсцілі за разбурэнне сваёй зямлі. Смерць Алексы і пагібель кнігі, у якой ён занатаваў тое, чаму навучыўся ў арабаў, маюць у канцепцыі рамана значэнне сімвалічнае⁶, як быццам бы падкрэсліваюць, што добрае, разумнае, прагрэсіўнае часта аказваеца слабей злога, бессэнсоўнага, ніzkага, што прычинай няшчасцяў славян былі бясконцыя міжплямённыя ўсобіцы і войны.

⁵ Роднае слова. 1995. № 1. С. 15.

⁶ Савік Л. “Беларусь! Твая дачка я...” // Полымя. 1995. № 3. С. 221.

У рамане гучыць думка, што пасля XII ст. амаль нічога не засталося, усё створанае тады палаchanамі было разрабавана або знішчана ў выніку шматлікіх войн. Падkrэсліваецца, што ў гісторыі беларускага народа шмат разоў пераравалася пераемнасць, а дасягнутае продкамі гублялася, не перадавалася нашчадкам.

Ідэйнае значэнне рамана выяўляецца ва ўмацаванні нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа, у абуджэнні цікаласці да яго гістарычных кананёў. Адначасова книга пераконвае ў карысці адкрытасці дасягненням іншых народаў, сусідавання ў мірных умовах, вучыць рэлігійнай талерантнасці і павазе да таго, што здаецца на першы погляд чужым і зусім незразумелым.

(Пераклаў з рускай мовы Эдуард Дубянецкі)

Тэрэза Голуб (Мінск)

Літаратурная экспазіцыя як чыннік узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння культур

У беларускім грамадстве адчувальна ўзрос статус музея як навуковай і культурна-асветніцкай установы, як скарбніцы духоўнай і матэрыяльнай культуры народа. У агульной сетцы гістарычных, мастацкіх, этнографічных, прыродазнаўчых, тэхнічных музеяў Беларусі значнае месца займаюць літаратурныя музеі. Паглядзеўши на іх, як кажуць, у сукупнасці, можна ўбачыць адну агульную экспазіцыю літаратурнай Беларусі, якая вызначаецца значнымі асобамі, змястоўнымі гістарычна-літаратурнымі этапамі, дакументамі, рукапісамі, кнігамі, прадметамі творчай працы, побыту, творамі мастацтва і г. д.

Старэйшымі сярод літаратурных музеяў Беларусі з'яўляюцца музеі Якуба Коласа і Янкі Купалы ў Мінску. Значна маладзейшы, але шырока вядомы музей Адама Міцкевіча ў Навагрудку. За апошнія дзесяць-пятнаццаты гадоў створаны такія музеі, як музей-сядзіба Ф. Багушэвіча ў Кушлянах, хата-музей М. Гарэцкага ў Малой Багацькаўцы, Літаратурны музей М. Багдановіча і П. Броўкі ў Мінску, К. Чорнага ў Цімкавічах. Экспазіцыя кожнага з іх мае сваю завершанасць, распавядае пра жыццё і творчасць таго ці іншага пісьменніка і, безумоўна ж, адлюстроўвае гістарычна-літаратурныя і нацыянальна-культурныя падзеі свайго часу, сувязь пісьменніка з навакольным асяроддзем.

На фармаванне творчага таленту беларускіх пісьменнікаў, іх светапогляду, грамадзянскай пазіцыі аказвалі ўплыў самыя розныя сацыяльна-палітычныя і культурна-бытавыя фактары. Большасць з іх вырастала на класічных узорах сусветнай літаратуры. Вось як, напрыклад, расказвае пра сябе Якуб Колас: “Байкі Крылова падараўваш мне дзядзьку Антося. Як ён дагадзіў мне! Пабудзіў на досвітку і даў у руکі: “На, цешся!” А купіў ён кнігу ў нядзелью на кірмашы. Быў гэта, помніцца, дадатак да “Нівы”, на кепскай паперы, з цьмянным шрыф-

там. Але даражэйшага падарунку ў той час я сабе не ўяўляў [...] Праз некаторы час у маёй пастухоўскай торбе з'явіўся Пушкін. Як я чытаў яго! Наўзахапкі і шкадуючы, пакідаючы на заўтра. Умацую кнігу дзе-небудзь у развіліне дрэва, у расошцы, і стаю ці танцую перад ёю, як перад абразом або перад лос-тэркам. Чытаю-чытаю, аж пакуль не вывучу старонку на памяць. Тады перагарну і бяруся за другую”¹.

Падобныя прызнанні можна знайсці ў кожнага пісьменніка. Хацелася б згадаць яшчэ адну цытату з успамінаў брата М.Гарэцкага Гаўрылы, які акрамя захаплення празаіка беларускім фальклорам, творамі беларускіх пісьменнікаў адзначае наступнае: “Максім любіў рускую літаратуру: Пушкіна, Лермантава, Гогаля, Талстога, Дастаўскага, Буніна. Вельмі падабаліся яму творы Шаўчэнкі, Кацюбінскага, Міцкевіча, Ажэшкі — ён чытаў іх у арыгіналах”². Цікавасць М.Гарэцкага да іншамоўнай літаратуры пацвярджае таксама спіс кніг яго хатній бібліятэкі, у якім значацца творы У.Гётэ, Г.Гейнэ, А.Франса, Г.Флабэра, А.Дадэ, М.Твэна, Ш. дэ Кастэра і інш.

Узаемасувязь і ўзаемаўзбагачэнне культур свету наглядна адлюстроўваюць у літаратурных музеях экспазіцыі, дзе паказаны пераклады твораў таго ці іншага аўтара, перакладчыцкая дзейнасць мастакоў слова. Шырокаму асвятленню згаданай праблемы можа быць прысвечана асобная канферэнцыя. У дадзеным жа выпадку неабходна адзначыць, што пытанне перакладу ў беларускай літаратуре мае сваю багатую гісторыю, вытокі якой — у глыбокім мінулым. Яскравым доказам сказанага з'яўляюцца пераклады кнігі Бібліі, зробленыя Ф.Скарынам, пераклады С.Буднага, В.Цяпінскага. Цікавую старонку ў гісторыі беларускай літаратуры складаюць рэлігійная і свецкая перакладныя аповесці. Бліжэй да нашага часу шырокое распаўсюджанне атрымаў паэтычны пераклад. Сярод шматлікіх перакладчыкаў значацца імёны В.Дуніна-Марцінкевіча, А.Вярыгі-Дарэўскага, А.Абуховіча, А.Гурыновіча, Я.Лучыны, М.Косіч, М.Багдановіча, Я.Купалы, Я.Коласа, М.Гарэцкага, У.Дубоўкі, Н.Гілевіча, Р.Барадуліна, Я.Семяжона. Шырокая прадстаўлена беларуская літаратура ў перакладах замежных аўтараў.

Літаратурная экспазіцыя музея не толькі адлюстроўвае працэс узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння культур сваім зместам, але і сама часта з'яўляецца непасрэдным аб'ектам гэтых кантактаў. Што тут маецца на ўвазе? Перш за ёсё перасоўня выставы-экспазіцыі, якія могуць стварацца кожным музеем індывідуальная і сумесна, прычым сумесна з іншапрофільнымі музеямі. Іх экспанаванне магчыма як унутры краіны, так і за яе межамі. Зыходзячы з вопыту Дзяржжаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры, патрэбна адзначыць такія найбольш адпаведныя тэмэ сённяшній гаворкі часовыя экспазіцыі, як

¹ Лужанін М. Колас расказвае пра сябе. Мн., 1964. С. 61.

² Гарэцкі М. Успаміны, артыкулы, дакументы. Мн., 1984. С. 9.

“Нясвіжская скарбніца” і “Зброяй палымянага слова”. Першая з іх была створана сумесна з Нацыянальным музеем гісторыі і культуры Беларусі да міжнароднага сімпозіума “Нясвіж як агульнае ўрапейская гісторыка-культурная каштоўнасць”. Другая — з Беларускім дзяржаўным музеем гісторыі Вялікай Айчыннай вайны да 50-годдзя Перамогі над фашысцкай Германіяй. У абодвух выпадках з дапамогай рэдкіх экспанатаў наведальнікі змаглі адкрыць для сябе шмат новага, таго, што раней не ўводзілася ў шырокі ўжытак, убачыць літаратуру Беларусі ў агульнае ўрапейскім кантэксле, адчуць багацце духоўнай культуры народа на розных этапах яго гісторычнага развіцця.

Пэўную ролю ў паширэнні культурных узаемасувязей адыграла перасоўная выставка, прысвечаная 100-годдзю М.Гарэцкага, якая экспанавалася ў сядзібе ЮНЕСКО (Францыя). Яна дала магчымасць зарубежным наведальнікам пазнаёміцца з жыццём і творчасцю класіка беларускай літаратуры, аўтарам дакументальных запісак “На імперыялістычнай вайне”, якія крытыкай ставяцца побач з раманам А.Барбюса “Агонь”.

Неабходна адзначыць, што літаратурныя экспазіцыі ў Беларусі з кожным годам пашираюцца. Супрацоўнікамі Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры вядзецца работа па стварэнні новых філіялаў. У перспектыве запланавана адкрыццё музея В.Дуніна-Марцінкевіча, Л.Геніуш, К.Каліноўскага і паўстанцаў 1863–1864 гг., музея пісьменнікай-святароў (у доме К.Свяякі) і інш. Нават такі няпоўны пералік імён дае магчымасць адчуць новыя падыходы ў навукова-метадалагічнай дзейнасці Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры, яго імкненне пазбавіць літаратурныя экспазіцыі ад ранейшай заідзялізаванасці, ад устарэлых догмаў і стэрэатыпаў. Перад супрацоўнікамі музея цяпер стаіць задача першаступенай важнасці — стварыць сваю асноўную літаратурную экспазіцыю — ад старажытнасці да нашых дзён. Без адлюстравання ўзаемасувязей і ўзаемаўпłyваў літаратурных працэсаў у дадзеным выпадку не абысціся. Не абысціся і без стэндаў ці залы, якія раскажуць пра развіццё беларускай літаратуры за межамі Бацькаўшчыны.

На вялікі жаль, даводзіцца канстатаваць, што пры зборы матэрыялаў-экспанатаў для старажытнай часткі асноўной экспазіцыі музея ўзнікаюць цяжкасці з іх набыццём. Гэта абумоўлена адсутнасцю неабходных літаратурных помнікаў і документаў, грамат і статутаў, старажытных рукапісных кніг і друкаў, аўтографаў пісьменнікаў, асабістых рэчаў і г. д. у фондах музея. Вельмі мала іх у архівах, музеях, бібліятэках горада, краіны. У сувязі з самымі рознымі сацыяльна-палітычнымі падзеямі на працягу многіх стагоддзяў значная частка нацыянальнай культурнай спадчыны беларускага народа трапіла за межы Беларусі. Надзеі на набыццё ці вяртанне старажытных архіўніалаў-экспанатаў амаль няма. Адзіную магчымасць данесці да наведальніка дух эпохі, яе адметнасць і шматфарбонасць дадуць рэканструкцыі і муляжы, фота і ксеракопіі.

Створаная менавіта такім шляхам старажытная частка экспазіцыі з'явіцца значным укладам у вырашэнне проблемы вяртання спадчыны, а для наведальніка стане наглядным матэрыялам для асэнсавання духоўных ба-гаццяў беларускага народа.

Карыстаючыся выпадкам, заклікаю шаноўных удзельнікаў кангрэса, за-межных беларусістай спрычыніцца да добраі справы, пасадзейнічаць, па-магчымасці, папаўненню фондаў музея. Менавіта такая форма супрацоўніцтва паспрыяе не толькі яго станаўленню, але і з'явіцца яскравым прыкладам плённасці культурных узаемасувязей, паслужыць агульным інтарэсам беларусаўства.

Буданна Хінгамірэ (Дхарвад)

Заўвагі пра беларускую паэзію на мове канада

Вось ужо пятнаццаць гадоў, як я займаюся перакладамі рускай паэзіі, выдаў у Індыйі, у штаце Карнатак, пяць яе зборнікаў на мове канада. Адначасова запікавіўся іншымі літаратурамі былога Савецкага Саюза, найперш беларус-кай, пачаў яе перакладаць з арыгінала. І скажу адразу: яна зачараўала мяне.

У 1985 г. была выдадзена “Анталогія беларускай паэзіі” ў майі пераклад-зе. Яшчэ перад друкаваннем кніжкі некаторыя ўключаныя ў яе вершы былі апублікованы ў літаратурных часопісах штата Карнатак. Сябры-перакладчыкі, паэты і крытыкі ацанілі мае намаганні па азнямленні чытачоў штата са скарбамі беларускай літаратуры.

Найперш я імкнуўся, каб мае пераклады адпавядалі арыгіналам. Сумлен-ны перакладчык заўсёды шмат працуе над вершам, каб выкарыстаць пры пе-растварэнні адпаведныя фармальныя сродкі, якія існуюць у яго роднай мове, — захаваць думкі, вобразы, метафоры, парыўнанні. Тут мне вельмі прыдаўся ранейшы вопыт перакладу твораў Аляксандра Пушкіна.

Да прыкладу, каб перакласці верш Максіма Танка “Званы Хатыні”, мне трэба было раней вывучыць апісаную ў ім сітуацыю, падзеі часоў акупацыі Беларусі фашистскімі захопнікамі. Тут мне вельмі прыдаліся ўступныя словаў аўтара да зборніка “Чароўная зямля Беларусь”, выдадзенага на англійскай мове. Яны сталі для мяне своеасаблівым ключом да асэнсавання творчасці Максіма Танка ў яе гістарычным, сацыяльным і культурным кантэкстах.

Якія б складаныя слаі ні былі напластаваны ў паэтычным тэксле, для пе-ракладчыка важна захаваць цэласнасць твора, яго рытм, сістэму рыфмаў і асабліва дух. Той самы дух, які пачаўся, вырас, нібы з насення, з спадчыны Янкі Купалы і Якуба Коласа, заснавальнікаў вашай новай літаратуры, што пісалі для простых людзей, узбуджалі чалавечыя пачуцці, патрыятызм, паша-ну да роднай культуры, няnavісць да ворагаў.

Паэтычныя творы Янкі Купалы і Якуба Коласа спадабаліся мне тым, што ў іх выкарыстана жывая і вобразная народная мова (гэта важна і для літаратуры на мове канада). У іх вершах выказаны індывідуальныя пачуці аўтараў, перададзены іх багатыя эмоцыі. Іх складаны жыццёвы вопыт адлюстроўваўся ў розных формах, жывых да сённяшняга дня. Вядома, у мяне былі пэўныя цяжкасці, калі я спрабаваў перадаць асобныя ідывіматычныя і фразеалагічныя звароты, тонкі гумар. І каб адэватна перадаць у такіх выпадках сэнс, даводзілася мне шукаць паралелі ў беларускім і сваім фальклоры, а часам нават у народным мастацтве і музыцы. Асабліва цяжка мне даліся пераклады вершаў “Майму народу” і “Касцу”, дзе ўжыты своеасаблівы рымкі і сістэма рыфмоўкі.

З іншых паэтаў мяне зачароўвалі, радок за радком, вершы Максіма Багдановіча, Уладзіміра Дубоўкі, Петруся Броўкі, Анатоля Астрэйкі. З іх наш чытач даведаўся пра складаны лёс вашага народа, яго трагічную гісторыю. А сённяшні дзень Беларусі адкрываўся для мяне ў паэзіі Рыгора Барадуліна, Ніла Гілевіча, Пімена Панчанкі, Аляксея Пысіна. І яшчэ: засталіся ў маёй памяці творы Міколы Арочкі (“Бераг Нёмана”), Анатоля Грачанікава (“Казкі”). Яны сталі для мяне прыкладам творчага выкарыстання народных матываў, фальклорнай сімволікі.

На мову канада перададзены таксама вершы беларускіх паэтэс — Эдзі Агняцвет, Дануты Бічэль-Загнетавай, Вольгі Іпатавай, Еўдакіі Лось, Яўгеніі Янішчыц, чыя творчасць вызначаецца асаблівай цеплынёй і шчырасцю. У іх перададзена прыгажосць вашай зямлі, інтymных пачуццяў. Яўгенія Янішчыц імкнулася стварыць новыя сродкі паэтычнага выяўленення.

І ёсё ж у сучаснай беларускай паэзіі самы блізкі да мяне як перакладчыка застаўся Максім Танк. Яго творы вызначаюцца светласцю думак і шчырасцю пачуццяў.

Спадзяюся, што распачатая мною справа прысвяення народу канада паэтычных скарбай беларускага народа будзе прадоўжана.

(З англійскай мовы пераклаў **Юрась Жалезка**)

Ірына Шаблоўская (Мінск)

Беларуска-чэшскі літаратурны дыялог

Чэхія і Беларусь знаходзяцца паміж Усходам і Захадам Еўропы і не могуць не адчуваць на сабе ўплывы з розных бакоў. Яны не маюць агульной мяжы, так бы мовіць. Але тым не менш літаратурны дыялог паміж імі існуе. Ён вызначаецца мноствам фактараў: пераклады і ўзаемная навуковая зацікаўленасць, вывучэнне мовай і літаратур — чэшскай у Беларусі і беларускай у Чэхіі, контактныя сувязі паміж літаратарамі і навукоўцамі. Супрапоўніцтва ў галіне адукцыі, без якога наўрад ці будуць плённымі ўсе іншыя формы дыялогу.

Калі на першым этапе вывучэння ўзаемасувязей акцэнтуюцца звычайна кантакты, пераклад, то з цягам часу прыходзіць цікавасць да агульнасці і адметнасці, тыпалогіі і нацыянальнай спецыфінасці, дакладней — да адметнага праз агульнае. Зацікаўленасць беларусамі ў Чэхіі і чэшскім жыццём у Беларусі мае даўнія карані і вывучана ў нас даволі грунтоўна¹.

Працягваючы традыцыйныя методы даследавання ўзаемасувязей беларускай і чэшской літаратур сёня, на маю думку, варта рабіць акцэнт на вывучэнні кантэксту (міжславянскага, еўрапейскага, сусветнага) развіцця літаратур псіхакосмалогаса (тэрмін Д. Гачава), калі асэнсаванне літаратурнага развіцця ўключае псіхалогію, ментальнасць, намагаеца выйсці на духоўныя космас нацыі і чалавецтва. Актыўна апошнім часам пачала даследавацца беларуская эміграцыя ў Празе. Тэма гэтая заслугоўвае, каб хоць бы пункцірна спыніцца на агульнай старонцы беларуска-чэшскага ўзаемадзеяння. Беларускую Народную Рэспубліку, абвешчаную 25 сакавіка 1918 г., адной з першых у ліку няmnогіх тады, у 1919–1920-х гг., признала Чэхаславакія (абвяшчэнне яе незалежнасці адбылося 28 кастрычніка таго ж 1918 г.). У 20-я гады нашага стагоддзя ў Прагу пераехаў урад БНР. Тут працавалі беларускія арганізацыі. Тут, на Альшанах, пахаваны першыя беларускія прэзідэнты П.Крачэўскі і В.Захарка.

Палітычная эміграцыя была ў Празе прадстаўлена даволі шырока. Тут, дзякуючы падтрымцы Тамаша Гарыка Масарыка, вучыліся беларусы, забясьпечаныя стыпендыяй. Сярод іх — паэт У. Жылка, Т. Грыб, М. Вальтэр, аўтар першай манографіі пра Скарину І.Дварчанін. Тут выдаваліся беларускія часопісы, у якіх адлюстроўвалася жыццё на Бацькаўшчыне. Вельмі аператыўна рэагавалі эмігранты на навіны культуры, выхад новых кніг. Прага ўвайшла ў жыццё і творчасць двух вялікіх беларускіх талентаў, дала ім прытулак. Адзін — выдатны спявак Міхал Забэйда-Суміцкі, другая — паэтэса Ларыса Геніуш.

У апошнія гады з'явіліся “Пражскі эпістолярый” У.Калесніка, адпаведныя раздзелы кніг Б.Сачанкі “Беларуская эміграцыя” і “Сняцца сны аб Беларусі”. Прыгадаем, што сярод, бадай, самых першых спроб навуковага асэнсавання пражскай эмігранцкай творчасці былі газетны артыкул А.Мальдзіса (Звязда, 1968) пра паэзію Ларысы Геніуш, успаміны Ю.Гаўрука пра У. Жылку (Дзень паэзіі, 1971), манографія У.Калесніка “Ветразі Адысея” (Полымя, 1977). Гэта першыя ластаўкі навуковай галоснасці, вельмі карысныя, бо афіцыйна

¹ Гл.: Ларчанка М. М.Багдановіч і славянства // Славянская супольнасць. Мн., 1963; Ён жа: Літаратурная ўзаемадзейнасць Чэхаславакіі і Беларусі // Яднанне братніх літаратур. Мн., 1974; Мажэйка А., Фактаровіч Д. З гісторыі чэшска-беларускіх літаратурных сувязей // Полымя. 1957. № 1; Александровіч С. Вітае Злата Прага // Полымя. 1982. № 7; Мирочицкій Л. Белорусско-чехословацкие культурные и научные связи. Мн., 1981.

эміграцыя тады нібы і не існавала наогул. Чакае пільной увагі беларускіх на-
вукоўцаў таямнічы лёс беларускага архіва, які часткова ўваходзіў у Рускі
загранічны гістарычны архіў у Празе. След яго губляеца пасля 1945 г., калі
архіў быў перададзены Сталіну як падарунак. “У Москву трапілі ўсе сакрэт-
ныя матэрыялы архіва. Эта тлумачыць, чаму адразу пасля вайны ў Чэхаславакії
пачаліся масавыя арышты рускіх эмігрантаў”, — пішуць аўтары манографіі
пра рускую эміграцыю².

Беларуска-чашскія літаратурныя ўзаемасувязі, заснаваныя на гістарычным
лёсе двух славянскіх народаў, абумоўлены ментальнымі асаблівасцямі нашых
нацый. Агульная рыса ў чэхаў і беларусаў, як мне ўяўляеца, — гэта перадусім
талерантнасць, цярпімасць. Яны нікога з сваіх суседзяў не абчэшвалі і не
абеларушвалі, не хварэлі на экспансіўнасць, імперскасць, увесь час з іх кілі,
падкрэслівалі каштоўнасць нармальнага жыцця. Можа таму, што самі цярпелі
ад суседзяў з розных бакоў: чэхі — ад немцаў, беларусы — ад рускіх і паля-
каў. Не распачыналі яны ніякіх войнаў, вымушаны былі абараніць на працягу
ўсёй гісторыі свае землі, якія неаднайчы становіліся плацдармам для выра-
шэння ваенных канфліктў, ініцыятыва ў развязанні якіх належала магутным
суседзям (прыгадаем трыццацігадовую вайну, Першую сусветную, Другую).

Шляхамі вывучэння дыялогу беларускай і чэшскай літаратур можа стаць
параўнальны аналіз нацыянальных лёсаў абодвух народаў, іх суплёт з
філасофій і гісторыяй, паруцінне тыпаў літаратурных герояў, прасторы, якія
фармуе нацыянальныя характеристы. Філасофія чэшскай літаратуры, якая многае
тлумачыць у нацыянальным характеристы і стылі быцця, можа быць прасочана
на творах многіх геніяў — ад Яна Гуса, Яна Амоса Каменскага, Алоіса Ірасека
і Бажэны Немцавай да Гашака і Грабала. Прыйгадаем філасофію “малых спраў”
першага чэшскага презідэнта Т.Г.Масарыка, якая засноўвалася на павазе, да-
веры і высокай адказнасці ў дачыненні да кожнага: ад простага працаўніка да
міністра. Вядома, што менавіта гэтая праграма ў 20–30-я гады забяспечыла
Чэхаславакіі буйны росквіт ва ўсіх галінах вытворчасці, прамысловасці, сель-
скай гаспадаркі, а перадусім культуры. Згадаем рэлігійны Карэла Чапека,
блізкага сябра Масарыка, што мае сваім вытокам павагу да людзей, іх думак,
пачуццяў, шанаванне асобы і дабрыню. Менавіта з гэтай этычнай праграмы
Чапека ўзрастаете адноснасць ісціны, неабходнасць вывучаць розныя думкі, ані
ў якім разе не навязваць сілай свае.

“Швейкаванне” ў Гашака — адмысловая форма рэакцыі асобы, вымушанай
жыць у вар’яцкім доме, яе супраціўленне вайне і пануючаму ў імперыі
абсурду. Філасофія жыцця, выкладзеная ў рамане Гашака, так бы мовіць,
нацыянальна апрабаваная ў творчасці сучаснага чэшскага пісьменніка

² Пехтерев А., Клапка И. Русская литературная эмиграция в Чехословакии: 1918–1938. Прага; Брно, 1993. С. 15.

Багуміла Грабала, яго рамане “Як я абслугоўваў англійскага караля”, нататках і творах-споведзях (сярод іх — “Занадта шумная адзінота” і “Лістападавы ўраган”). Цікава, што як самую галоўную заслугу сваёй творчасці аўтар адзначае паказ героя. “Чацвёртас” саслоўе, прости люд, прызнаеца пісьменнік, для яго — “мера ўсіх рэчаў і падзеяў”. Адпавядае гэтым разважанням і канцэпцыя становішча героя, у якой няцяжка заўважыць своеасаблівую рэакцыю на сацыялістычнае разуменне герайчнага, з аднаго боку, і працаў нацыянальнай літаратурнай традыцыі Неруды — Гашака, з другога. “Станоўчым героем з’яўляецца ўсялякая чалавечая экзістэнцыя: героем можа быць і дзіця, якое вучыцца хадзіць, герой — і падлетак, які пайшоў упершыню ў школу, герой — і юнак, які становіцца мужчынам. І, нарэшце, героем з’яўляецца кожны, хто закахаўся і ажаніўся. Сапраўдны герой — чалавек, які ходзіць на працу і жыве рytмам звычайнага жыцця. Няма неабходнасці дзеля герайму ўдзельнічаць у вайне, быць касманаўтам або напісаць кнігу: патрэбна выконваць абавязкі працаўніка і мужа, бацькі і сябра. На маю думку, гэта і ёсьць найвялікшы герайзм...”³

У беларускай літаратуре таксама ёсьць сваё “чацвёртас” саслоўе, створанае майстрамі розных эпох. Яно пераважае ў культуры сялянскай краіны і яе пераважна рэалістычнай літаратуры. Толькі паказана яно, гэтае “чацвёртас” саслоўе працаўных і талерантных людзей, пераважна ў гаротным стане, цяжкім жабрацкім жыцці. Горш таго, апранута яно ў вайсковыя мундзіры, бо беларуская літаратура часцей за ўсё паказвала чалавека на вайне. Гераізм савецкага чалавека прыглушаў ментальныя асаблівасці беларусаў, якія змагаліся, перадусім, за савецкую радзіму, а ўжо потым — за Беларусь. Чэхі ж і ў вайну абапіраліся на нацыянальныя традыцыі, сваю мінуўшчыну. Нездарма ў саветскія дзесяцігоддзі, у тым ліку і пасля 1968 г., асабліва многа ў чэшскай літаратуре з’яўлялася гістарычных раманаў. Беларусы, на жаль, былі адлучаны ад сваёй гісторыі, ад Рагнеды, Вітаўта: іх намагаліся замяніць Іванам Грэзным і Кацярынай, пра якіх вучылі ў школе. Беларусы звычайна не ведаюць, як выглядалі старажытны Тураў і нават даваенны Мінск. Тоё, што можна было б пазнаць, было зруйнавана, перайменавана, нялётка адшукваеца ў памяці і прасторы... Дэнацыяналізацыя, бадай што, галоўная прычына сучасных беларускіх бедаў. Ад яе ідзе трагедыя з беларускай мовай.

Беларусь сёня перажывае тое, што чэхі — два стагоддзі таму, калі яны вызываляліся з-пад нямецкай паслябелагорской экспансіі. Былі часы, калі Прага з’яўлялася пераважна нямецкім горадам (напрыклад, у канцы мінулага стагоддзя, калі гімназіст Гашак прымаў удзел у дэманстрацыях у абарону роднай мовы, калі чэхі началі актыўна пераезджаць у сваю сталіцу). Вялікая адданасць чэхаў справе нацыянальнага Адраджэння, на якую працаўала не адно пакаленне і не толькі інтэлігенцыя (але яна ў першую чаргу ўскладала на сябе

³ Hrabal B. Můj svět. Praha, 1988. S. 447.

галоўны цяжар па асветніцтве народа), адзначалася амаль усімі беларусамі, што наведалі гэту краіну. Сярод іх — згаданыя ўжо эмігранты, многія паэты і перакладчыкі: Я.Купала, У.Караткевіч, А.Разанаў.

Беларускі вобраз Чехіі — адметны. У ім не толькі ўлюблёнасць у старажытную гісторыю Чехіі, яе народ, але і падкрэсліванне сугучнасці лёсаў абодвух народаў, намаганне ўбачыць прыклад для пераймання, нарэшце — вера ў свае магчымасці. Беларуская рээпцыя Чехіі мне ўяўляеца цікавай і перспектывай навуковай праблемай.

Нацыянальныя тыпы ў значнай ступені знаходзяцца ў суплёце з роднай прасторай, могуць выявіцца як нацыянальныя найлепш менавіта на роднай зямлі. Так, ментальнасць чэхаў шмат у чым заснована на ёўрапейскасці. Нельга не пагадзіцца з Міланам Кундэрам, які сцвярджае, што чэшская культура па сваёй прыродзе — заходняя, але пасля Ялцінскай канферэнцыі яна прымусова прыцягвалася да Усходу. Наогул, праблема Захад—Усход дыскутувалася ў Чехіі вельмі шырока ў 1946—1947 гг. Мілан Кундэр зноў вярнуўся да яе ў прамове на IV з'ездзе чэшскіх пісьменнікаў праз дваццаць гадоў, пачаўшы тым самым Пражскую вясну, а яшчэ праз дваццаць гадоў — у эсэ “Unos Evropy” (“Выкраданне Еўропы”). Што датычыць беларускай думкі, то яна пачынае ўсведамляць праблему Захад—Усход, як і сусветны кантэкст нацыянальнай літаратуры, толькі цяпер.

Справядлівасць слоў Кундэра няцяжка зразумець, парайнаўшы, напрыклад, ментальнасць чэха і беларуса ў судносінах хоць бы з акаляющим асяроддзем і той роллю, якую адыгрываюць у жыцці абодвух народаў замкі. Замкавая архітэктура, паркі і сажалкі, парковая скульптура і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва... Такіх паркаў, маёнткаў, замкаў і фартэцыяў на тэрыторыі Чехіі — сотні. Многія з іх прыгадваюцца мне ў рэстаўрацыі, накшталт нашага Мірскага замка сёння, але яны “працавалі” як фактар сучаснасці.

Лёс беларускага замкавага дойлідства жахлівы. Трагедыя вайны сягае і ў нашыя дні: ад знішчэння інтэлігенцыі і культурнага генафонду разбурана наафера, — гэта і людскія душы, і культурныя ансамблі, і тыя ж замкі, ад якіх, у лепшым выпадку, засталіся фундаменты або цудам ацалелія старыя дрэвы. На практыку пасляваенных дзесяцігоддзяў раслі новыя пакаленні беларусаў, якія нават не ведалі пра раскошу дагледжанай культурнай прасторы, не ўяўлялі, што было збудавана іх дзядамі і прадзедамі, як выглядалі непакалечаныя, неператвораныя ў зернесховішчы і спартыўныя залы храмы. А вось чэхі маюць шчаслівую магчымасць абагаўляць мінулае: замкі і храмы сёння — гэта філіі галерэй, музеяў, якія выконваюць і культавыя, і свецкія мэты, перадусім — выхоўваюць мінуўшчынай. Іх наведваюць дарослыя і дзеці, яны — аб'ект паломніцтва нацыі. Замкі Чехіі, такім чынам, — паніяцце духоўнае, рэальнасць нацыянальнай гісторыі. Для беларуса — усё гэта яшчэ ў мінулым, якое цяжка нават сабе ўяўіць; яно чакае дыялогу з сваімі нашчадкамі.

Розніцу ў ментальнасці чэха і беларуса няцяжка выявіць і праз прызму побытавага стылю жыцця, ролю ў ім, напрыклад, месцаў адпачынку — розных кафэ, бараў. Маюцца на ўвазе ўтульныя мясціны, дзе чалавек можа выпіць кавы ці піва, з'есці бутэрброд... Для чэхай яны маюць вялікае значэнне як месцы камунікацыі, дзе магчыма расслабіцца, пагутарыць з аднадумцамі, паслухаць апанентаў, не затыкаючы ім вусны, выказацца ці проста пасядзець. Нашаму люду цяжка нават уяўіць сабе, што гэта такое, бо ён, небарака, ведае, у лепшым выпадку, тое, што па-руску называецца “забегаловка”, або шыкоўныя рэстараны, а гэта зусім іншае.

Характэрная старонка літаратурнага дыялогу — рэцэпцыя праз пераклад. Чэшскія пераклады беларускіх аўтараў пачынаюцца, мабысь, з вядомага славіста Адольфа Чэрнага, які двойчы наведваў Беларусь у 1890 г., запісваў тут песні, пераклаў вершы Я.Купалы, Цёткі, Я.Коласа. Беларускую паэзію перакладалі сусветна вядомыя чэшскія паэты Й.Гора, Я.Сейферт, І.Барт.

Чэшскія пераклады адметныя сістэмнасцю. Яны знаёмяць з беларускімі пісьменнікамі, так бы мовіць, першага плана, з класікай, пададзенай у канцэске гісторыі. У 1955 г. у Празе выйшла анталогія “Паэты Беларусі”. Пабачылі свет пераклад манаграфіі Я.Мазалькова “Янка Купала”, брашура В.Жыдліцкага “Сорак год украінскай і беларускай савецкай літаратуры” (Прага, 1957).

Пра прафесара Карлава універсітэта Вацлава Жыдліцкага, вядомага славіста, даследчыка ўкраінскай і беларускай літаратур, патрэбна гаварыць асобна: пра яго ўвагу да развіцця нашай літаратуры, грунтоўныя прадмовы і пасляслоўі да выданняў твораў беларускіх аўтараў на чэшскай мове (М.Танк, А.Адамовіч, Я.Брыль), пра бездакорны густ перакладчыка беларускай белетрыстыкі на чэшскую мову, які адбірае не проста папулярных аўтараў, але найбольш характэрных. Гэта Быкаў, Адамовіч (“Вяртанне ў Хатынь”, 1975), Брыль (“Птушкі і гнёзды”, 1976), Шамякін (“Сэрца на далоні”, 1975). Вацлаў Жыдліцкі рэгулярна выступае на старонках беларускай перыёдыкі, у прыватнасці “Даляглядаў”, з аналізам беларускіх перакладаў з чэшскай літаратуры. Пры гэтым даследчык выходзіць на глыбокія назіранні. Так, аналізуочы пераклады паэзіі В.Незвала, зробленыя Х.Жычкам, чэшскі аўтар піша пра няпросты шляхах паэзіі Незвала да беларускага і рускага чытача. Асациятыўнасць, наватарская вобразнасць Незвала “супярэчаць класічным пушкінскім традыцыям лагічнай выразнасці, што да гэтага часу жывуць і з'яўляюцца “дырэктыўнымі”⁴. Менавіта гэтым тлумачыць даследчык запозненасць выданне Незвала на рускай мове. Далей В.Жыдліцкі вызначае асаблівасці беларускага ўспрыніцця Незвала: “А беларуская паэзія, акрамя таго, трывала звязана з фольклорнымі крыніцамі і жывіцца з іх, і таму ўзняцца ад гэтых рудыментарных вытокаў да сучаснай нэзвалайскай вобразнасці было нялёг-

⁴ Жыдліцкі В. Нэзвал беларускі // Далягляды. Мн., 1989. С. 220.

ка... Выбар вершаў, зроблены Жычкам, у значнай ступені абумоўлены айчыннымі меркамі... Укладальнік акцэнтуе сацыяльныя і востра палітычныя матывы нэзвалаўскай паэзіі, матывы, непасрэдна звязаныя з Савецкім Саюзам, вызваленнем Чэхаславакіі Савецкай Арміяй⁵. Я спынілася на гэтых слоўах не дзеля цытавання, а таму, што ў іх раскрыта харктэрная асаблівасць савецкай літаратурнай рэцэпцыі. Яна вызначыла перакос у свядомасці і культуры цэлай эпохі, яскрава адлюстраванай у савецкіх энцыклапедыях, дзе пра Гусака пісалася больш падрабязна, чым пра Яна Гуса.

На чэшскую мову перакладзены таксама проза З.Бядулі, У.Караткевіча, І.Мележа, А.Карпока, І.Шамякіна, Я.Брыля, шэсць аповесцей В.Быкава, п'есы К.Крапівы, А.Макаёнка, дакументальныя кнігі А.Адамовіча, Я.Брыля, У.Калесніка “Я з вогненнай вёскі”, А.Адамовіча і Д.Граніна “Блакадная кніга”. Прычым усё гэта — асобныя выданні з грунтоўнымі пасляслоўямі, з аналізам не толькі твора, але і творчага шляху аўтара.

Беларускія пераклады чэшской літаратуры не толькі бяднейшыя па колькасці, але, трэба прызнацца, больш выпадковыя. Хаця цікавасць да культуры народа Яна Гуса і Яна Амоса Каменскага прайві јшчэ Францішак Багушэвіч, які ў восьмідзесятых гадах мінулага стагоддзя перакладаў Юліуса Зэйера, праўда, на польскую мову, знаходзіўся пад уражаннем апавяданняў Яна Врхліцкага і таксама збіраўся іх перакладаць. Цікавасць да чэшской літаратуры застаецца да сёння прыватным фактам з біографіі нашых асобных пісьменнікаў і дзеячаў навукі. Яна зможа стаць нацыянальнай праграмай толькі пасля таго, як чэшская мова і літаратура пачнуть вывучацца на спецыяльных аддзяленнях ВНУ. Актуальная і сёння, на жаль, слова Жыдліцкага з ужо цытаванага артыкула пра тое, што “багемістыка сама па сабе ў Беларусі ўвогуле адсутнічае”. Відаць, таму беларусы не могуць пахваліцца, што маюць на роднай мове К.Г.Бароўскага, І.К.Тыла ці К.Маху, выдатнага рамантыка, аўтара паэм “Цыганы”, “Май” (не лічачы фрагмента апошняй). Не маём у перакладзе і паэтаў чэшской мадэрны. Не маём нават выдатных рэалістаў Б.Немцавай і Я.Неруды.

Зрэшты, з большага пералічым, што маём. Прынамсі, гэта не складана: раман А.Ірасека “Скалакі” (пер. Я.Васілёнак і М.Татур, 1974), раман І.Ольбрахта “Ганна-праклетарка” (пер. Ю.Лявонны, апрац. М.Багун, 1932), зборнік апавяданняў Я.Гашака “Госць у хату” (склад. А.Мажайка, 1984), кніга для дзяцей “Цвёрдая скура”, зборнік “Чэшскія і славацкія апавяданні” (склад. І.Мележ, 1958), апавяданні К.Чапека, раскіданыя па перыядычным друку, “Казкі і вясёлыя гісторыі” для малодшага ўзросту (пер. Я.Курто і А.Чаркасаў, 1966). З прозы прыгадаем яшчэ апавяданні Я.Дрды “Нямая барыкада” (пер. С.Міхальчук, 1955), Ю.Фучыка “Слова перад пакараннем смерцю” (пер. І.Шчарбатаў, 1953). Вось амаль і ўсё, не лічачы апавяданняў, што друкаваліся ў газетах.

⁵ Жыдліцкі В. Нэзвал беларускі. С. 221.

Асобна скажу пра недаступны для чытача раман Я.Гашака “Прыгоды ўдалага ваякі Швейка”, бо яго пераклад быў зроблены яшчэ у трыццатыя гады (у 1931–1932 гг. выдадзены чатыры кнігі рамана у перакладзе М.Зарэцкага, К.Крапівы, М.Лужаніна, К.Вашыны). Быў выдадзены нават працяг, які пасля смерці Гашака дапісваў фельетаніст газеты “Рудэ право” К.Ванэк (у перакладзе Т.Кляшторнага, З.Астапенкі, К.Чорнага). Пераклад рабіўся, на жаль, не з арыгінала, а з рускага і нямецкага тэкстаў, таму патрабаваў бы адпаведнай рэдактуры. Але я лічу, што перавыданне было б апраўданым.

Больш, чым празаікам, паshanцавала паэтам. Вітэзслава Незвала перакладалі Х.Жычка, П.Макаль, П.Прыходзька, В.Вітка (зборнік “Васількі і гарады”, 1986). Збеларушаны асобныя вершы такіх паэтаў, як І.Волькер, В.Завада, Й.Гора, Й.Кайнар, Ф.Грубін (пер. Я.Семяжон), С.Нейман (пер. М.Гамолка, М.Машара), Я.Сэйферт (перакл.А.Вялюгін). У 1980 г. выдадзены зборнік “Высокое неба” (склад. Х.Жычка), дзе знайшла адлюстраванне чэшская паэзія XX ст.

Наогул беларускі пераклад з чэшской мовы нельга лічыць адэкватным нават у нейкай ступені. Ён дае вельмі фрагментарнае ўяўленне пра багатую і старажытную літаратуру братняга чэшскага народа. Амаль адсутнічае класіка.

Артыкулы пра чэшскую літаратуру ў беларускім перыядычным друку пачалі з'яўляцца ў 20-я гады, але гэта пераважна быў перадрук чэшскіх аўтараў. Свае, беларускія даследчыкі (М.Ларчанка, С.Александровіч, Д.Фактаровіч, А.Мажэйка, В.Цімафеева) пачалі займацца багемістыкай з 50-х гадоў. Да апошняга часу наша літаратуразнаўства, што даследуе чэшскую літаратуру (як, між іншым, і ўсе астатнія замежныя, акрамя рускай), абмежавана пераважна артыкуламі.

Свае, беларускія манографіі, прысвечаныя чэшской літаратуры, старажытнай і сучаснай, ававязкова з'яўляцца, калі ВНУ адкрые аддзяленні багемістыкі, падрыхтуе спецыялістаў у галіне чэшской мовы і літаратуры, перакладчыкаў мастацкай літаратуры на беларускую мову.